

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM DOKTORI ISKOLA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

**A MODERN KORI (BUDA)PESTI
ZSIDÓSÁG EMBLEMATIKUS ÉPÜLETE
(ORCZY-HÁZ) ÉS TÁRSADALMA
A FORRÁSOK ÉS A SAJTÓ TÜKRÉBEN**

DOMBI GÁBOR

doktorjelölt

Témavezetők

PROF. DR. HARASZTI GYÖRGY (1947-2023)
--

és

DR. KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL EGYETEMI DOCENS

Budapest

2025

Néhány mottó

„Das **Baron Orczy'sche**, auf der Landstrasse, und das Ant. von Festetics'sche zum Marokkaner auf dem neuen Marktplatze. Beyde ausserordentlich gross und einträglich. Letzteres von zwey Höfen in der Zimmeranzahl beträchtlicher, ersteres im Miethertrage stärker, denn im Jahre 1817 war der Zinsbetrag desselben 53,000 fl., und in der Gegenwart wirft es 41000 fl. ab. Es enthält in drey Höfen 40 Wohnquartiere von 142 Zimmern sammt Küchen; ferner 2 Judensynagogen, 37 gewölbte Marktdepots, 3 Traitours, Fleischbank und Keller auf viele tausend Eimer.” (1821)¹

*Az Orczy-házban tudvalévő:
Lakik fölös számmal zsidó.
Az Orczy-házban konklávézni,
Már csak azért sem volna jó. (1903)²*

„A jobbsarkon az Orczy-ház terpeszkedett, amelynek zeg-zugos udvarai, folyosói és kapui a Váci-útról a Király-utcába vezettek. Ez a ház, melyet még a múlt század elején csodára mutatott Ferenc császár Sándor cárnak, már a múlt század derekán, csak mint otromba architektúrai emlék csúfította el kúteges sárga falával az Országút (a volt Károly-körút, azaz Somogyi Béla-út) és a Király-utca kereszteződését. Az udvarokon a gabonával, posztóval, gyapjúval megrakodott szekerek kirakodásának robajára a padlásokból adta válaszát a nyikorgó kerék, amelyen a zsákokat felvonó kötél forgott s e robajba és nyikorgásba bődült bele az istállókból a vásárra felhajtott barom. Fenn a raktárak és lent az istállók közt hallszott ki egy-egy zsidóünnepen az emeleti zsinagógából az Orczy-hodály rengeteg zsidájának zümmögő fohásza. Az egykori imaházból, amikor a Dohány-utca i zsidótemplom fölépült, koncertterem lett, ahol a pesti polgárok Liszt zongorajátékát és Jenny Lindt³ énekét hallgatták. Ez a terem, amikor ezelőtt vagy tizenöt esztendővel elbúcsúzta ma méltán halálraitélt háztól, mint maszatos nyomdahelyiség fejezte be dicstelenül a földi pályafutását”. (1947)⁴

¹ Schams Franz: *Vollständige Beschreibung der königliche Freystadt Pest in Ungern*. Hartlebens Verlag Pest, (1821)., 91. o.

² Senior: „Romok felett. Elégia” *Borsszem Jankó*. Budapest, (1903. november 15.), 10. o.

³ Helyesen: Jenny Lind. Énekesnő, az ún. „svéd csalogány”. (1820, Stockholm – 1887, Malvern, Anglia)

⁴ Hatvany Lajos: „Petőfi Pestje” *Budapest.*, 1947. július 1. 3. évf. 7. sz., 244-246. o.

Tartalom

Bevezetés	1
1. fejezet. A probléma és a módszer	5
Alapforrások és tévedések	6
Helytörténet és várostörténet	11
Mikrotörténelem.....	13
2. fejezet. Egy tehetséges család és a pesti „nagy házuk”	17
Családtörténet szilánkokban	18
Az Orczy-ház születése	20
A „közös ház” és jövedelmei	23
Az Orczy örökség vége az Orczy-házban	35
3. fejezet. A hit épületei: zsinagógák az Orczy-házban	42
Előzmények és az első pesti zsinagóga.....	42
Az Orczy-házi zsinagógák első korszaka.....	45
Az orthodox korszak	62
Utolsó istentisztelet az Orczy-házi zsinagógában	64
4. fejezet. Zsidók az Orczy-házban	66
5. fejezet. Lakók, listák, statisztikák	78
6. fejezet. Étel, ital, mindennapok.....	89
A kávéház	90
Az étterem	97
Mindennapok	102
7. fejezet. A nem zsidó Orczy-ház	109
8. fejezet. Az Orczy-ház vége	116
Remény és pangás.....	116
Az újratervezés korszaka	119
Sugárút a semmibe	122

Bontástól bontásig.....	130
Az Orczy-ház utóirata: az üzletház	133
Befejezés	136
Felhasznált források és irodalom	137
LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	137
SAJTÓFORRÁSOK.....	138
HIRDETÉSEK.....	145
EGYÉB ADATFORRÁSOK.....	145
IDEGENNYELVŰ FORRÁSOK	146
TANULMÁNYOK, EMLÉKEZÉSEK.....	147
KÖNYVEK	150
DIGITÁLIS FORRÁSOK.....	152
DOKTORI DOLGOZATOK.....	154
VIDEÓ	154

Bevezetés

Budapesten, a mai Károly körút és Király utca sarkán állt a báró Orczy család kétemeletes bérháza. Lebontásig, 1937 nyaráig három bejáraton át lehetett bejutni a hatalmas területen álló épületbe, az utolsó számozásai szerint Károly körút 17 és 19, illetve a Király utca 1-es számú házba. Helyén a 18. században több épület is állt, s ezek egyike volt az Angol Királyhoz címzett fogadó, amelyről az egykori külváros, Terézváros fő közlekedési útvonala és bevásárló utcája, a Király utca kapta nevét. A 18. századi házak át- és egybeépítése után a 19. századi Pest egyik legnagyobb és egy időben legtöbb lakó által lakott épülete lett az Orczy-család birtokolta sarki bérház, amelynek bevétele évtizedeken keresztül a legnagyobb magyarországi ingatlanjövedelmek közé számított.⁵

A barokkból a klasszicista stílusba hajló ház⁶ csupán kétemeletes volta ellenére is monumentális volt. A 19. századi útikönyvek, városleírások és cikkek szerzői is figyelemre méltónak látták: méretéből adódóan az utcára és az udvarra néző sok üzlet, az azokban árusított változatos termékkínálat és látogatói, lakói nagy száma miatt. E házban raktárak, műhelyek, üzletek, éttermek, szolgáltatások, zsinagógák működtek; függőfolyosóin lakások sorakoztak; kávéháza és egy időben étterme is közismert volt. A 20. századra az épület és hajdani hírneve is megkopott, sokan nem a város múltja őrzőjének, hanem éppen a modern Budapest szégyenfoltjának tekintették, amit mielőbb le kell bontani.

A 19. században az Orczy-ház csak egy példamutatóan jól jövedelmező épület volt a sok pesti bérház közül. A modern Budapest kialakulásával megváltozott a hozzá fűződő viszony. Legendákkal vették körül, amelyek alapját hajdani jövedelmezősége adta. Romantikus mázzal vonták be már a századfordulón elavultnak tekintett, régimódi építészeti megoldásait, repedező falait és megkopott lépcsőit. Minden adott volt ahhoz, hogy boltívei közé mind többen képzeljenek a sajtóban jól eladható, sosemvolt történelmi eseményeket,⁷ mert valóságos történetének kiderítésére senki sem vette a fáradságot. Az Orczy-ház három fontos szempont szerint is fontos volt kortársainak: megjelenítette a hajdani nagyságot, az Orczy család vagyonosságának képzetét; a benne nyüzsgő kereskedők hangyaszorgalmát és szakértelmét; és a zsinagógáiban imádkozók vallásos buzgalmát. A millennium múltidőző romantikus diadalmenete után a századfordulót követő racionális, kijózanító,

⁵ Lásd a Mellékletekben a Térképek és alaprajzok c. összefoglalót.

⁶ Bierbauer Virgil: *A magyar építészet története*. Budapest, (Magyar Szemle Társaság, 1937). Bierbauer még nem használja a copf stílus kifejezést, noha már 1924-ben így jellemezték az Orczy-házat. Kertész K. Róbert: „Budapest barokkori műemlékei” *8 Órai Ujság*. Budapest, (1924. január 22.). 10. évf. 18. sz., 10. o.

⁷ Az Orczy-házzal kapcsolatos szélsőséges mesemondás példája Faragó Jenő (1872–1940) Faragó Jenő: „Régi szép idők ... régi boldog emberek... - Az Orczy-ház rejtelsei” *8 Órai Ujság*. Budapest, (1932. május 11.). 18. évf. 103. sz., 4. o. Később pedig: (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház titkai. Falbontás közben öt csontvázra bukkantak — Megindult a rendőri nyomozás” *Nemzeti Ujság*. Budapest, (1937. március 10.). 19. évf. 56. sz., 5. o. Mesés történeteket közölt: Benedek István Gábor: „Mesék a régi gettóról” *168 óra*. Budapest, (2004. július 29.). 16. évf. 30. sz., 34-36. o.

technikai vívmányokat felvonultató új világban az Orczy-ház egyszerre lett nosztalgikus mementó és lerombolandó romhalmaz.

Az Orczy-ház lebontásakor – aminek lehetősége már a századforduló óta foglalkoztatta a pesti közvéleményt – sokan vizsgálták a hozzá fűződő személyes viszonyukat, zsidók és nem zsidók egyaránt. Az épület meghatározta a városképet és a zsidókról alkotott képet is. A házban ülésező zsidó község döntései alapvetően befolyásolták a magyar zsidóság egészének fejlődését.⁸ Az itt kialakult vallási formák, megszülető intézmény- és szokásrendszerek a mai zsidók számára kulturális örökségük alapjait jelentik. Zsidó szempontból az épület figyelemre méltó voltát az adta, hogy a magyar zsidók társadalomtörténetében kiemelkedő jelentőséggel bírt a 19. század első szűk kétharmadában, a Dohány utcai zsinagóga megnyitásaig. Ekkor fontossága jelentősen csökkent, de lebontásáig sem enyészett el. Ahogy Pest az ország politikai, oktatási, igazságszolgáltatási és kereskedelmi központjává vált a 18. század végétől, úgy értékelődött fel a helyi zsidók szerepe az ország zsidóságának képviselőjeként. Az Orczy-házból indultak azok az akciók is, amelyek a magyar zsidók emancipációjához vezettek, ugyanis a zsidó község tanácssterme az Orczy-ház első emeletén a magyar zsidóság meghatározó politikai központja lett. De ebben az épületben állt az első pesti zsinagóga – majd zsinagógák –, itt jött létre az első iskola, kórház; működött itt zsidó étterem, könyvesbolt, és különböző időpontokban több olyan szolgáltatás is, amelyek a zsidók vallási szükségleteit szolgálták.

A ház a zsidó vallási megújulás helyszíne is volt. Az itt működő Chortempel vagy Kultusztemplom – a Dohány utcai zsinagóga elődje – hatással volt az egész ország zsidó vallási életére, ahogy itt lakó jelentékeny rabbijai, kántorai, sőt a hitközségi szervezet munkatársai, így nótáriusai is. A ház mintegy kétszáz éves történetének első kétharmadában ment végbe a magyar zsidók vallási modernizációjának megindulása, társadalmi integrációjuk kereteinek kialakítása. Az Orczy-ház lakhelye volt több kiemelkedő zsidó művésznek, alkotónak; falai között a 19. század sok jelese megfordult: munkát kereső zsidó tanítók, akikből világhírű felfedező vagy éppen politikus lett; az ország legnagyobb költői és írói; sőt miniszterei és parlamenti képviselői is. Ezért az Orczy-ház és a benne folyó élet részletes vizsgálata fontos a budapesti zsidóság fejlődése, gyarapodása és a főváros, Budapest életének tanulmányozásához.

A ház történetével, társadalmával kapcsolatos kutatásokra tíz évvel ezelőtt az a felismerés indított, hogy a fontossága ellenére milyen rövid, sematikus, egy kaptafára készült, statikus leírások mutatják be az Orczy-házat. Meglepett, hogy az épületről megemlékezőknek nem tűnt fel, hogy bár

⁸ Az Orczy-házban történekről, annak életéről a legtöbb forrást Groszmann Zsigmond (1880–1945) rabbi-történész közölte különböző írásaiban 1915 és 1943 között könyvekben és az Egyenlőség hasábjain. Ezek összegyűjtve 2021-ben jelentek meg a dolgozat szerzőjének szerkesztésében. Groszmann Zsigmond: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 1-2.* 2 kötet. Szerk.: Dombi Gábor. A zsidó XIX. század I-II. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021). <https://infopoly.info/category/zsido-19-szazad-konyvek/> [Utolsó elérés: 2024. április 6.]

az épület – illetve elődjei – 150–200 éven keresztül szolgálta tulajdonosait és bérlőit, a sokak által egyformán megfogalmazott állítások túl statikusak ahhoz, hogy a történelem dinamikáját figyelembe véve a ház életének minden időmetszetében igazak legyenek.⁹ A ház köré fonódott, leginkább a szenzációt kereső sajtó által életben tartott legendárium és az ezekre épülő leírások állandóságot sugalltak, mintha az Orczy-ház kívül rekedt volna az időn, s nem érintették volna változások, és boldog tulajdonosai örökké dúskáltak volna a zsidók által fizetett aranyakban. Ahogy ezt a házhoz fűződő viszonyt Lovik Károly 1912-ben megfogalmazta:¹⁰

„Ez a biedermeier-felfogás igazságtalan és émelygős. A karakterek, egyéniségek, megkülönböztető vonalak elmosódnak, az akarat, a tudás, a szenvedély színei eltompulnak; egy érdekes és szászréti kor éles képe helyett óriási közös fürdőt kapunk, ahol az emberek levendulás vízben lubiczkolnak”

A kutatás során az Orczy-házról szóló dokumentumok, iratok, jegyzékek, listák, cikkek, regények, versek az Orczy-ház mind több rétegét tették láthatóvá. A ház története tárgyalható a pesti zsidóság – s ezen belül a helyi zsidó község, majd a Pesti Izraelita Hitközség, később a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség és intézményei – lokális történeteként.¹¹ Az épület sorsa vizsgálható az Orczy-család vagyonelemeként, betekintést adva a család gazdasági tevékenységébe és történetébe. A ház szerepet kapott Pest modernizációs kérdéseinek vitáiban, az Erzsébet sugárút és Erzsébetváros megújításának kérdéseiben. Az épületben működő vállalkozók és cégek is tanulmányozhatók akként, hogy milyen szerepet játszottak az országos és helyi gazdaságban, így gazdaságtörténeti szempontok szerint elemezhető a Orczy-házban folyó munka. De az épület története fontos adalékokkal szolgál a pesti zsidó szórakozó-, vendéglátó- és nyomdaipar története szempontjából is. A magyar kultúrtörténet fontos hozadéka lehet annak feltárása, hogy milyen szellemi műhelyek működtek a házban, s kik azok, akik itt élve vagy éppen e házból elszármazva, vagy ide betérve hozzájárultak a magyar, a német és a zsidó kultúrához. Bár az Orczy-házra mint a főváros zsidóságának hajdani központjára tekintünk, de a falai között mindig éltek és dolgoztak nem zsidók, közöttük olyanok is, akik jelentős szerepet játszottak a hazai kulturális, gazdasági és politikai életben.

A magyar zsidó történelem kutatásában az Orczy-ház története jól mutatja, hogy még nem tudunk eleget a magyar zsidóság 18-19. századi integrációjának folyamatáról, a zsidók által birtokolt tőkék akkumulációjáról, a hitközségek fejlődéséről, szakmák és emberek életéről. Míg a nagy összefoglaló művek megadják azt az általános képet,¹² amellyel ma a magyar zsidók történetét

⁹ Bácskai Vera egyedülként jegyezte meg, hogy az Orczy-házra vonatkozó állításai az 1830-as évekre igazak. (Mellesleg ez az állítása sem volt teljesen pontos, lásd később.)

¹⁰ Syrion (Lovik Károly): „Az Orczy-ház” *A Hét*. Budapest, (1912. szeptember 22.). XXIII. évf. 38/1176. szám., 605-606. o.

¹¹ E tárgy részleteit közli Büchler és Groszmann anélkül, hogy figyelmes tekintettel lettek volna a zsidó közösség fizikai környezetére.

¹² Például: Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Kaposvár, (Jeiteles Hermann, 1879)., Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, (Athenaeum Társulat, 1884)., Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., Venetiáner Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest, (Fővárosi Nyomda Rt., 1922). <https://mek.oszk.hu/16300/16311/16311.pdf> [Utolsó elérés:

tárgyaljuk, sok részletkérdésre még nincs válasz. Több aprómunkára lenne szükség, hogy pontosabban látható legyen a magyar zsidók gazdaságtörténete, beilleszkedésének folyamata, szellemi áramlatai, jeles alakjai, illetve ezek környezete. Munkámat ezek egyikének szánom.

Az általam végzett kutatás elhúzódott, s miképp professzoraim, segítőim megjegyezték, ezt befejezni nem, csak félbehagyni lehet. A munka során megkíséreltem feltárni a lehetséges források széles körét. De a terjedelmi korlátok miatt e disszertáció nem tartalmaz minden kutatási eredményt, még annak ellenére sem, hogy mellékletek segítik a részletek kibontását.

Az események és körülmények helyenként részletes vizsgálatának és leírásának szükségességét az indokolta, hogy a fikció és a valóság szétválasztásához, s így legendák elemzéséhez, esetenként a cáfolatához kiindulási pontokat nyerjek. Az adatok feltárása nélkül – bármilyen módszert használva is – csak a legendákat vagy a félinformációkat szaporíthatjuk. Így e dolgozat előképéül olyan művek szolgáltak, amelyek törekedtek arra, hogy tudományos formában, de a lehető legrészletesebben számoljanak be egy-egy kérdésről. Példaképként szolgált Bányai Viktória, Frojimovics Kinga, Karády Viktor, Komoróczy Géza, Kövér György, Miskolczy Ambrus, Mislovics Erzsébet, Spira György, Varga László több műve,¹³ de az íráshoz inspirációt nyertem B. Gál Edit, Haraszti György, Schweitzer Gábor, Vörös Károly¹⁴ és mások írásaiból is.

Tanáraim, opponenseim, értő kritikusaim türelmét, bizalmát és tanácsait nagyon köszönöm.

2023. november 28.], Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945.* (Századvég, 1992)., Komoróczy Géza, Frojimovics Kinga, Pusztai Viktória és Strbik Andrea: *A zsidó Budapest: emlékek, szertartások, történelem.* Budapest, (Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)., Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig.* Pozsony, (Kalligram Kiadó, 2012)., I., Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig.* Pozsony, (Kalligram Kiadó, 2012)., II.

¹³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, 2012, I-II.; Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között.* Budapest, (Enciklopédia Kiadó, 1998).; Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem: zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868-1950.* Budapest, (Balassi Kiadó, 2008).; Mislovics Erzsébet: „A magyarországi zsidóság gazdaság- és demográfiatörténete 1700-1830.” Izrael, (Disszertáció, Hebrew University Jerusalem, 2008. július). http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/7511/1/2008_mislovics_erzsebet.pdf [Utolsó elérés: 2020. március 12.]; Miskolczy Ambrus: *Horn Ede (1825-1875). A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén.* Máriabesnyő - Gödöllő, (Attraktor, 2007).; Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780-1850.* Budapest, (Gondolat Kiadó, 2005).; Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció.* Budapest, (Cserépfalvi Kiadó, 1997).

¹⁴ B. Gál Edit: „Az Orczy-család társadalmi és gazdasági felemelkedése a 18. században és a 19. század első felében” In: *Mátrai Tanulmányok.* Gyöngyös, (Mátra Múzeum, 1993)., 9-26. o. ; B. Gál Edit: „A debrő-parádi uradalom működési vázlata az 1820-as számadáskönyv alapján” In: *Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve.* AGRIA XXVII-XXVIII. Eger, (Az egri Dobó István Vármúzeum, 1992)., 223-233. o. ; Haraszti György: „A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az orthodoxia és neológia szétválásáig (PhD Disszertáció)” Budapest, (OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2004). <https://www.or-zse.hu/phd/haraszti-doktori.pdf> [Utolsó elérés: 2023. november 25.]; Schweitzer Gábor: „A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt” In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról.* Budapest, (Universitas Kiadó - Judaica Alapítvány, 2005)., 60-92. o. ; Vörös Károly: *Egy világváros születése.* (Kossuth Kiadó, 1973).; Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői.* Budapest, (Akadémiai Kiadó, 1979).; Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon.* Budapest, (MTA Történettudományi Intézet, 1997).

1. fejezet. A probléma és a módszer

„... «a régi Magyarország» kultúrtörténetének egyik fejezetét lefoglalhatják maguknak a zsidók.

Ez a fejezet nincs még megírva, mert a források nagyon gyéren folynak és részben ismeretlenek. Hogy a zsidóság zömének életéről e korszakban világos képet nyerhessünk, össze kellene gyűjtenünk az országos és helyi hatóságokhoz való viszonyokról, a népesség körében való elhelyezésükről, foglalkozásukról, közgazdasági tevékenységükről szóló adatokat. Ezekről elsősorban a különféle levéltárakban található okiratok adhatnának felvilágosítást. Ép olyan fontosak és jellemzők azok a híradások, melyeket régi hírlapok, egykorú tudományos munkák és egyéb nyomtatványok nyújtanak. A következőkben csupán nyomtatott források vannak felhasználva. Az eddig már közölt adatok annyira szét vannak aprózódva, hogy érdemes belőlük mozaikot összerakni.

Az ilyenmű kutatások fáradságosak és hálátlanok. Fáradságosak, mert az adatok megtelezése a véletlenre van bízva. Hálátlanok azért, mert az eredmény az, a mit a németek tudományos apróságnak (wissenschaftliche Kleinarbeit) neveznek. De bárhogyan vélekedjünk erről a történetről magasabb tudományos szempontból, az tagadhatatlan, hogy csak magunk fogjuk megírhatni kellő anyaggyűjtés után.

Dr. Richtmann Mózes (1880–1972)¹⁵

Dr. Richtmann Mózes, a Rabbiképző Intézet professzora a fenti sorokat 1912-ben írta, az első nagy, összefoglaló történeti munkák – Kohn Sámuel, Büchler Sándor írásai – megjelenése után. Bár azóta jelentek meg összefoglaló céllal született, jelentős történeti művek – Gonda, Katz, Katzburg, Komoróczy¹⁶ tollából –, és sok kisebb és igen jelentékeny írás, mégis Nathaniel Katzburg¹⁷ – majd később Haraszi György¹⁸ – is kereste arra a választ, hogy „miért nem született magyar Dubnov, zsidó Szekfü”. Komoróczy Géza által született hatalmas összefoglaló munka, de mindemellett sok részfeladat elvégzésének a magyar zsidóság történetével foglalkozó, a fiatalabb generációhoz tartozó történészek, szociológusok, levéltárosok, újságírók Katzburg írásának megjelenése után kezdték meg kutatásaik publikálását. Az újabb, immár szakmai felkészültséggel rendelkező generáció tagjai – elődeikkel ellentétben – jelentős távolságtartással kezelték az emancipációs, magyarosodási, szekularizációs és más folyamatokat, és új módszertant és eszközrendszert használva a vizsgálatuk fókuszát is kisebbre állították. S elkezdődött a történeti kutatás azokon a kényes területeken is, amit Katzburg még hiányként érzékelt: „a zsidók szerepe a gazdasági életben és a tőkés fejlődésben a 19. század közepétől kezdve, úgyszintén a zsidók szerepe a magyar szellemi életben, különösen a

¹⁵ Richtmann Mózes: „A régi Magyarország zsidósága (1711-1825)” *Magyar Zsidó Szemle.*, 1912.29. évf. 1. sz., 9-40. o.

¹⁶ Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, (Athenaeum Társulat, 1884).; Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901).; Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*. (Századvég, 1992)., Katz Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest, (Múlt és Jövő, 1999).; Katzburg Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Hungária Judaica 14 Budapest, (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Osiris Kiadó, 1999).; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig*. Pozsony, (Kalligram Kiadó, 2012)., I.

¹⁷ Katzburg Nathaniel: *A magyar-zsidó történetírás problémája*. Értesítő 12 (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995).

¹⁸ Haraszi György: „A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában” In: *Két világ határán*. Budapest, (Múlt és Jövő, 1999)., 282-310. o.

századforduló idején, vagy az 1880-as évek antiszemita mozgalmai. Viszont e témák mellőzésével nem lehetett megírni a magyar zsidók történetét.”¹⁹ Az újabb kutatók további újabb témákat mutattak fel: a nők szerepe, cionizmus, zsidó társadalomfejlődés, oktatás.

ALAPFORRÁSOK ÉS TÉVEDÉSEK

Az Orczy-ház kutatása a Richtmann Mózes-től kölcsönzött kifejezéssel „wissenschaftliche Kleinarbeit”, olyan történeti aprómunkának tekinthető, amelynek célja, hogy a hely, idő és történelem szinte mikroszkopikus egységét megfigyelve és több szempontból elemezve juthasson el a szélesebb horizont bemutatásáig. Az épület nem csak egy ház volt Pesten, hanem a helyi zsidók egykori központja, másrészt szimbóluma is, amit kortársak elismeréssel vagy előítélettel szemléltek.

Mivel a kortárs szerzők a korábbi publikációkból merítik információikat, az esetleges hajdani tévedések is továbböröklődtek, sőt az idő előrehaladtával kiszínesedett narratívák formájában terjedtek el. Az Orczy-házról szóló írásokban leggyakrabban az alábbi kijelentések variációit olvashatjuk:

- Az Orczy-ház óránként egy aranyat jövedelmezett;
- Volt benne 142 szobából és konyhából álló 48 lakás, 284 lakó, két zsinagóga, 37 pince, (jelzővel vagy jelző nélkül leírt) fürdő(k), vendéglő;
- Az Orczy-házban – amit Judenhofnak is neveztek – zsidók laktak, s e házban a bölcsőtől a koporsóig minden rendelkezésre állt, amire egy vallásos zsidónak szüksége lehetett az életben a születéstől a haláláig;
- 1936-ban bontották le;
- 1830-ban (1829-ben vagy akörüli dátumot megadva) újabb szintet húztak fel rá.

Budapest zsidó történetének alapirodalma *A zsidó Budapest* című,²⁰ 1995-ben megjelent kétkötetes összeállítás, ami több fejezetében is foglalkozik az Orczy-házzal. Nem szerepelnek benne lábjegyzetek, így forrásait csak feltételezni tudjuk – de azt utalásai alapján meglehetősen biztonsággal. A mű érdeme, hogy hatalmas merítést ad a régi Budapest zsidóságáról, életéről, intézményeiről, kiemelkedő személyiségeiről, a zsidó vallás és mindennapok szabályairól és szokásairól. Ám az Orczy-házról szólva a tévedései számosak. A szerkesztők a kiemelkedő – nem zsidó – kávéházbérlő, Dörschug János (1809–1880) és felesége képe²¹ mellé a Strasser nevet írták; a három-udvaros épület alaprajzát megadták, de csak két udvarosként, és téves alaprajzot közöltek.²² Megemlítik a rituális

¹⁹ Katzburg Nathaniel: *A magyar-zsidó történetírás problémája*. Értesítő 12 (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)., 6. o.

²⁰ Komoróczy Géza, Frojimovics Kinga, Pusztai Viktória és Strbik Andrea: *A zsidó Budapest: emlékek, szertartások, történelem*. Budapest, (Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995). A kötetben az Orczy-ház fejezet: 102-117. o. és az Orczy-kávéház fejezet: 120-124. o.

²¹ Lásd I. kötet 123. o.

²² Lásd I. kötet 115. o.

fürdőt – aminek léte bizonytalan –, s hogy a vize fürtr kútból eredt²³. Az Orczy-házban nem volt fürtr kút: kísérleteztek vele, de a fürő beletört az agyagos talajba (erről lásd a 4. fejezetet). A rabbi – bár állítják – nem a Király utcai oldalon, hanem a Károly körút 17-ben lakott, és így tovább. De minden bizonnyal e könyv nélkül nem kezdődött volna meg az én kutatásom.

Szintén 1995-ben jelent meg a *Budapesti Negyed* folyóirat *Zsidók Budapesten* című összeállítása, amelyben ketten is foglalkoztak az Orczy-házzal: Csorba László és Bacskai Vera. Ők mindketten megadták forrásaikat, ezért érdemes az ő írásaikon keresztül áttekinteni, hogy hogyan maradtak fenn a tévhitek az Orczy-ház kapcsán.

Csorba László történész a következőket írta:²⁴

„Az Orczy-ház külön regény a magyar főváros történetében. A Király utca és a Károly körút sarkán 142 szobából és konyhából álló 48 lakás, továbbá 37 boltozott pince adott helyet a 284 lakónak, két zsinagógának, egy „oroszl” fürdőnek, három vendéglőnek, táncteremnek, kávéháznak, mészárszéknek, valamint az élelmiszert, ruhát, sírkövet árusító üzleteknek.

A szöbeszed úgy tudta, óránként egy aranyat fialt ez a hatalmas épületmonstrum a bárói családnak, melynek kiválóságai közül is kiemelkedik a költő és tábornok, Orczy Lőrinc.

Az eredetileg egy-, majd kétemeletes ház 1939-es lebontásáig két telken állt, melyek egyikén egykor az az Angol királyhoz cégérezett vendégfogadó dűledezett, amelyről a Városligetbe kivezető utca a nevét kapta. [9]

A sok zsidó lakó miatt „Judenhof”-nak nevezett ház bal szárnyának első emeletén egy nagyobb és rendezettebb helyiségbe 1820-ban költözött át a zsinagóga, de a hívek számának rohamos gyarapodása egy újabb évtized múltán megint csak lépésre kényszerítette a hitközség vezetőit.

Az épület Király utcai udvarában, a kapuval szemközt rendezték be 585 imaszékkal a helyét tekintve immár harmadik, kétszintes zsinagógát, amely több mint 40 éven át, a Rumbach Sebestyén utcai istenháza megnyitásaig volt használatban. [10]”

A Csorba által megnevezett első forrás – [9. lábjegyzet] Buza Péter *Pest-budai történetek* című könyvének²⁵ 99. oldalán szereplő szövege – nem tartalmaz forrásmegjelölést, lévén ismeretterjesztő olvasmány. Buza ismert újságíró, helytörténész, Budapest történetének neves kutatója. Csorba ezért – talán érthető módon – kritika nélkül vette át a szövegét (Lásd Mell. M1, 1.1.), és fogadta el minden információját, ahogy azt is, hogy az Orczy-házban „oroszl fürdő” működött. Buza nem adott meg időszakot, a ház történetét 1729-től az 1936-os lebontásáig tárgyalta két rövid bekezdésben. Csorba gyakorlatilag Buza szövegét variálta, annyit változtatott rajta, hogy szerinte a házat nem 1936-ban, hanem 1939-ben bontották le. Ugyan mindkét dátum pontatlan, de az 1939 lehet egyszerű nyomdahiba is. Buza Péter szövegének – meg nem nevezett – forrása szinte bizonyosan Pásztor Mihály adatokkal és fontos információkban gazdag könyve, az 1940-ben megjelent *A százötven éves Lipótváros*.²⁶ A nehezen ellenőrizhető adatok hatalmas mennyisége ellenére Pásztor is legtöbbször

²³ Lásd I. kötet 104. o.

²⁴ Csorba László: „Jákob háza, Izrael sátra. Kultikus terek a Dohány utcában és környékén” 3. évf.2. sz. (8.) *Budapesti Negyed – Zsidók Budapesten*. (1995)., 41-56. o. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/csorba.htm> [Utolsó elérés: 2025. február 7.]

²⁵ Buza Péter: *Pest-budai történetek*. Budapest, (Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, é. n.). [A kötet az OSZK katalógusa szerint 1984-ben jelent meg. Az impresszuma szerint 1983-ban nyomták.]

²⁶ Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4 Budapest, (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1940). 50-51. o.

eltekintett forrásainak közzétételétől. Tőle származik az a széles körben elterjedt információ, hogy 1936-ban bontották le az épületet, ám Pásztor megfogalmazását az utókor felületesen kezelte: „1936. október 10-én *kezdték* bontani ezt az ütött-kopott vén épület-monstrumot (kiemelés: DG)”. A háztömb tényleges lebontására csak a következő évben került sor. A mellette álló 15. számú ház bontására a pályázatokat a vállalkozóknak 1936. december 4-ig kellett benyújtaniuk.²⁷ (A bontás történetét lásd a később.) A bontás elvi megkezdése még nem jelentette a rombolás megindulását, az Orczy-ház még több mint fél évig állt, sőt működött. Csorba László és Buza Péter szövegének Pásztor által írt forrása:

„Eleinte egyemeletes volt az Orczy-ház; 1829-ben még egy emeletet húztak rá. Egykor valósággal vára, gettója volt ez a nagy bérház a pesti zsidóságnak. 142 szobából és konyhából álló 48 lakás, 37 boltozott vásári raktárhelyiség és sokezer akó bor befogadására szolgáló pincehelyiség volt benne. Ezenkívül két zsinagóga, fürdő, három vendéglő, kávéház, táncterem, mészárszék is volt benne és boltjaiban.”

Az 1829-es emelet-ráépítés tévedése is Pásztortól ered, aki a zsinagógák építését keverte össze a ház átépítésével. (A teljes szöveget lásd Mell. M1, 1.2.). Pásztor megadta szövege forrásának egy részét: Schams Ferenc – e dolgozat mottójában már idézett – írására hivatkozott. Az Orczy-családra és ház történetére vonatkozó adatai levéltári források lehettek, de azokat nem jelölte. Csorba második, [10]-es számú hivatkozása Groszmann Zsigmond tanulmányára utal,²⁸ de a rabbi-történész szerző nevét tévesen írja, Grossmannak.

Egy másik jelentős történész, a néhai Bácskai Vera szintén publikált a már említett Budapesti Negyed számban az Orczy-házról.²⁹

„A három udvaros, kétemeletes házban az 1830-as években 48 lakás 142 szobájában 284-en laktak, a lakásokon kívül 37 raktár, két zsinagóga, 3 vendéglő, egy kávéház, egy mészárszék és egy fürdő működött az épületben. A tulajdonos Orczy család 1822-ben 41000 forint ház- és üzletbér jövedelmet élvezett. [8] Az épületben működő kávéház volt a gabonakereskedők „irodája”, éppen úgy, mint Bécsben is kávéház volt az üzletkötések színhelye. A Judenhofnak is nevezett Orczy ház lakhely, munkahely és a vallási élet színtere volt, akár ki sem kellett lépni az épületből. Hasonlóképpen sok zsidó élt és bérelt lakást a Vásártéren álló kétemeletes Marokkói házban, ahol 201 lakó zsúfolódott össze.”

Bácskai körültekintően megadta a szövegének időkorlátait, s majdnem ugyanazokat az információkat osztotta meg, mint Csorba. Okosan jelezte: nemcsak lakbér, de az üzlethelyiségek kiadásából is származott a jövedelem. Hivatkozásában Fényes Elekre utal,³⁰ aki az alábbiakat írta a házról.

„Az Orczy-ház, az országút és király utca szegletén. Van benne 3 udvar, 2 synagóga, 48 lakó osztály, 142 szobával 's konyhával; 37 rakhely, 3 vendéglő (Traiteurs), mészárszék 's a' t, 's egy fürdő. Lakja 284 lelek, 's jövedelme 1822-ben 41,000 fra rúgott. A' Marokkaner, az ujjiaczon: 201 lakosokkal.”

²⁷ (Szerző nélkül): „A Károly körúton épül a közmunkatanács új székháza – A Károly körút 15. számú ház lebontására pályázatot írtak ki” *Az Est*. Budapest, (1936. november 7.). 27. évf. 255. sz., 15. o.

²⁸ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti tanulmányai*. A zsidó XIX. század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., I., 31-38. o.

²⁹ Bácskai Vera: „A pesti zsidóság a 19. század első felében” 3. évf.2. (8) sz. *Budapesti Negyed*. (1995). <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/bacsikai.htm> [Utolsó elérés: 2025. február 7.]

³⁰ Fényes Elek: *Magyar országnak, „s a” hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* 2. Pest, (1837)., 2. kötet, 383-384.o.

A Marokkói- és az Orczy-ház lakóinak számát elsőként Fényes Elek közölte 1837-es kötetében. A többi információjának forrása egyértelműen Franz Schams 1821-es írása. A forráskutatást folytatva kiderült – és a fentiek után nem meglepő –, hogy Schams sem saját kútfőből dolgozott. Az ő forrása Rösler János Kristóf 1809-es kalendáriuma volt.³¹ (Lásd Mell. M1. 1.3.)

Schams, 1821	Rösler, 1809
„Das Baron Orczy'sche, auf der Landstrasse, und das Ant. von Festetics'sche zum Marokkaner auf dem neuen Marktplatze. Beyde ausserordentlich gross und einträglich. Letzteres von zwey Höfen in der Zimmeranzahl beträchtlicher, ersteres im Miethertrage stärker, denn im Jahre 1817 war der Zinsbetrag desselben 53,000 fl., und in der Gegenwart wirft es 41000 fl. ab. Es enthält in drey Höfen 40 Wohnquartiere von 142 Zimmern sammt Küchen; ferner 2 Judensynagogen, 37 gewölbte Marktdepots, 3 <u>Traitours</u>, Fleischbank und Keller auf viele tausend Eimer.”	Parthey-engebäude: das B. Orczysche zum König v. England genannt, beym Eingang in die Königsgasse, das Ant. Festeticsche zum Marokkaner auf dem neuen Platz. Beyde ausserordentlich groß und einträglich. Letzteres, von 2 Höfen, in der Zimmer-Anzahl beträchtlicher, ersteres im Miethertrag stärker. Es enthält nämlich in 3 Höfen 48 Wohnquartiere von 142 Zimmern, sammt Küchen ec.; ferner 2 Judensynagogen, 37 gewölbte Marktdepot's, 3 <u>Tracteurs</u>, Apotheker, Kaffeehaus, Fleischbank, Keller auf viele 1000 Eimer, ec.”
A Báró Orczy-ház az Országúton, valamint Festetics Antal Marokkó-udvarát az Új vásártéren. Mindkettő rendkívül nagy és jövedelmező. Az utóbbi, amely két udvarral rendelkezik, a szobák számát tekintve jelentősebb, előbbi pedig a házbérből származó jövedelemben erősebb, mert 1817-ben ennek bérleti összege 53.000 forint volt, jelenleg pedig 41.000 forintot jövedelmez. Három udvarban 48 lakosztályt foglal magában 142 szobával, konyhakkal együtt; továbbá 2 zsidó zsinagógát, 3 boltozott piaci raktárt, 3 vendéglőt, mézsárszéket és több ezer akós pincét.”	Bér(lakás)-házak: az Angol Királynak nevezett báró Orczyé, a Király utca bejáratánál, Festeticsé a Marokkóinak nevezett az új téren. Mindkettő kivételesen nagy és jövedelmező. Az utóbbi, 2 udvarból álló, a szobák számában, az előbbi a bérleti díjbevételeiben jelentősebb. Ez tartalmaz a 3 udvarban 48 lakást 142 szobával, konyhakkal stb. együtt; továbbá 2 zsidó zsinagógát, 37 üzletet-raktárt, 3 vendéglőt, patikát, kávéházat, húsboltot, sok 1000 vödörnyi pincét stb.”

Schams leírása meglepően egybevág Rösler 12 évvel korábbi könyvével, s különösen az eredeti német nyelvű szövegeket összehasonlítva egyértelmű, hogy Rösler írását szó szerint vette át, minimális átdolgozással. Láthatóan az ősforrásnak tekintett Schams mű sem eredeti. A két szöveg közötti különbség: Schams művében már nem szerepel a gyógyszertár és kávéház, de cserében komoly, ám a levéltári források tükrében kissé pontatlan számadatokat ad meg az épület bevételeiről.

³¹ Rösler János Kristóf: *Kalender von Ofen und Pesth für 1809*. Pesth, (R. A. Hartleben, 1809). 85. o.

Rösler a pontos *tracteurs*, míg Schams a jóval ritkább *traitours* szavakat használja a kifőzésre, amit jóindulattal lehet étteremnek fordítani. Mégis műve erőssége: hogy nagyon részletesen ismerteti Pest – és másik kötetében: Buda – társadalmi és gazdasági viszonyait, s fontos megállapításokat tesz a helyi zsidók életével, oktatásával kapcsolatban is. (A ház 1821-es adatait lásd: Mell. 1.4.)

Megállapítható tehát, hogy az információ, amivel az Orczy-ház a szerzők még a 20. század végén is ábrázolták, zömében egy 1809-es adatközlésre tekint vissza, így azt érvényesnek tekinteni az épület fennállásának teljes időtartamára elfogadhatatlan. A 19. század első felének forrásaiból extrapolált állítások így felvetik a kérdést: a közölt információk fényében ismerjük-e az Orczy-ház valóságát?

Az Orczy-házról szóló közlések tévedéseit tetézi, hogy a városban több Orczy-tulajdonú épület állt, s ezzel a házról információt közlők nem voltak, s úgy látszik, hogy ma sincsenek tisztában. Ennek egyik példája a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár által az Orczy-házról összeállított forráselemzési segédlet, amelyben közzétettek egy 1858-as Orczy-házi számlát, noha az a belvárosi, Úri utca 10. szám alatt álló, tehát nem terézvárosi Orczy-házban került kiállításra.³² A bizonytalan források azonosításának másik nehézségére hívja fel a figyelmet a levéltár másik közlése, egy fénykép, amit 1936 októberére datáltak. Ezen Ábrahámson Manó kántor és családja áll egy bontás alatt lévő ház előtt. A képaláírás szerint: „a kép bal szélén látható Boros József sírköves hirdetéséből sejtjük, hogy a romos épület az Orczy ház”.³³ A bontás alatt álló épület láthatóan legalább háromemeletes – tehát kizárt, hogy az Orczy-ház lett volna –, s a Boros-féle hirdetés egy utcai pad támláján olvasható. Ez példa arra, hogy a korábbi pontatlan források hogyan vezették tévútra a kései elemzőket: az 1936-os dátum – amikor kiküldésre került a bérlőknek a felmondás –, az Orczy-házban 1937 tavaszáig (!) dolgozó sírköves neve és egy bontás alatt lévő ház látványa.

A leggyakoribb információ, amit az Orczy-házról megosztanak, hogy óránként egy aranyat jövedelmezett. Ez a tézis szintén pontatlan. (Lásd Mell. M1. 1.5.) Az Orczy-ház bevételei néhány évben valóban hoztak egy, akár másfél arany bevételt óránként, de 1918-1919-ben semmit, sőt a házat a tanácskormány el is kobozta tulajdonosaitól. A ház jövedelmezősége, tehát a *nettó bevétele* az idők során fokozatosan csökkent, ahogy ráfordítások egyre magasabbra nőttek.

A későbbiekben megvizsgáljuk azt, hogy valóban Judenhof-ként működött-e a ház (Lásd Mell. M2. 2.7.), tehát minden rendelkezésre állt-e az Orczy-ház vallásos zsidó lakói számára ahhoz, hogy akár ki se mozduljanak a ház öleléséből. (Lásd: a 4. fejezetet.)

³² Mössmer József: „Számla, 1858” (MILEV, 2021)., MILEV <https://sites.google.com/view/milev-orczyhaz-tortenelem/elemz%C3%A9s/relev%C3%A1ns-inform%C3%A1ci%C3%B3k?authuser=0> [Utolsó elérés: 2025. február 9.]

³³ Ábrahámson család: „Családi fénykép, 1936 október” (MILEV, 2021)., MILEV <https://sites.google.com/view/milev-orczyhaz-tortenelem/forr%C3%A1sok/f%C3%A9nyk%C3%A9pek?authuser=0> [Utolsó elérés: 2025. február 9.]

HELYTÖRTÉNET ÉS VÁROSTÖRTÉNET

A hely- és hitközség-történetírás műfaját szívesen gyakorolták a közösségek rabbijai és tanárai, hiszen könnyen nyúlhattak a forrásanyaghoz, és műveik a közösségeik, származási helyeik számára identitás-horgonyul, illetve az emlékezés sorvezetőjeként szolgáltak. Mind Katzburg,³⁴ mind Komoróczy³⁵ hangsúlyozta a helytörténetírás korlátait, ennek ellenére újabb szempontú, részletes művek, mélyfúrások születtek.³⁶

Az Orczy-házról készült ezen dolgozat részben e sorba illik, a helytörténet és a várostörténet közös mezsgyéjére, hiszen a ház története város- és helytörténeti biográfiának is tekinthető. Többben az Orczy-házat „afféle nagyvárosi stettl”³⁷ formájában képzelik el: egy zsidó kisvárosként a nagyvároson belül, s ezért helytörténeti és várostörténeti eszközökkel is vizsgálható az élete. A helytörténet az eseményeket helyezi a középpontba, s a várost, a fizikai környezetet inkább keretnek tekinti. A várostörténészek a helytörténetet a város életrajzaként (városbiográfiaként) értelmezik, és a várostörténetet inkább a kvantitatív módszerekkel vizsgálható tudományterületekhez sorolják, mint a földrajztudomány, a szociológia, a demográfia, a statisztika, a közgazdaságtudomány, az építészettörténet, a várostervezés és az urbanisztika.³⁸

Az Orczy-ház a maga komplexitásában e szempontokkal is elemezhető, de nem tekinthető városnak objektív feltételek hiánya miatt. Nem volt saját(os) jogrendje (az Orczyakkal kötött szerződések csak a fizetési köteleket szabályozták, és a zsidó vallás törvényei nem voltak kötelezőek a nem zsidókra), sem saját hatósága (sem az itt lakó rabbi, sem az Orczyak ügyvéde, de a házmester sem tekinthető annak), sem elöljárósága; nem volt kereskedelmi szabályzata, bár voltak „piacai” és közösségi terei, vallásiak és világiak egyaránt. Nem léteztek az összes bérlőt egybefogó közösségteremtő alapok, elvek: az itt lakók „adót” (bérleti díjakat) fizettek, s ezért szolgáltatásokat kaptak, de mindez a bérlőket még nem tette közös célokat követő közösséggé. Az Orczy-ház egy sajátos kulturális és kereskedelmi sziget, vagy akár egy erőd volt – három kapuval – a városon belül.

³⁴ Katzburg Nathaniel: *A magyar-zsidó történetírás problémája*. Értesítő 12 (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)., 5. o.

³⁵ Komoróczy Géza: „Zsidó helytörténet, zsidó néptörténet” *Élet és irodalom*. Budapest, (2022. október 28.). 66. évf. 43. sz. <https://hszanto.com/hercegszanto/publicisztika/komoroczy-geza/2022-10-28-zsido-helytortenet-zsido-neptortenet/> [Utolsó elérés: 2024. április 9.]

³⁶ A kérdés komplex elemzését lásd: Konrád Miklós: „A magyarországi zsidó helytörténetírás” *Múlt és Jövő*. Budapest, (2023). 34. évf. 3. sz., 85-97. o. és Schweitzer Gábor: „A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt” In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. Budapest, (Universitas Kiadó - Judaica Alapítvány, 2005)., 60-92. o.

³⁷ Komoróczy Géza: „Várostérkép, héber betűkből” In: *Ami látható, és ami láthatatlan*. Budapest, (Erzsébetváros Polgármesteri Hivatala, 2013)., 11-36. o. (24. o.); Sárközi Mátyás: „A Király utcán végestelen-végig” *Holmi*. Budapest, (2005. szeptember). 17. évf. 9. sz., 1071-1083. o. https://epa.oszk.hu/01000/01050/00021/pdf/holmi_18_09_2005_1069-1083.pdf [Utolsó elérés: 2021. január 20.] (1075. o.)

³⁸ Bácskai Vera: „A várostörténet” In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: Bódy Zsombor és Ö. Kovács József. (Osiris Kiadó, 2006)., 245-259. o. ; vö. MTA Történettudományi Bizottsága: „A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai” *Századok*. Budapest, (1966). 100. évf. 4-5. sz., 1098-1107.o.; Gyáni Gábor: „Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok” *Századvég*. Budapest, (1997). 2. évf. 4. sz., 55-67. o.

Életének kereteit az Orczy család és a város képviselői és a helyi vallási közösség vezetői megszabták, de nem irányították. Ezért a ház kisvárosként való értelmezése megkérdőjelezhető.

Értelmezési problémákat vet fel a zsidó kisváros (stetl) tézis is, hiszen a ház belső, mindennapi életét nem irányította saját vezetőség, az Orczy-ház lakói nem alkottak gazdasági egységet, s jobban kitettek voltak a városi élet, közigazgatás, külső szabályok hatásainak, mint egy stetl lakói. Mások éppen gettónak³⁹ vagy a gettó egyik székhelyének⁴⁰ nevezték. Ez a formális megközelítés felszínes megfigyelésen alapul. Az Orczy-házba költözést senki számára nem tették kötelezővé, és sajátossága éppen abban állt, hogy nyitott volt a külvilágra, s ezt a nyitottságát a kultuszsinagóga szombati istentiszteletein is gyakorolták.

A helytörténet, a várostörténet és a mikrotörténelem mind kisebb léptékű történeti vizsgálatokat végeznek, de eltérő szinteken és megközelítésekkel. A helytörténet egy adott település vagy régió múltját kutatja, figyelembe véve annak társadalmi, gazdasági és kulturális sajátosságait. A várostörténet ezzel szemben egy város egészének fejlődését, szerkezetét és szerepét elemzi, gyakran kvantitatív módszerekkel, a földrajz, a demográfia, a gazdaságtörténet és az urbanisztika eszköztárát felhasználva. A mikrotörténelem a legszűkebb vizsgálati szintet képviseli: egy kisebb közösség, egy intézmény vagy akár egy család történetére koncentrál, a mindennapi élet apró részleteiből kiindulva próbál szélesebb történeti összefüggésekre következtetni. Míg a helytörténet és a várostörténet inkább strukturális változásokat vizsgál, a mikrotörténelem az egyéni tapasztalatokra és lokális történetekre összpontosít.

Az Orczy-ház kutatása azért sem illik maradéktalanul a helytörténet vagy a várostörténet kereteibe, mert ezek nem kezelik kiemelt tárgyként az épületekben folyó intézmények, közösségek, vállalkozások egyedi vizsgálatát. Ezen altémák ugyanis a város, a település, vagy éppen egy kerület egészéhez túlságosan mikroszkopikusak és egyediek; és kérdéses, hogy lehet-e vizsgálatukból általában a nagyobb egészre következtetéseket levonni. Az bizonyos, hogy egy ház belső élete hatással lehet a város egészére, s esetünkben az Orczy-ház hatása jelentős volt a környék lakóira, társadalmára, sőt a zsidókat tekintve minden magyarországra. Az Orczy-ház léte annyiban befolyásolta a városfejlődést, hogy a 19. század végére régisége sokak számára jelentett terhet, és hatalmas telkének egy része bekerült a városfejlesztési koncepciókba, hogy a soha meg nem valósuló Erzsébet majd Madách sugárutat szolgálja.

³⁹ Hevesi Lajos: „Ez is egy régi ház” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1874. április 23.). 10. évf. 92. sz., 402-403. o. ; Bányai Elemér (Zuboly): „Az Orczy-ház. A gettó pusztulása” *Uj Idők*. Budapest, (1907. január 6.). 13. évf. 2. sz., 46-47. o. ; W. G.: „Az Orczy-ház. Elmúlik a régi pesti gettó” *Egyenlőség*. Budapest, (1927. február 19.). 46. évf. 8. sz., 6. o. ; Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4 Budapest, (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1940).

⁴⁰ György Aladár: „A budapesti ghetto pusztulása.” *A Hon*. Budapest, (1881. január 1.). 19. évf., 1. sz., 5. o.

MIKROTÖRTÉNELEM

Az 1970-es években az olasz és francia történetírásban – érdekes módon nem történészek kezdeményezésével – bontakozott ki a mikrotörténetírás önálló irányzata. 1976-ban jelent meg Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* című műve,⁴¹ majd 1975-ben a Emmanuel Le Roy Ladurie műve a *Montaillou, egy okszitán falu életrajza 1294-1324*,⁴² ezt 1983-ban Natalie Zemon Davis⁴³ és 1985-ben Giovanni Levi könyvei⁴⁴ követték – évtizedes késéssel megjelenve az Osiris Kiadó Mikrotörténelem sorozatában. Levi könyvéhez írt bevezetőjében Jacques Revel foglalta össze a mikrotörténelmi megközelítés – ami szerinte nem módszer – alapjait.⁴⁵ Eszerint Ginzburg meglátása, hogy a történetírás tévedett, amikor a társadalom- és/vagy a természettudományokat tekintette példának, noha „inkább a pszichoanalitikus értelmezés, vagy még inkább a rendőri nyomozás szomszédságában lenne helye”. Ezen irányzatot követő olasz és francia szerzők többsége – Revel szerint – elutasította a funkcionalista hipotéziseket, amelyek a múltat biológiai, politikai és gazdasági szükségszerűségek egymásba fonódásaként írják le. E szerzők csökkentik a feltárandó tér és idő léptékét, szűkebbre veszik a tárgyak fókuszát, és megváltoztatják a történetírás stílusát. Szerinte a 20. század végi történészi munka nem lehet egy tudományos munka jegyzőkönyve, vagy egy klasszikus regényt követő, hősteremtő modell. A mikrotörténelem képviselői kísérleteznek kutatási eljárásaikkal és formákkal is, hogy az olvasó számára könnyen értelmezhető világ táruljon fel. Levi könyvében is összefonódik a szinte már például a magyar Nagy Lajos író idéző történetmesélés⁴⁶ a történész által felvázolt értelmezési kerettel.

A mikrotörténelem a történettudomány olyan ágaként jellemezhető, amely a múlt figyelmen kívül hagyott, de lényeges elemeinek összekapcsolódására, hálózatának feltárására törekszik. A mikrotörténelem nem a nagytörténelemmel szembeni kis dolgok kutatását jelenti, hanem egy mikroszintű vizsgálati egység kiválasztását. A kutató egyfajta „zoomobjektívval” közelít a vizsgált egységhez, feltárva a makroperspektívából addig észrevehetetlen részleteket. Ahogy Szijártó M. István írta Ginsburgon keresztül Siegfried Kracauert idézve:

⁴¹ Első magyar kiadása: Ginzburg Carlo: *A sajt és a kukacok*. Budapest, (Európa Könyvkiadó, 1991).

⁴² Le Roy Ladurie Emmanuel: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza 1294-1324*. Budapest, (Osiris Kiadó, 1997).

⁴³ Davis Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, (Osiris Kiadó, 1999).

⁴⁴ Levi Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, (Osiris Kiadó, 2001).

⁴⁵ Revel Jacques: „Történelem földközélből” In: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Ford.: Fenyves Katalin. Budapest, (Osiris Kiadó, 2001)., 5-35. o.

⁴⁶ Ennek példája lehet a Kiskunhalom című kisregénye, amelynek műfaja máig vita tárgya: naturalista regény vagy szociográfia. Egy újabb értelmezési keretet mutat be: Bartha Ákos: „»Az autoritás mankói« – Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára” In: *Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből*. Studia Litteraria 47. Debrecen, (Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009)., 36-64. o.

„Nem tudhatunk meg eleget a múltról, ha csak a makróegységekre összpontosítunk. Minél magasabb szintre lépünk, „annál szegényesebbé válik a történeti valóság.”⁴⁷

Ugyanez mondható el a magyar zsidóság történetének tanulmányozásakor is. A nagy vonulatok, a „nagy történet” már többek által megíratott, de az egyes részfeladatok még jócskán váratnak magukra, részint a kutatói érdeklődés, részint a források, vagy épp a szükséges nyelvismeret hiánya miatt. Korunkban új feladatként vetődik fel az események újraértelmezésének szükségessége, az összefoglaló művek kritikai elemzésének és az újabb, modern, 21. századi szempontok érvényesítésének igénye. Mindemellett a talán legfontosabb: a kutatásokat szolgáló levéltári források, illetve könyvritkaságok feltárásának, közlésének, esetenként magyar (vagy angol) nyelvre fordításának szükségessége is. A mikrotörténészek munkáiból megállapítható, hogy a szerzők a lehető legteljesebb teljes forrásanyag és elágazási lehetőség összegyűjtésére törekednek, egyfajta mikrototalitásra – ennek legkiválóbb példája Kövér György hatalmas műve⁴⁸ – és csak ezt követően fognak az értelmezéshez. Ennek oka, hogy elengedhetetlen a forráskritikai szempontok érvényesítése, mivel a korábbi munkákban szereplő téves adatok ismétlődhetnek, miként láttuk azt az Orczy-ház esetében is.

A mikrotörténelmi megközelítés fontosságára Magyarországon elsőként Szijártó M. István⁴⁹ mutatott rá, de ha lassan is, egyre több mű születik e szempontrendszer szerint. Szijártó szerint a mikrotörténelem egy pontosan meghatározható kis egység intenzív történeti vizsgálata, aminek eredménye esettanulmánynál mélyebb és nagyobb terjedelmű, de inkább leírás, mint elemzés. Idézi Charles Joyner-t, miszerint „a mikrotörténelem a nagy kérdésekre kis helyeken keresi a választ”. A történeti antropológia után az 1990-es években felbukkanó mikrotörténelem képviselői a történeti összefüggéseket színekkel egészítették ki és tették mindenki számára érzékelhetővé, sőt a műveket élvezetessé. Szijártó szerint e módszer ereje abban áll, hogy „érdekes, élményszerű, és valódi történeteket mesél el, és esetleg meg tud birkózni a reprezentativitás problémájával”.⁵⁰ Az elmúlt évtizedekben a mikrotörténelmi könyvek iránti érdeklődés miatt a Magvető, az Osiris és a L'Harmattan Kiadó is indított könyvsorozatot mikrotörténelem címmel, és a zsidóság kutatásában is találunk rá példákat.⁵¹

A mikrotörténelem az Orczy-ház kutatása esetében azért lehet a megfelelő módszer, mert a történelmi folyamatok tárgyalása során nemcsak nagy alakok, hanem hétköznapi arcok is

⁴⁷ Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, (L'Harmattan Kiadó, 2014).

⁴⁸ Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, (Osiris Kiadó, 2011).

⁴⁹ Szijártó M. István: „Mi a mikrotörténelem?” 11. évf.4. sz. (1996)., 157-182. o. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00130/pdf/EPA00861_aetas_1996_04_157-182.pdf [Utolsó elérés: 2024. március 15.]

⁵⁰ Szijártó M. István: „A mikrotörténelem” In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: Bódy Zsombor és Ö. Kovács József. (Osiris Kiadó, 2006)., 500-520. o. (517. o.)

⁵¹ Példaképpen lásd: Fenyves Katalin: „A történelem haszna” *Múlt és Jövő*. Budapest, (2004). 2004/4., 104-109. o. ; Fenyves Katalin: *A holokauszt és a családom*. Budapest, (Park Kiadó, 2015).

feltűnhetnek általa – a házmestertől a péktanoncon és a lottóáruson át a báróig –, s az elemzésben összekapcsolódhat a zsinagóga és a csatornázás története is. A mikrotörténelem a változást emeli ki a statikus leírással szemben; több értelmezést tár fel, mert a múlt alakjai egyszerre több folyamatban is részt vettek. E dolgozat a mikrotörténelem módszertanát alkalmazva dolgozza fel az Orczy-ház történetét, a zsidó lakók jelenlétét és mindennapi életét állítva a fókuszba. Célom annak feltárása is, miként éltek egymás mellett különböző társadalmi helyzetű zsidó családok, intézmények és egyének egy nagyvárosi ház keretei között. Az Orczy-ház példáján keresztül a városi zsidó lét egy kevésbé kutatott szegmense, valamint a pesti zsidó társadalomfejlődés egy fontos útja válik érzékelhetővé. A kutatás háttere

Ahhoz, hogy az Orczy-házról összetett, igyekezetem szerint pontos képet adhassak, a történeti mozaikok összeillesztéséhez kellett folyamodnunk. Az épületről korábban megjelent önálló szövegek és szövegrészletek nem koherensek, s gyakran pontatlan adatokat tartalmaznak, amelynek kezelése erős kontrollt igényel. Apróbb-nagyobb írások, cikkek, visszaemlékezések, versek szólnak e házról, sőt regény is játszódik falai között.⁵² Ezért cikkekből, dokumentumokból, történeti írások mellékmondataiból, utalásaiból, visszaemlékezésekből, képekből, múzeumi tárgyakból, esetenként lábjegyzetekben felbukkanó dátumokból az események újrendezésével és pontosításával próbáltam rajzolni egy képet az Orczy-házról, amely bepillantást enged a ház zsidó és nem zsidó világába, életébe, mindennapjainak történetébe.

A kutatást hátráltatta, hogy az Orczy-ház építésére, átalakítására, felújítására és bontására vonatkozó levéltári anyag – egyelőre – nem lelhető fel a levéltárakban. Nincsenek meg az építési tervrajzok, alaprajzok, noha azokat – már a 19. században is – jóvá kellett hagynia az illetékes pesti hatóságoknak. Utalás van arra, hogy 1903-ban készült felmérés, illetve akkor publikáltak egy 1804 körüli állapotot bemutató alaprajzot. A ház lebontását megelőzően is készülhetett állapotfelmérés. Egyelőre ezeknek sincs nyoma. Erzsébetváros műemlék épületeinek védelmezője, a néhai Perczel Anna a hetvenes-nyolcvanas években még látta az Orczy-ház építési dokumentációját a Fővárosi Tanács építésügyi osztályán,⁵³ de ez az átfogó anyag nem került át Budapest Főváros Levéltárába (BFL), vagy ha igen, ott az egységes kezelése megszűnt, a BFL Tervtára ugyanis nem tud róla. Véletlenül találtam rá a BFL digitális gyűjteményében az Orczy-ház zsinagógáinak tervrajzára, minden leírás, kommentár, utalás, forrás nélkül, s ez reményt ad arra, hogy több irat is lappang valahol. Az évekig bezárt, majd új helyen újra megnyílt Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központban (MÉM-MDK) nincs dokumentum a házról, mivel az Orczy-ház nem volt műemlék. A Magyar Nemzeti Levéltárban jobbra a 18. századra és 19. század

⁵² Kaczér Illés: *Három a csillag*. Tel-Aviv, Izrael, (Új Kelet Nyomdája, 1956).

⁵³ Perczel Anna szóbeli közlése

első felére vonatkozó Orczy-családi iratgyűjtemény található,⁵⁴ ez azonban alapvetően befolyásolta a kutatók Orczy-vagyonról alkotott képét. Több múzeum, elsősorban a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár őriz még az épülethez köthető tárgyat, dokumentumot. (Lásd Mell. M1, 2.)

A fennmaradt zsidó összeírások, egyéb lakcímjegyzékek, hirdetések, amelyek esetenként – ha teljes lista állt rendelkezésre egy-egy időmetszetben – felhasználhatóak a valaha itt élt lakók, bérlők statisztikájának elkészítéséhez, illetve a vállalkozások típusainak meghatározásához. Sajnos az utolsó évtizedeket felölelő részletes lakjegyzék megsemmisült: az Orczy-házban a halálára készülő házmester elégette a lakókra vonatkozó összes iratot.⁵⁵ Az épületben élt több száz fő egyenkénti biográfiájának és a nagyszámú vállalkozás elemzésének elkészítésére még nem vállalkoztam, csak néhány kiemelkedő személy és cég történeti vázlatát készítettem el, de terjedelmi korlátok miatt e vázlatoknak csak töredéke került a dolgozatba.

A ház társadalmi, gazdasági, történeti, vallási rétegei és ezek kapcsolatai szinte kimeríthetetlen anyagmennyiséget hoztak felszínre, amelynek feldolgozása, kigyomlálása önmagában hatalmas munka. De általuk a ház különböző szempontú mikrotörténelmi elemzésének összessége egy ezer felé ágazó univerzumot mutat, amely, miként a valóságos univerzumunk: egyre csak tágul. Ezek részletesebb feltárása későbbi kutatásra vár.

⁵⁴ Fekete Nagy Antal: „Az Orczy család levéltára” In: *Levéltári leltárak*. Budapest, (Levéltárak Országos Központja, 1959)., 9.

⁵⁵ Nádas Sándor: „Orczy-ház” *Pesti Futár*. Budapest, (1929. február 15.). 22. évf. 4. sz., 5-11. o.

2. fejezet. Egy tehetséges család és a pesti „nagy házuk”

Az Orczy-ház a nevét az épületet felépítő tulajdonos bárócsaládról nyerte, amint ez a ház építése idején, a 18-19. században szokásos volt. A jómódú lakosok által birtokolt jelentősebb épületek a tehetőség, hitelképesség jelképei voltak; nevük tekintélyt adott a háznak. (lásd Mell. M2, 1.) Az Orczy-ház neve is elmúlhatott volna az épülettel együtt, ha azt nem őrizi meg legendája, és nem marad fenn az Orczy név több helyütt Budapesten és hajdani vidéki birtokaikon. (Lásd: Mell. M2, 2.)

A család személyi- és vagyontörténete a maga teljességében még feldolgozatlan, részleteiben viszont intenzíven kutatott. A fennmaradt Orczy irathagyaték hiányos, s több levéltár között szóródott szét.⁵⁶ A szűk családból Orczy Gyula készített családtörténeti áttekintést⁵⁷, ami leginkább leszármazás-történet, és keveset közöl a család vagyonának változásáról. E dokumentum kronologikusan sorolja a családtagokat, s a szöveg tárgyyszerűségéből érezhető, hogy az említett személyek és a kisebb terjedelemben tárgyalt események tömör leírását a családtörténeti vázlat készítője – akkor még meglévő – dokumentumok alapján állíthatta össze. A család rokona, Petrovay György a 19. század végén kétrészes, aprólékosan tárgyalt tanulmányt publikált a család történetéről. Ezekben már szerepelnek részletes gazdasági adatok, különösen a vagyon gyarapításának számaival és a

⁵⁶ Magyarországon Orczy iratanyag található helyi és megyei levéltárakban, az MNL központjában, a BFL-ben, de Pozsonyban (Szlovákia) és Nagybányán (Románia) is. Lásd: Fekete Nagy Antal: „Az Orczy család levéltára” In: *Levéltári leltárak*. Budapest, (Levéltárak Országos Központja, 1959)., 9.; MI ABTK: „A-I-51/b Az Orczy család levéltára” *Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet*. <https://mi.abtk.hu/hu/repertorium/38-regeszta-a-i/480-a-i-51-b-az-orczy-csalad-leveltara> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 13.]; Varga Zsolt és Szabó Jolán: *Szakmai beszámoló - Az Orczy család Nagybányán őrzött iratainak előkészítő feltárása*. Eger, (MNL Heves Megyei Levéltára, 2017. augusztus 21.). https://static-cdn.hungaricana.hu/media/uploads/reports/2015/mnl_heves_megyei_lev%C3%A9lt%C3%A1r_204150_00084.pdf [Utolsó elérés: 2023. július 24.]; Az iratanyag történetéről: H. Kakucska Mária: „Orczy I. Lőrinc levele idősebb fiához, Orczy I. Józsefhez (1784)” *Limbus.*, 2018., 453-458. o. (453-454. o.) https://epa.oszk.hu/01500/01500/00015/pdf/EPA01500_lymbus_2018_453-458.pdf [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

⁵⁷ Orczy Gyula: „Adatok az Orczy Család történetéhez. Gépelt kéziratok.”, é. n., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-531, 8.

családfa elágazásaival.⁵⁸ Az Orczy család története egy-egy fejezetének jelentős mélységű szakmai feldolgozását B. Gál Edit történész végezte el.⁵⁹

A család tagjainak élettörténete változatos: volt közöttük több katona (tábornok, ezredes), megyei és országos politikus (alispán, főispán, országgyűlési képviselő és miniszter), királyi táblai bíró, jász-kun főkapitány, költő, író, építész, mérnök, színházigazgató. Szinte mindannyiuk életét átszötte szerteágazó javaik kezelése, fejlesztése és adósságaik törlesztése. Felmenőik között tarthatták számon az enyingi Török, a Bánffy és Nyáry famíliát, majd az arisztokráciába felemelkedve, és jövedelmükben gyarapodva rokonságba kerültek bárói, grófi és hercegi családokkal.⁶⁰ Vagyonuk időnként meghaladta, máskor távolról sem érte el a leggazdagabb arisztokratákét, s az adományozó gazdagság és a pénzügyi csődök egyaránt jelen voltak az Orczyak életében. Míg a 18. végén és 19. század első felében a családi gyűléseken a gazdálkodás közös számbavétele rendszeres volt,⁶¹ a 19. század végére a család különböző ágai már kevésbé szorosan működtek együtt egymással, sőt a 20. században már egymás ellen fordultak az egyre távolabbi rokonságot őrző kései leszármazottak.

CSALÁDTÖRTÉNET SZILÁNKOKBAN

A XVI. században Somogyban és Vasban birtokos kismemesi családot Orczy István (1669–1749) tette jelentékeny magyar arisztokrata famíliává.⁶² A Vas megyei Kis-Pösén (ma.

⁵⁸ Petrovay György: „A báró és nemes Orczy család eredete, leszármazása és története (Első közlemény)” 5. *Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye)*. (1887)., 21–28 <https://www.arcnum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1887-33C5/1887-1-33C6/a-baro-es-nemes-orczy-csalad-eredete-leszarmazasa-es-tortenete-elso-kozlemeny-34A7/>; Petrovay György: „A báró és nemes Orczy család eredete, leszármazása és története (Második közlemény)” 5 *Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye)*. (1887)., 60–65 <https://www.arcnum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1887-33C5/1887-2-35CD/a-baro-es-nemes-orczy-csalad-eredete-leszarmazasa-es-tortenete-masodik-kozlemeny-3617/>

⁵⁹ B. Gál Edit: „Az Orczy család vagyoni helyzete és javai a XIX. században” *A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám - Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum.*, 1993., 69-86. https://library.hungaricana.hu/hu/view/HEVM_Arc_Sup/?pg=70&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.]; B. Gál Edit: „Az Orczy-család társadalmi és gazdasági felemelkedése a 18. században és a 19. század első felében” In: *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös, (Mátia Múzeum, 1993)., 9-26. o. ; B. Gál Edit: „Az Orczy-bárók. Család- és birtoklástörténeti vázlat” XXXVI *Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. Az Egeri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis (2000)., 63-99. o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HEVE_agria36/?pg=64&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.]; B. Gál Edit: „Orczy István társadalmi felemelkedésének előzményei” In: *Az Egeri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis*. AGRIA 47 Eger, (Az egri Dobó István Vármúzeum, 2011)., 177-189. o. ; B. Gál Edit: „Orczy István : Az egri püspöki provizorságtól a királyi tanácsosi címig : Egy köznemesi karrier állomásai a 18. század első felében (Doktori értekezés)” (Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2015). <http://dx.doi.org/10.15773/EKF.2015.002>

⁶⁰ Rokonaik voltak: a b. Vécsey, b. Wenckheim, b. Wildburg, gr. Keglevich, gr. Draskovich, gr. Szapáry, gr. Károlyi, hg. Batthyány, hg. Auersperg, stb. családok tagjai.

⁶¹ Lásd a levéltári anyagok között: *Protocollum contractuum familiae Orczy (1795-1821)* MNL P-529, 20. nagydoboz.

⁶² Ezt részletesen közli: Petrovay György: „A báró és nemes Orczy család eredete, leszármazása és története (Első közlemény)” 5. *Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye)*. (1887)., 21–28 <https://www.arcnum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1887-33C5/1887-1-33C6/a-baro-es->

Gyöngyösfalu) született Istvánt kőszegi és bécsi iskolái után rokona, Telekessy István (1633–1715), akkor győri kanonok karolta fel, és vette magához 1694-ben. Telekessy 1699-ben egri püspök lett,⁶³ így Orczy István útja is felívelt, és a püspökség vagyongazgatója lett. Tehetségének szervezőkészségének köszönhetően jelentős tisztségeket ért el, és így lehetősége nyílt dolhai és petrovai Petrovay Zsuzsannával kötött házassága hozományául kapott birtokok kibővítésére. (Lásd: Mell. M2, 3.)

Felesége elzálogosított örökségét hivatali jövedelmeiből visszaváltva – és még feltáratlan egyéb bevételekből – indult meg a család vagyonszerzése. Az örökség által lett később a legnagyobb birtokos Gyöngyösön, ahol 1717-ben megkapta gyöngyösi Thököly birtokokat, és a város több ingatlanát is megszerezte. Petrovay György 34 települést sorol fel, ahol Orczy István birtokot vásárolt. Ő alakította ki azt a birtokszerkezetet, ami még a 20. században is az Orczy család gazdasági alapját képezte. Megkezdte sok falu, puszta mellett Gyöngyös más telkeinek és házainak, Tarnaörs (1734), Újszász (1723–1747), Erdőkövesd (1737) földjeinek és az első pesti házak és telkek felvásárlását.

A XVIII. század elején Pest városában és a kültelkeken telekhez jutni nem volt nehéz, a város melletti üres területeken földfoglalások is elfogadottak voltak.⁶⁴ A felemelkedő Orczy családnak bent a városban sem okozott gondot, hogy házakat vásároljon. Orczy István 1717-ben Pesten az Urak utcájában (Herrengasse, ma Petőfi Sándor utca) 4000 forintért vásárolt házat, ahol 1724-től évtizedekig tőle bérelt helyiségeket a városban felállított királyi és hétszemélyes tábla.⁶⁵ 1728-ban a szomszédos telket is megvásárolta, s végül 1745-ben a harmadikat is (ezen a harmadik telken állt a pesti *belvárosi* Orczy-ház, a mai Petőfi Sándor u. 12. számú ház helyén).⁶⁶ A család vagyonára vonatkozó levéltári anyagok között van arra utalás, hogy Budán is rendelkeztek legalább két házzal, amelyektől később megváltak.

nemes-orczy-csalad-eredete-leszarmazasa-es-tortenete-elso-kozlemenye-34A7/ és B. Gál Edit: „Orczy István társadalmi felemelkedésének előzményei” In: *Az Egri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis*. AGRIA 47 Eger, (Az egri Dobó István Vármúzeum, 2011)., 177-189. o. ; B. Gál Edit: „Orczy István : Az egri püspöki provizorságtól a királyi tanácsosi címig : Egy köznemesi karrier állomásai a 18. század első felében (Doktori értekezés)” (Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2015). <http://dx.doi.org/10.15773/EKF.2015.002> . A részletes bemutatástól ezért eltekintünk, a pályáiv azon pontja érdekes számunkra, amennyiben érinti a pesti ingatlanvásárlásokat.

⁶³ Szibler Gábor: „Telekessy István (képpel)” *Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár.*, 2013. <https://nadasdymuzeum.hu/telekesy-istvan-2013-04-15> [Utolsó elérés: 2024. június 8.]

⁶⁴ Nagy Lajos: „A Terézváros kialakulása” In: *Tanulmányok Budapest múltjából XI*. Budapest várostörténeti monográfiái Budapest, (Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1956)., XI, 97-126. o. (99. o.) http://epa.niif.hu/02100/02120/00011/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_11_097.pdf [Utolsó elérés: 2023. február 25.] 99. o.

⁶⁵ Pásztor Mihály: *Buda és Pest a török uralom után*. Statisztikai Közlemények 73.1. Budapest, (Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1935)., 58. o.

⁶⁶ Koroda Miklós a belvárosi Orczy-ház lebontásakor írt búcsúzó cikke szerint ez a vásárlás 1746-ban történt. (Koroda Miklós: „Az Orczy-ház halálára” *Új Idők.*, 1943. június 26. 49. évf. 26. sz., 766-767. o.) A ház a régi Pest nevezetessége volt. „A Petőfi Sándor utca és a Párisi-utca sarkán bontják a kerekén kétszáz éves báró Orczy-féle házat, amely két évszázados fennállása alatt semmiféle változáson, átalakításon nem ment át.” B. Gál Edit

AZ ORCZY-HÁZ SZÜLETÉSE

A Landstrasse (Országút), később Károly király út (körút) 17. számú ház telkét – Pásztor Mihály, levéltári forrásokkal általunk nem igazolt állítása⁶⁷ szerint – Orczy István 1728-ban vásárolta meg,⁶⁸ és a városról 1752-ben készült Matzl-féle térképen e telken már ház is található. (Lásd: Mell. M2, 4.) Pásztor és a városi adóívek szerint Orczy István telke 1238 négyszögöl volt. A környéken alig kéttucatnyi ház állt, s ezen látható, hogy a korabeli Orczy-ház mellett, a későbbi Angol Király fogadó helyén egy telken két épület helyezkedett el. Ezt a szomszédos telket Orczy István unokája, Orczy József 1795-ben vásárolta meg; a két épület közül a nagyobbik lehetett a fogadó, aminek házszáma 333 volt.

Orczy István fia, Lőrinc (1718–1789) az osztrák örökösödési háborúban katonáskodott, s 1857-ben Hadik András parancsnoksága alatt részt vett Berlin megsarcolásában, ahol a jász-kun lovasezredet maga vezette rohamra.⁶⁹ A hadügyek terén a Nádor huszárezred felállítása és megszervezése is a nevéhez fűződik.⁷⁰ A háború végeztével vezérőrnagyként vonult vissza. Mind irodalmi, mind közéleti és társadalmi tevékenységében széleskörű elismerés és szimpátia övezte, a francia irodalom értő olvasójaként 8200 kötetes könyvtárat hozott létre. A nyelvújítás előtti magyar költészet jelentős alakja volt.⁷¹ Abaúji főispánként és a Tiszát és mellékfolyóit szabályozó királyi biztосként gazdasági-politikai realitásokhoz alkalmazkodó főúr volt. S bár nagy kiterjedésű, 250 ezer holdnyi birtokot örökölt apjától, hatalmas összeget, közel 600 ezer forintot költött birtokai számának és méretének gyarapítására.⁷² (Lásd: Mell. M2, 5.)

Lőrinc kisebbik fia, Orczy László (1750–1807) apja hivatali örökébe lépett: Abaúj vármegye főispánjává választották. 1787-ben belső tanácsos, majd alkincstárnok lett. Nevelője Batsányi János költő volt, s nyitott a felvilágosodás eszméi iránt. A nemesi-nemzeti mozgalom

szerint a pesti házak közül Orczy István 1734-es még csak egy, 1736-ban már kettő, és a 1742-es végrendeletben három ház szerepel. A városban több Orczy-tulajdonú, de két Orczy-háznak nevezett épület állt, a régebbi a Belvárosban, s a későbbi a mai Király utca és Károly körút sarkán. A két épület összetévesztésére napjainkban is találni példát. Lásd: „Releváns információk gyűjtése - Számla”: *Az Orczy ház - Források a zsidó történelemről.*, 2021. <https://sites.google.com/view/milev-orczyhaz-tortenelem/elemz%C3%A9s/relev%C3%A1ns-inform%C3%A1ci%C3%B3k?authuser=0> [Utolsó elérés: 2024. február 11.]

⁶⁷ Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4 Budapest, (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1940)., 50. o.

⁶⁸ Az bizonyos, hogy a Herrengasse-ban, tehát az Urak utcájában abban az évben vásárolta meg a háza melletti telket, de egyelőre nincs nyoma annak, hogy a külvárosi, Országúti ház telkét is éppen abban az esztendőben szerezte volna meg. A Herrengasse-ban 1728-ban megszerzett ingatlan telekkönyv adatai elérhetőek itt: Budapest Főváros Levéltára, Telekkönyvek (1694-1821). BFL IV. 1215.f. 2. kötet, a No. 46-os ingatlan. Budapest Főváros Levéltára, Teleklevelek jegyzőkönyvei (1687-1807) BFL IV.1215.c, 3. kötet, 144. fol.

⁶⁹ Markó Árpád: „Hadik András altábornagy berlini vállalkozása 1757 október 10–23-ig.” *Hadtörténelmi Közlemények*. Budapest, (1941). 42. évf. 1. sz., 38-92. o. (Különösen: 68. o.)

⁷⁰ Illéssy János: „A Nádor huszárezred a hétéves háborúban” *Hadtörténelmi Közlemények*. Budapest, (1897). 10. évf., 589-614. o.

⁷¹ Orczy Lőrinc: „Költeményes holmi egy nagyságos elmétől” (Révai Miklós, 1787)., Magyar Elektronikus Könyvtár <https://mek.oszk.hu/06100/06176> [Utolsó elérés: 2024. április 2.]

⁷² B. Gál Edit: „Adatok Orczy Lőrinc életéhez a források tükrében” In: *Agria XLIX. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. Eger, (Dobó István Vármúzeum, 2008)., 44. kötet, 177-204. o. (201. o.)

vezéralakja és a budai „Első ártatlanság” szabadkőműves páholy tagja volt, amíg a rendőrség vizsgálatot nem indított a páholy után. Az apja által 1783-ban vásárolt pesti földeken ő rendelte meg az Orczy-kert kiépítését 1794-1797 között.⁷³

A felmenők tehetségét öröklő Orczy József (1746–1804), Lőrinc idősebb fia a magyar arisztokrácia első kapitalista vállalkozói közé tartozott. A napóleoni háborús konjunktúra kínálta pénzbüszég idején folytatta felmenői vagyongyarapítását. Timsógyárat, üveghutát, szoda- és posztógyárat alapított, s nyitott ércbányát is. Ő épített először fürdőházat és szálláshelyeket a parádi gyógyvíz mellé 1795-ben.

1795. október 14-én 20 ezer forintért váltotta magához a szomszéd, özvegy Budillné, König von England-hoz (az Angol Királyhoz) címezett sarokházát.⁷⁴ Az eredeti, korabeli városi telekkönyvi feljegyzés szerint (Lásd: Mell. M2, 6.) a fogadót kávéjoggal (Siederrecht)⁷⁵ együtt az 1793-ban pesti polgárjogot kapott Josephus Budill⁷⁶, Mayerhoffer Anna férje vette meg nyilvános árverésen 13.100 forintért, de az összeg teljes kifizetésével adós maradt, így az adósságot özvegye is örökölte. A telekért és az épületért a már pesti polgárjogot nyert⁷⁷ Orczy József 20.000 forintot fizetett. Az Angol Királyhoz fogadó udvarán Pásztor szerint⁷⁸ két raktárépület állt, ahol az országos vásárokra érkező kereskedők raktározták áruikat. E fogadó után kapta a nevét a mai Király utca. Orczy báró a vásárlással közel 8000 négyszetméteres telek birtokosa lett az akkori Országút (ma Károly körút) és a Király-utca sarkán.⁷⁹ A korabeli városi

⁷³ B. Gál Edit: „Az Orczy-bárók. Család- és birtoklástörténeti vázlat” XXXVI *Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. Az Egri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis (2000)., 63-99. o. (77-78. o) https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HEVE_agria36/?pg=64&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.] Az Orczy-kert történetével többen is foglalkoztak. Lásd: Zoboki Gábor, Turi Zoltán, Oláh Éva, Csiszér András, Kulinyi Dániel, Szabó Gábor, Győre Viola, Zámbo Nóra, Fatsar Kristóf és Klagyivik Mária: „Kerttörténeti tudományos dokumentáció és örökségvédelmi helyszíni feltárás, szakvélemény, I. kötet” (POLLEO Tájépítészeti és Műemlék-helyreállítási Betéti Társaság. & Zoboki - Demeter és Társai Építész Iroda KFT, 2013). <https://ludovika-campus.uni-nke.hu/document/ludovika-campus-hu/kert-torteneti-tudomanyos-dokumentacio-i-kotet.original.pdf> [Utolsó elérés: 2023. október 1.]; Kiss József: „Budapest VIII. kerület Orczy- kert - Kerttörténeti feldolgozás” <https://docplayer.hu/1256452-Budapest-viii-kerulet-orczy-kert-kerttorteneti-feldolgozas.html>

⁷⁴ Pest városa: „Az Angol Királyhoz címzett fogadó adásvételi szerződését tartalmazó telekkönyvi bejegyzés. 1795. október 14.” (Pest városa, 1795)., Budapest Főváros Levéltára, HU_BFL_IV_1215_d_08_0143. 294-295. o.

⁷⁵ Kávéjog, vagy nyersebb fordításban: a főzés joga.

⁷⁶ Pásztor nyomán született – és később továbbhagyományozott – írások szerint az Angol Királyhoz címzett fogadót 1752-ben Mayerhoffer József építőmester építette, és „özvegy lovag „Pudillné” (P-vel), Mayerhoffer Anna” az ő lánya volt. A szerződésben olvasható név egyértelműen B betűvel kezdődik, ami némi jóakarattal Budill is lehet. Pest polgárlistája szerint a piemonti Josephus Budill 1793. augusztus 3-án kapott polgárjogot, amiért 12 forintot (tehát a város szabályzata szerint az ingatlanl nem rendelkező kalmárok és mesteremberek polgárjogi adóját) fizetett. Pudill nevű polgárról nem tud névjegyzék. („Buda és Pest polgárai 1686-1848: Josephus Budill, 1793”: (Budapest Főváros Levéltára)., Budapest Főváros Levéltára <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/2605/>)

⁷⁷ Pesti polgárjogot nyert: 1793.01.14. (Fiai 1830-ban.) Apja Orczy Lőrinc: 1750.12.01. Lásd: Buda és Pest polgárai 1686-1848, 10946 és 10952. szám alatt.

⁷⁸ Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4 Budapest, (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1940)., 50. o.

⁷⁹ Pásztor szerint az Angol Királyhoz fogadó 935 négyszögöles (tehát 3.366 nm-es) saroktelken emelkedett. A két ház telke összesen szerinte 2173 négyszögöl volt, de valójában 2204. A 2173 négyszögöl összesen 7.822,8

léptékkal mérve szokatlanul nagy telken épült fel a két (vagy több) régi épület egybeépítésével a legendás Orczy-ház.

Az Orczy család barátja, Vay Sándor gróf mesés története szerint már Orczy Lőrinc a zsidók patrónusa volt, és pesti házában – ez a későbbi naggyá épített Orczy-ház elődje – jómódú, előkelő zsidók bérelhettek lakást, bolt- és raktárhelyiségeket. Példáját követte fia, Lőrinc II. és unokája, a később zsinagógaépítő György is.⁸⁰

Az Orczyak pesti ingatlanjainak túlnyomó többsége a család bevételeit és nem a lakhatását szolgálta, s a külvárosi ingatlanokkal sem volt másképp. Orczy József a lehetőségeket időben meglátó vállalkozó volt. De az Angol Királyhoz címzett fogadó értéke valóban nem csak abban állt, hogy a keveseknek megadott kávésjogot biztosította tulajdonosának, hanem abban is, hogy már évtizedek óta ez volt a Pestre érkező zsidók találkozóhelye a nem zsidó partnereikkel.⁸¹ Pest városa az 1760-as években engedélyezte, hogy a vásárokra ide érkező zsidók maguk számára éttermet, étkezdét tartsanak, s ezért a jogért az óbudai zsidók 100 forintot fizettek, de e hely csak a vásárok idején legfeljebb 16 napig üzemelt, így időszakos nyitvatartása miatt nem lehetett megfelelő kereskedelmi tárgyalásokra. Ezért az Országút mellett álló Angol Király fogadóban találkoztak, hiszen itt futottak össze a város kapui felé észak felől kanyarodó utak, és a városfalon kívül álló fogadóban 1786-ban meg is szálltak a Pestre érkező zsidók.⁸² Dokumentumokban nincs nyoma, hogy – az egyébként valóban művelt és felvilágosult család – a zsidókat elvi alapon támogatta volna. Inkább valószínű, hogy Orczy József a centrális elhelyezkedésben és e forgalomban látta meg az üzleti lehetőséget. A zsidó kereskedők az ő fogadjájában üzemelhettek és szállhattak meg; a szemközti oldalon volt a zsidópiac, a zsidóvásár,⁸³ ahol a zsidó kiskereskedők kínálhatták portékáikat; és végül abban, hogy az 1789-ben az Új Piacra, a mai Erzsébet térre helyezett vásárok idején az ő fogadója előtt álltak a zsidó kereskedők bódéi, hiszen a ház korábbi tulajdonosai már 1752-től rendszeresen bérbe adták a zsidóknak ezt a területet.⁸⁴

négyszemter. E számnak kissé ellentmond a ház értékesítése előtt, 1933-ban törvényszéki hiteles ingatlanszakértő, Jablonszky Ferenc által készített „Becslevél”, ami szerint a ház telkének területe 2204 négyszögöl, tehát 7.934,4 négyszemter. Jablonszky Ferenc: „Becslevél”, 1933., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 25202

⁸⁰ Vay Sándor gr.: „Az Orczy-ház” *Magyar Szó*. Budapest, (1903. december 13.). 4. évf. 295. sz., 1-3. o.

⁸¹ *Magyar Zsidó Oklevéltár XVI. 1412-1770.*: Szerk.: Scheiber Sándor és Házi Jenő. Budapest, (Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1974)., 16. kötet., 378. o.

⁸² Korabinsky Johann Matthias: „Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn” Pressburg, (Weber und Korabinsky Verlag, 1786). Vor diesem Thore haben die Juden ihre Niederlage im Wirthshaus zum König von Engelland.” E kapu előtt, a zsidóknak az Engelland király fogadjájában van a szállásuk.”

⁸³ 1848-1849 a magyar zsidóság életében.: Szerk.: Zsoldos Jenő. Budapest, (Múlt és Jövő, 1998)., 287. o.

⁸⁴ Nagy Lajos: „A Terézváros kialakulása” In: *Tanulmányok Budapest múltjából XI*. Budapest várostörténeti monográfiái Budapest, (Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1956)., XI, 97-126. o. (120. o. 54. lábjegyzet) http://epa.niif.hu/02100/02120/00011/pdf/ORSZ_BPTM_BPTM_11_097.pdf [Utolsó elérés: 2023. február 25.] „A vendéglő már 1772-ben fennállott, s akkor Mayerhoffer János tulajdonában volt, aki engedélyt kért a tanácstól, hogy az ad Regem Angliae címzett vendéglőjében bálokat tarthasson. (1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsulési jkvek, 1772. jan. 11.) – Egyébként ez előtt a ház előtt voltak a zsidók elárusító helyei. Ezeket a bódékat

A Király utca másik oldalán, a Gyertyánffy-ház (később Anker) és több ingatlan helyén – azok felépítése előtt – 1815-ig állt ház udvara volt az úgynevezett Judenhof – ami nem volt azonos az Orczy-házzal, noha Büchler Sándor — és nyomában sokak — szerint a zsidók az Orczy-házra is alkalmazták ezt a kifejezést.⁸⁵ (Lásd Mell. M2, 7.) A Király utca és a város piacának környéke tehát kiváló lehetőséget kínált annak a vállalkozónak, aki zsidó kereskedőkből, bérlőkből, beszálló vendégekből kívánt jövedelemhez jutni. A zsidók segítségével az Orczy vagyon más módon is növekedett. A zsidó kereskedők – ügynökeiken keresztül – földbirtokosok gyapjúkészletét vásárolták fel, és adták tovább, és az Orczy-család kezében pedig hatalmas puszták, és azon hatalmas nyájak voltak.⁸⁶ Orczy József az elsők között volt a vállalkozással is foglalkozó kapitalista főurak sorában, így sokszorosán érdekében állt zsidók befogadása az egyik pesti ingatlanába.

Az Orczy-család két generációja birtokszerzésre 1770 és 1815 között közel egymillió forintot fordított.⁸⁷ Ezért József, majd a testvére, László elhunytá után a hatalmas birtokok és vállalkozások mellett mintegy kétmillió forint adósság maradt a családon. Orczy József felesége – gróf Berényi Tamás és báró Haller Jozefa leánya – Berényi Borbála (1755–1819) megözvegyülésétől haláláig ezt a terhet – birtokok eladásával – 875.000-ra csökkentette.

A „KÖZÖS HÁZ” ÉS JÖVEDELMEI

Orczy József a fiúörökösei⁸⁸ 1820-ban a birtokokat – birtokközpontok szerint – felosztották maguk között, de a közös terhek és költségek viselésére közös adminisztráció alatt hagyták a pesti bérházat, amit a forrásokban „Nagy ház” vagy „Közös ház” néven emlegettek⁸⁹, és a korábban bérelt, de anyjuk által megvásárolt, jankováci uradalmat.⁹⁰ Az 1820-as évek végén

és állásokat Mittermeyer és Hoffmanné már 1752-ben a zsidóknak adta bérbe a vásárok idejére. (Pesti tanácsülési jegyzék, 1752. máj. 30.)”

⁸⁵ Barkóczi Péter: „Az Orczy háztól a Madách térig” *Budapest*. Budapest, (1973). 11. évf. 4. sz., 33-35. o.; Gyertyánfy András: „A Gyertyánfy család története” *A Gyertyánfy család története*, 2017. augusztus 16. <https://gyertyanffy.blogger.hu/> [Utolsó elérés: 2025. január 31.]; Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901).381. o. lábjegyzet: Pesti hitk. lev., Eb., Pest város 1., Relationes 32, 2875.

⁸⁶ Az egyik legjelentősebb birtokuk Jankovác (ma: Jánoshalma) volt. Ott egy tagban állt 64.000 hold földjük. A család közös kezelésében a 19. század közepére csak az Orczy-ház és a jankováci birtok maradt, de ez utóbbitól 1846-ban váltak meg, 1,8 millió forintot, abban korban horribilis áron. A család tagjainak még jócskán voltak legeltetésre alkalmas földjeik: Poroszló, Fegyvernek is ilyen volt. A gyapjúkereskedelem mind a földbirtokosok, mind a zsidók számára meghatározó jövedelemforrás volt.

⁸⁷ 919.819 forintot és 19 krajcárt. (B. Gál 1993b: 19. o.)

⁸⁸ A végrendelet nélkül elhunyt Orczy József gyerekei Anna Mária, József (II), Lőrinc (II), Lajos, György, és Teréz voltak.

⁸⁹ Példaképp lásd: MNL P-525 Nr. 20. Fol. 8 V, „Pesten augusztus 22-én 1834 tartatott fam. gyülekezet jegyző könyve”

⁹⁰ B. Gál Edit: „Az Orczy család vagyoni helyzete és javai a XIX. században” *A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám - Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum*, 1993., 69-86. (75-76. o.) https://library.hungaricana.hu/hu/view/HEVM_Arc_Sup/?pg=70&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.]

készült pénzügyi egyenlegükből kiderül, hogy a „Nagy Ház” kétharmadának (ez lehetett az Orczyak nagyobb, a fogadó mellett álló eredeti, Orczy István által vett telken lévő épülete) átépítését 1804 előtt megkezdték, és az utolsó egyharmad átépítése 1804 végétől indult meg. Tehát az Orczy-ház alapformáját – amiben ekkor már nem volt fogadó – 1805 körül nyerhette el.⁹¹ Az átépítés után házat a család 600 ezer forint értékűre becsülte, amit még adósság is terhelt. ⁹² Bár az Orczy-ház tervanyaga lappang, mégis források töredékei felbukkannak. Az első alaprajzot – ha valóban az – közölte Szabó János⁹³ azzal a megjegyzéssel, hogy ennek készítője Pollack Mihály volt. Az általa bemutatott alaprajz vélelmezhető valóságát az 1820-as évekig ábrázolt térképek igazolják, ugyanis ez az házterv és a térkép négy udvaros épületet mutat. De ezt cáfolandó mind Rösler 1809-ben, s nyomában Schams 1921-ben három udvaros házról ír.⁹⁴

A családi értekezletek döntéseinek végrehajtását helyi megbízottak, Pesten egy-egy ügyvéd segítségével intézték,⁹⁵ noha a feladatok többsége inkább pénzügyi, gazdasági és építésügyi volt. A rendszeres családi tanácskozásokon a költségeket közösen tekintették át. Ahogy a pesti ház és a jankováci uradalom jövedelme már nem fedezte a családi kiadásokat, az adósságtörlesztést, megkezdődött a földek – és például a budai ingatlanok – eladása, a bérletek felmondása, az Orczy-kert eladása. A közparkként is látogatható kertet a család 1829-ben mindössze 60 ezer forintért, tehát nagyon olcsón engedte át a köznek, parkosítottan, hatalmas üvegházzal, tavakkal, hidakkal, utakkal, s itt épült meg később a katonai akadémia. Az Orczy József négy fia által négy főágra elágazó Orczy család(ok) tagjait a pesti nagy ház és közös birtok, illetve az ősi vagyonelemek megőrzésének vágya tartotta még egy ideig össze. (Lásd: Mell. M2, 8.)

A 19. század első kétharmadában az Orczy család legfontosabb közös bevételi forrása volt az Orczy-ház, ami akkora jövedelmet biztosított, mint egy jelentős uradalom. Hiányosan,

⁹¹ A fogadó 1808-ban még nem tűnt el az emlékezetből. Az Orczy-ház az Angol Királyhoz (néven) volt ismert a Király utca bejáratánál. Rösler János Kristóf: *Kalender von Ofen und Pesth für 1809*. Pesth, (R. A. Hartleben, 1809), 85. o.

⁹² B. Gál Edit: „Az Orczy család vagyoni helyzete és javai a XIX. században” *A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám - Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum.*, 1993., 69-86. (77-79. o.) https://library.hungaricana.hu/hu/view/HEVM_Arc_Sup/?pg=70&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.] különösen a 77. o.: „1. Miután kérdésen túl vagyon, hogy Méltóságos Bárá Orczy József köz atya minden szerzeményei, mellyek közül a Pesti Nagy ház egyedül nevezetes és most a fennállónak semmi esetre többre, mint legfeljebb 600 000 frt-ra nem tétethetnék, marad utána deficit: 259 000 ft, s azon felül az anyai összádósság gr. Berényi Miklósnál 48 000 ft. 2. A Pesti Nagy háznak azon része, mely 804. esztendő végétől építettett 1/3 része lesz, s mivel a köztatya által épített 2/3 része a 600 000 fi. által vett szenvedő adósságok közt bennfoglaltatik, marad második szerzemény az egész Nagy ház.”

⁹³ Szabó János: „A budapesti Orczy-ház egy részének beomlása és a „Párisi nagy áruház” égése” *Építő Ipar*. Budapest, (1904. január 3.). 28. évf. 1. sz., 3-5. o.

⁹⁴ Ezen ellentmondás addig feloldhatatlan, amíg fel nem bukkannak az Orczy-ház építési tervei, amelyek 1903-ban és még az 1970-es években elérhetőek voltak.

⁹⁵ Majer (Mayer) Ferenc, Rötth Ignác, Lángh Ignác, Hodossy Imre a legismertebbek. Nevükkel mind a levéltári forrásokban, mind újságcikkekben találkozhatunk. (Rötth, Lángh, Hodossy közéleti szereppel is bírtak.)

de fennmaradtak az Orczy-ház gazdálkodásáról szóló iratok a 19. század első feléből, amelyekből képet kaphatunk a bevételek, kiadások és a haszon mértékéről.⁹⁶ Az Orczy-ház nem reprezentativitásával, hanem nyers pénzforrásával szolgálta a családot. S a széles körben ismert mondás, amely szerint óránként egy aranyat jövedelemez a családnak, e korszakban még igaz volt. A gyakran idézett Franz Schams szerint a bevétel 1821-ben 41 ezer forint volt.⁹⁷ Ezzel ellenében az 1821-es teljes bevétel (az 1820-as áthozatot is beszámítva) 44.802 forint és 58 krajcár volt, s ebből a nyereség 37 ezer forintot tett ki. A házra fordított költség 4513 forint volt, ami tartalmazta az Orczyak pesti hivatalos kiadásainak és adóinak összegét, 2001 forint 30 krajcárt. A ház karbantartására 2512 forintot költöttek.⁹⁸ Emellett 1821-ben (is) folytak építkezések a házban, ezek számlái fennmaradtak.⁹⁹

„Az Orczy-ház nemcsak kortörténeti, hanem művészeti szempontból is becsületes. Persze inkább negative. Talán ez volt az első pesti épület, amely nyugodtan hirdette, hogy a lakóház arra való, hogy kamatait meghozza. Szépészeti ambíciói nem voltak, a tetejére biggyesztett vasváza olyan, mint a répakupacz hegyébe tűzöttvirágcsokor. »Az én feladatomban az – mondja az Orczy-ház –, hogy lakásokat, bolthelyiségeket, raktárakat szállítsak, hogy a tőke, a terület és az anyag egyszeregyét helyesen megoldjam.«”

– írta a házról Lovik Károly 1912-ben.¹⁰⁰ Orczy József 1785-ös 20.000 forintos beruházása – sőt az építkezésekre fordított sok tízezer forint is –, sokszorosan megtérült.

A ház jövedelemtermelő képességének biztosítása alapvető fontosságú volt a család számára. Ezt szolgálta az a kísérlet, amelyben elsőként fúrtak artézi kutat a ház udvarán, hogy az táplálja a házban nyitandó fürdővállalkozásukat. A tiszta vizet nélkülöző városban e fúrás akkoriban szenzációszámba ment, erről Széchenyi is megemlékezett a *Pesti por és sár* című 1834-es írásában.¹⁰¹ De míg a pesti oldalon, az Orczy-házban 1830-ban balsikerrel járt a Czofahl Mihály vezette, egy forrás szerint három éven keresztül tartó munka, Budán azonnal eredményt hozott 1831-ben.¹⁰² Ez a kudarc hosszú távon meghatározta az épület sorsát, hiszen,

⁹⁶ MNL Orczy iratok és P-529.: „Rationes domus Pestiensis Orczyanae, cum documentis. Az Orczy család pesti háza dokumentumai”, Magyar Nemzeti Levéltár, P-529. 14. nagydb. Fasc. XIII.

⁹⁷ Schams Franz: *Vollständige Beschreibung der königliche Freystadt Pest in Ungern*. Hartlebens Verlag Pest, (1821)., 91. o.

⁹⁸ BFL telekkönyv: „Telekkönyvi betét - Orczy-ház”, 1841., 257., Budapest Főváros Levéltára <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/>

⁹⁹ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház 1821. évi költségvetése”, 1821., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-529-B-XIII. Nro. 7.

¹⁰⁰ Syron (Lovik Károly): „Az Orczy-ház” *A Hét*. Budapest, (1912. szeptember 22.). XXIII. évf. 38/1176. szám., 605-606. o.

¹⁰¹ Széchenyi István: *Buda-pesti por és sár (1834)*. Budapest, (MEK, 2010)., 8. o. <https://mek.oszk.hu/08100/08159/08159.pdf>

¹⁰² A budai fúrás eredményéről lásd: Szabó titkár: „Természettudományi Társulat” *Pesti Napló*. Pest, (1856. április 15.). 7. évf. 1838. sz., 1. o. . A pesti fúrásról: „Pesten az ország uton az úgy nevezett Orczy-féle házban 1830-ban egy artézi kútnak fúrása indított meg Steller besztercebányai fúrász tervezete szerint s Zophál Mihály vezetése alatt. Ezen kút 660 láb (220 m. DG) mélységre furatott ugyan, de fájdalom siker nélkül, mert a fúró az idézett mélységben eltörvén, többé nem volt kihúzható, minek folytán a fúrás beszünttetett.” [Lásd: Szumrák Pál: „Az artézi kutakról, különös tekintettel a hazai ilyenmű kutakra” *Athenaeum Rt. In: A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye*. Szerk.: Ambrozovics Béla és Ney Béla. Budapest, (Magyar Mérnök és Építész-Egylet, 1876).,

ha végigviszik a valóban hasznos elképzelést, e kút könnyen lehetett volna a városrész ivóvízbázisa, emellett a házbeli lakások komfortfokozata, így a belőlük származó bevétel is nőtt volna. Enélkül az épület a 20. századra is megmaradt komfort nélküli lakásokkal teli bérháznak. Az Orczyak artézi vízre épülő fürdő-kísérlete nem hozta meg a várt eredményt, s erről a családi tanácskozásokon is tárgyaltak.¹⁰³

Nem volt zsidó forrásokban fellelhető nyoma annak, hogy az Orczy-házban zsidó rituális fürdő működött volna. Az 1830-as és 50-es években rövid ideig itt működő fürdő feltehetően elsődlegesen tisztasági fürdő volt. Létezéséről több újságcikk és néhány városi dokumentum tanúskodik. Pest város főügyésze, Milinkovics Mihál 1841. február 2-án pert indított az Orczy-család ellen, miszerint 1837 novemberétől 1840 októberéig nem fizették meg a fürdő után járó évi 20 forint, összesen 60 forint adót, s noha erre többször is felszólítást kaptak. A városi tanács 1841. február 25-én tartott ülésén felhívta az ügyész figyelmét, hogy az Orczy-házban már nincs fürdő, a tisztai ügyész pedig csak törvényes úton járjon el. Az Orczyak ellen a 60 forint be nem fizetése miatt indított per folytatásának levéltárban már nincs nyoma. (lásd Mell. M2, 9.)

A „közös ház” feladata a család közös kiadásainak biztosítása volt, ezért a bevétel csökkenése mindenki számára komoly következményekkel járt. Így haladéktalanul elbocsátották pesti képviselőjüket, a legalább 1822 óta alkalmazásukban álló Majer (Mayer) Ferenc ügyvédet, amikor 1833-ban a ház bevétele 37.735 forintra esett, szemben az 1832-es 47.995 forinttal.¹⁰⁴ Majer nem volt képes pontos okát adni a hatalmas – egyébként csak időleges – visszaesésnek. A család emellett elégedetlen volt a vagyonkezelő ügyvéd elszámolásaival annak átláthatatlansága miatt, s azzal, hogy 1832-ben saját vagyonukból kellett kipótolniuk a ház kiadásait.¹⁰⁵ Az Orczy családot nem zavarta, hogy az 1831-es kolerajárvány idején Majer volt felelős azért, hogy kéttucatnyi ember halt meg a házban, de a pénzübeli veszteséget nem viselték el. Majer Ferenc menesztése után visszamenőleg ellenőriztették a ház könyvelését.¹⁰⁶

X. kötet, 296. o.] Zofahl Mihály ezermester mérnök Zofahl Lőrinc építész nagybátyja volt. Neve az Orczy-ház lakjegyzékében Czofahl névformában szerepel.

¹⁰³ Rötth Ignátz: „Gyöngyösön Július 7-én 1834 tartatott Familia gyülekezet Jegyző Könyve (Orczy család)” Gyöngyös, (1834)., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525 Nr. 20. 11-14. augusztus 20. A következő gyűlésen bár volt olyan felajánkozás Orczy Lőrinc (II.) részéről, hogy kifizeti a továbbfűrés árát, ha neki azt a többiek megtérítik, a család végül letett az artézi kút fűréséről.

¹⁰⁴ MNL Orczy iratok: „Majer Ferenc elbocsátása”, 1833., 566., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 566 R

¹⁰⁵ MNL Orczy iratok: „Problémák Majer Ferenc ügyvéd pesti elszámolásaival”, 1833., 380 , Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 380 V

¹⁰⁶ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház 1822. évi költségvetése”, 1822., 189 , Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-529-B-XIII. Nro. 6. Ennek egyik bizonyítéka az 1822-es német nyelvű elszámolás borítóján szereplő magyar nyelvű szöveg, három aláírással. „Recalculáltatott Pesten Marz. 12en 1833.” Az ellenőrzést Rötth Ignátz ügyvéd mellett Benyovszky Péter végezte, aki később a Kossuth elleni eljárásban Kossuth védője volt, és Pundor Ferenc, az Orczy család szakértője, gyöngyösi számvevő. lásd: Soós Imre és Szőkefalvi-Nagy Zoltán: „Az első magyarországi »timsógyár«” In: *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*. Új sorozat Eger, (Egri Tanárképző Főiskola, 1967)., 5. köt., 371-403. (388. o.) http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/1059/1/371-403_Soos.pdf

A jövedelem hullámzását mutatja, hogy egy 1837. szeptember 10-én kelt feljegyzés szerint a közös ház bevétele 50 ezer forint.¹⁰⁷ De mindezekkel együtt is az Orczyak újra és újra pénzzavarba kerültek, amit a nagy ház jövedelme sem fedezett. Így volt az 1838-as árvíz után is, amit a ház állva, de nem sértetlenül vészelt át. Rendszeres volt a kölcsönök, hitelek bevonása a gazdálkodás fenntartásába. Mint az egyik 1838-as kölcsönért folyamodó levelükben írják:

*„legközelebb jövő Martius hónap 20 napjáig mintegy 20.000 Conventia pengő pénzre lenne szükségünk, melyet a föllebb említett közös házunk jövedelméből most egyszerre előállítanunk ugyan lehetetlen, rövid idő múlva azonban...”*¹⁰⁸

A ház jövedelme az 1820-1830-as években három forrásból származott: az üzlethelyiségek és lakások kiadásából, és a kávéházi jog után kapott – alacsony, évi 200 forintos – bevételből. Ezek a jövedelmek különböző időpontban folytak be a kasszába: máskor fizettek az üzleti bérlők, és máskor a lakók. A négy részletben fizetendő bérleti díj esedékessége igazodott a Pesten megrendezett négy országos vásár idejéhez. A két hétig tartó sokadalom juttatta bevételhez a ház kereskedőit, ezért az üzlethelyiségeket érintő díjfizetés a vásárok után történt. Az első (tavaszi) nagy vásár a József napi vásár volt (március 19). A következő részletfizetés a Medárd napi (június 8.), a harmadik a János napi (augusztus 29.), majd a negyedik a Lipót napi vásárt (november 15.) követően volt esedékes. A raktár- vagy üzlettulajdonosok kisebb hányada volt a ház lakója, de akik igen, ők együtt fizették lakbérükkel a raktárak díját is. A lakók a házbért György napján (április 22.), Jakab napján (július 25.), Mihály napkor (szeptember 29.) és Gyertyaszentelő Boldogasszony (Lichtmesse) ünnepekor (február 2-án) fizettek. A kávémérésért a lakbérfizetéskor fizettek a bérlők.

Az 1820-as év fennmaradt listái szerint¹⁰⁹ az üzleti bérlők zöme csak egy-egy helyiséget bérelt, amelynek bérleti díja az elfoglalt méret alapján változott. Egy udvari üzlet átlagos évi díja 400 forint volt. Néhányan közösen béreltek üzlethelyiséget. A bérleti lista nem tett különbséget a raktár és az üzlet között (egyformán a *Gewölbe* kifejezéssel utalnak rá), de üzleti, gazdasági tevékenységet a lakásokban is űztek. Azok a helyiségek, amelyek az utcára nyíltak („*Gewölbe auf die Gass*”) boltokat jelölnek,¹¹⁰ s bérük évi 600 forint. Így megkülönböztethetünk utcára nyíló üzleteket; az első udvarban, *im 1tn Hof* – ennek a bejárata a Károly körút 19. –, a második udvarban, *im 2tn Hof* – Király utcai kapun át érhető el –, és a

¹⁰⁷ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház jövedelme 1837-ben”, 1837., 534, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 534 V

¹⁰⁸ A ház árvíz utáni felújítása jelentős összegeket igényelt, s erre utalt egy 1839-es folyamodványuk egy passzusa. Rötth Ignázt: „Levél a városi tanácshoz a ház előtt csoportosulók ellen. (Tervezet)”, 1839. május 17., Magyar Nemzeti Levéltár. A Zichy Károly grófhhoz írt kölcsönkérő levél forrása: MNL Orczy iratok: „Kölcsönkérő levél Zichy Károly grófnak. 1838. február 24.”, 1838., 430., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 430 V

¹⁰⁹ MNL Orczy iratok és P-529.: „Rationes domus Pestiensis Orczyanae, cum documentis. Az Orczy család pesti háza dokumentumai”, 700-739. o., Magyar Nemzeti Levéltár, P-529. 14. nagyd. Fasc. XIII.

¹¹⁰ A későbbi évek összeírásai aprólékosan megkülönböztetik az üzlethelyiséget, raktárt, kocsiszint, sőt a faskamrát is. Rötth Ignázt: „Lakójegyzék az Orczy-házban” Pest, (1841.), Magyar Nemzeti Levéltár, P-529 14. nagyd. XIII Fasc. nro 17. 542-546.

nagy udvarban, *im grossen Hof*, – Károly körút 17. – lévő helyiségeket. 1820-ban a nyolc utcai üzlet bérlői közül csak hárman laktak a házban, de az utcára nyíló üzletek bérlői közül többen a ház földszinti udvari helyiségei közül is bérbe vettek néhányat, így növelve a kereskedelemre használható teret.

Az 1820-ban a lakbérékből befolyt 29.646, üzlethelyiségekből 14.004 forint, összesen 43.650 forint. Ezeket az 1819. évből 5671 forint és 53 krajcár maradvány egészítette ki. Eszerint az összes bevétel majdnem elérte az 50.000 forintot (49.324 Ft 23 kr). Ebből az Orczy család 37.000 forintot vett ki magának. A házbeli építkezésekre sokat, 9053 forintot költöttek, a pénzügyi kötelezettségek 1730 forintra rúgtak. 1821-re 1540 Ft 28 kr tartalékot tettek félre.

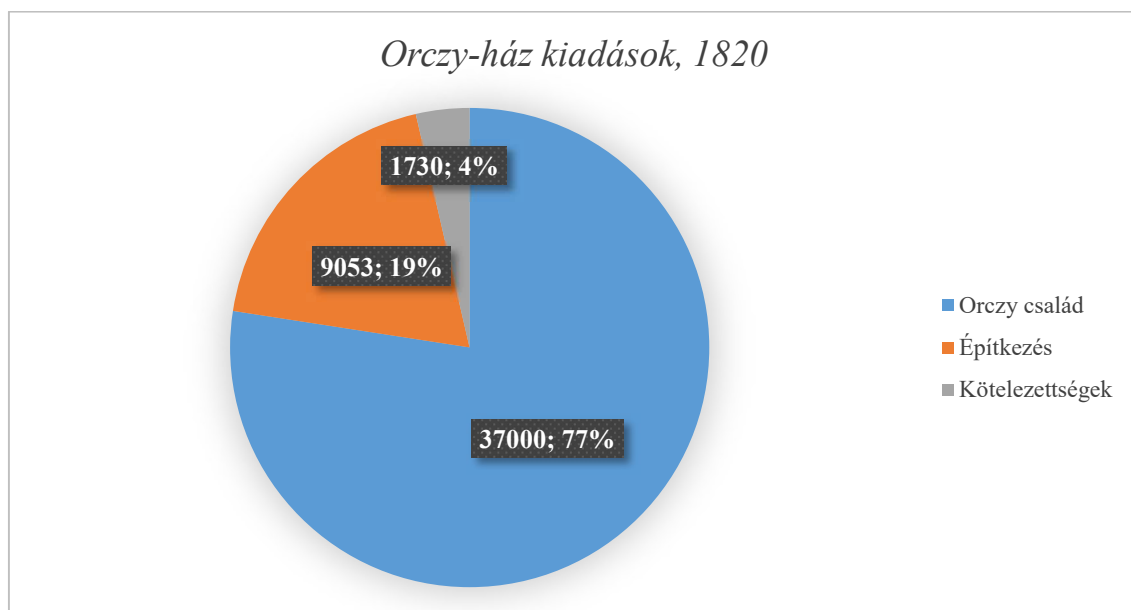
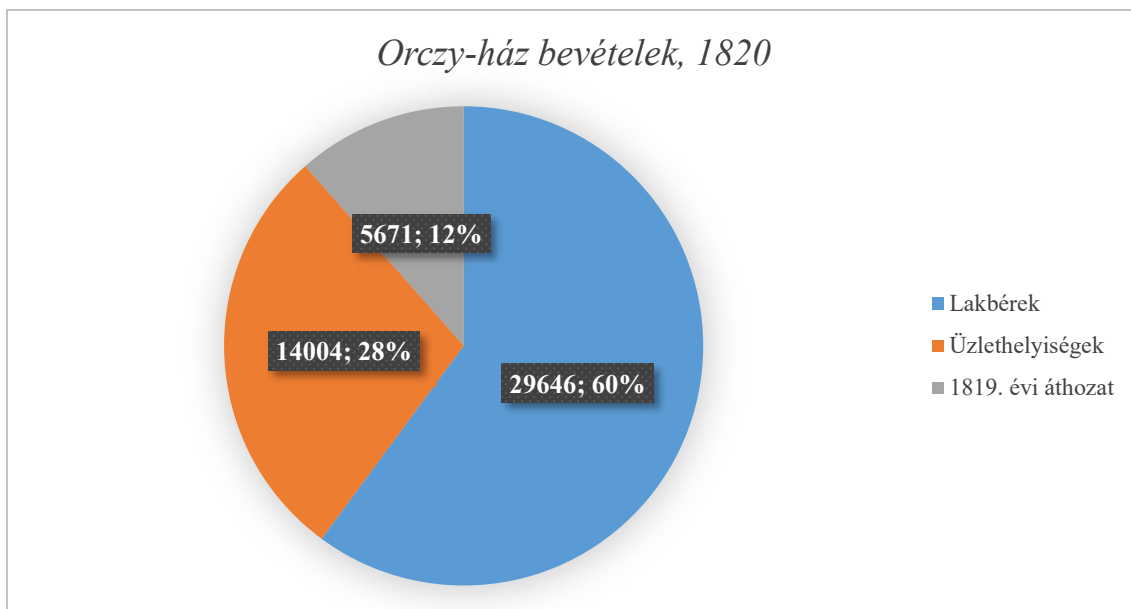
Ebben az évben a legnagyobb bérlő a házban a nyomdatulajdonos Trattner család volt 3000 forintos lakbérrel, őket a kávémérés bérlője, Joseph Schindler követte 2200-al, majd a Trattnerék fölött lakó Frau von Csuzy 1700-zal; és intézményként a zsidó község, ahogy az iratokban szerepel: *Juden Gemeinde*. A köz(ös)ség zsinagógája, hivatala és személyzete számára hét helyiséget bérelt 4000 forintért a ház első emeletén, és 400 forintot fizettek egy, a nagy udvarban lévő helyiségért. Külön soron szerepel a zsidó iskola évi 650 forintos bérleti díja, és a zsidó húskimérés, a „*Juden Fleisshaker*” 80 forintja. Az üzleti bérlők közül kimagaslik a Trattner familia mellett Leopold Rosenfeld (1700 Ft) gabona nagykereskedő, a zsidó község elöljárója¹¹¹ által fizetett bérleti díj.

A lakólista megkülönböztet lakásokat az „öreg házban” („*Namen der Inwohner im alten Hause*”) a földszinten („*zu ebener Erde*”), az elsőn és a második emeleten; illetve egy „kis házat” vagy éppen „új házat” („*Im kleinen Hause*”, „*Im neuen Hause*”), a másik oldalon, aminek szintén van földszintje és első és második emelete. A kis ház első emeletén abban az évben mások mellett még két nagyobb bérlő volt, az öt helyiséget elfoglaló Matthias Trattner és az egy lakást bérlő zsidó iskola, a *Normalschule*.

Tehát az Orczy-házzal foglalkozó irodalom visszatérő állításával ellentétben, az Orczy-ház jelentős része 1820-ban már biztosan kétemeletes volt. Az épületről szóló irodalom által emlegetett 1830-as emelet-ráépítés csak a zsinagógabővítést és a Chortempel néven ismert új zsinagóga építését szolgálta. A kis háznak nevezett épületrész a Király utcai oldal hátsó része lehetett, ez az épületszárny a hajdani Angol Király fogadó maradéka volt. Az is lehetséges, hogy a Király utcai épületszárny udvarán állt egy önálló „kis” épület, amit az 1829-1830-as

¹¹¹ „Rosenfeld Lipót terézvárosi toler. gabonakeresk., hitközségi elöljáró, szül. Aradon 1775-ben, Pestről nősült, 2 fia és 1 leánya volt, 3 zsidó és 1 ker. alkalm.” Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidóság második nemzedéke (1936)” 2. köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. A zsidó XIX. Század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 1., 39-49. o. (42. o.) és lásd: Hrotkó Larissza: „Pesti zsidók (3)” *Or-zse.hu*. https://or-zse.hu/kutat/tanulmanyok/hrotko_pestizsidok3.htm [Utolsó elérés: 2023. augusztus 25.], „Az 1802-ben bejegyzett pesti tolerált(megtűrt) zsidók felsorolása. Ebben összesen 83 személy szerepelt és közülük 11 fő nevezte magát nagykereskedőnek.”

zsinagógaépítés idején kötöttek egy folyosóval a ház két szárnyához. Ezért az „*alte Hause*” nem lehet más, mint az Orczy István által épített épületszárny, ahol a „nagy udvar” („*grosser Hof*”) is volt. Miután az Orczy István által birtokolt terület nagyobb volt a hajdani fogadó területénél, így megalapozottan állítható, hogy az „őreg ház” és a „nagy udvar” egyazon épületszárnyat (Károly körút 17.) jelölte.

Az Orczy-ház a 19. század első felében szinte folyamatos átépítés alatt állt. Az 1804-es építkezést követően megváltozó pesti építési szabályok, az engedélyezési eljárás miatt a városi Szépítő Bizottmány (SZB) iratainak mutatói¹¹² jelzik az Orczy-ház átépítésének dátumait. Eszerint 1819-ben, 1821-ben, 1823–1826-ban, és 1829–1830-ban voltak építkezések az

¹¹² Pest Város Szépítési Bizottmánya: „Pest Város Szépítési Bizottmányának iratai (1804-1861)”, 21-26. kötetek , Budapest Főváros Levéltára, HU BFL IV.1207

épületben – ez utóbbikor épültek a kétszintes zsinagógák.¹¹³ 1842-ből maradt ránk az értékbecslés, esetleges eladás, vagy megterhelés céljából.¹¹⁴ Eszerint ekkor a ház értéke 508.630 forint, és a telek értéke 434.600 forint. Ezt követően a házbeli építkezéseket magánberuházók valósították meg, mint például 1869-ben a Kultusztemplom bankfiókká építését.¹¹⁵ (Lásd Mell. M2, 10.) Az Orczy család csak egyetlen, kevésbé jelentős beruházást hajtott végre: a Károly körút 17. számú ház udvarán, amikor 1865-ben felépítettek egy pár helyiséges és két istállós földszintes üzletházat. (Lásd Mell. M2, 11.) Ezen kívül a család által finanszírozott jelentősebb építkezésről 1903-ig nincs tudomásunk.

A fennmaradt források alapján a bérleti díjakból származó bevételek¹¹⁶:

Év	Bevétel
1820	49.324 Ft 23 kr
1821	44.802 Ft 58 kr
1825	41.480 Ft 52 kr
1826	43.851 Ft 53 kr
1827	45.550 Ft 34 kr
1828	46.303 Ft 27 kr
1832	47.995 Ft 00 kr
1833	37.735 Ft 00 kr
1834	56.313 Ft 45 kr
1835	51.765 Ft 00 kr
1836	52.351 Ft 55 kr
1837	50.875 Ft 00 kr
1838	47.202 Ft 15 kr
1839	56.342 Ft 15 kr
1840	57.732 Ft 00 kr
1841	54.410 Ft 00 kr

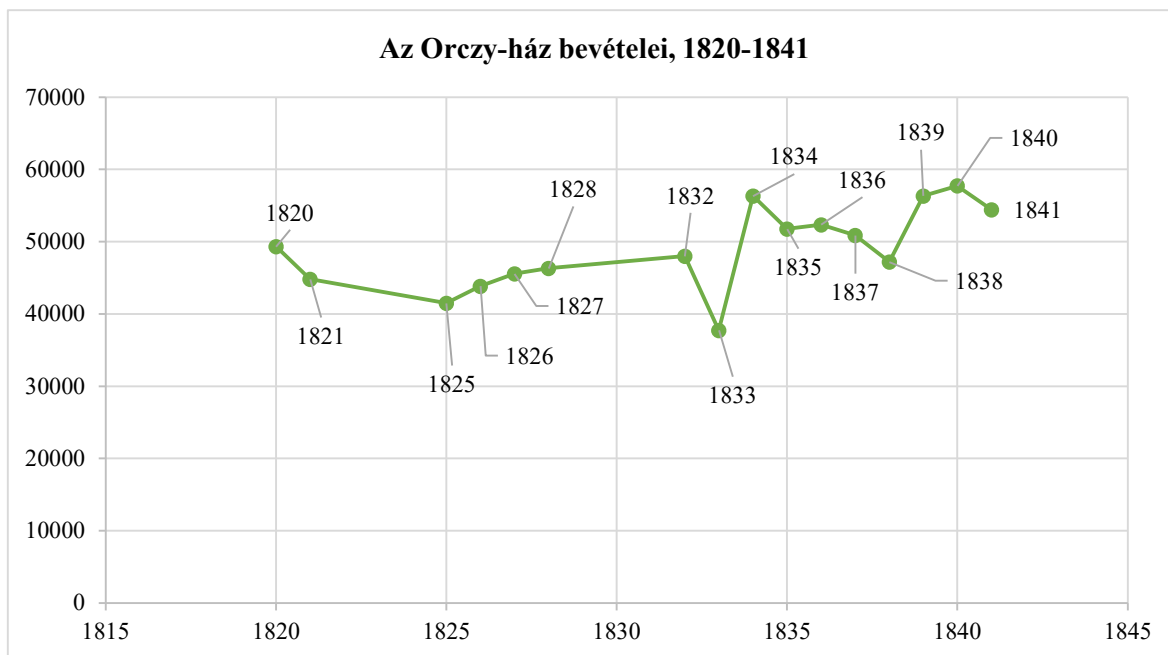
¹¹³ BFL: 2357, 2366, 2460, 2543 szám: az utóbbi kettő az Orczy-kertre vonatkozó beadvány. Képfile: 129_0064. 3450. akta (690. bejegyzés, 130:0075 képfile) s ezt alátámasztja a HU_BFL_1207_a_0179 sorozat 690.6 bejegyzése is. Ezekből az évekből nagy mennyiségű, építkezéshez kapcsolódó számla maradt fenn az MNL-ben.

¹¹⁴ Összesen 943.230 Ft MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház értékbecslése Lorenz Zopfal Lőrinc Peter Wieser Zimmermeister által”, 1842. február 15., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 17. 562-563.. A dokumentumot Stephan Choor földhivatali ügyintéző írta alá 1842 február 14-én. Az értékbecslést az Orczy család készíttetett házaik fő építészével, Zofahl Lőrincel és Peter Wieser Zimmermeisterrel.

¹¹⁵ A Chortempel bankfiókká alakítását az átalakítást végző bank, a Terézvárosi Takarékpénztár Rt. finanszírozta. Kunig József: „Építési engedélyezési irat: izraelita templom átalakítása. Tervező: Hauszmann Alajos, Hild Károly; Építtető: Terézvárosi Takarékpénztár Rt. (Hungaricana)”, 1869., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.17.b.312 454/1869

<https://maps.hungaricana.hu/en/BFLTervtar/10474/?list=eyJxdWVyeSI6ICJISUVSPShCRkxUZXRJ2dGFySGllc mFyY2h5LTcpIE9yY3p5In0>

¹¹⁶ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1820)”, 1820., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701, MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1825)”, 1825., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro

A ház költségvetéséről csak néhány évből van adatunk, de az Orczyak szempontjából a kivehető haszon volt érdekes. Míg 1820-ban hasonló bevétel mellett 37.000 (75%), 1825–1828 között már csak 24.000 forintot (57%) sikerült kivenni a ház megtermelte összegekből. De látható: az eredeti befektetéshez mérhető hozam ekkor is hatalmas. De volt olyan év, amikor a haszon elmaradt. Az 1838-as nagy árvíz utáni közvetlen helyreállítási kiadások 95.208 Forintot és 26 krajcárt tettek ki, amelyek közel három évi haszon elvesztését jelentették, ráadásul a család 50 ezer forintos kölcsön felvételére kényszerült, aminek fele a Rothschild bankháztól érkezett.¹¹⁷

Az 1840-es évekre teljesen felborulhatott a korábbi koncepció, miszerint a ház hasznából a családtagok is részesülnek. Egy 1841-es könyvelés szerint¹¹⁸ ugyanis a ház bevételei a család közös kiadásának csak egy részét tudták fedezni. A ház költségvetéséből nem csak a ház közvetlen kiadásait, hanem a család legfontosabb megbízottainak bérét, s a felvett kölcsönöket is finanszírozni kellett. Az 1841-ben 95 ezer ezüstforint és emellett 35.500 váltóforint kölcsön kamatait kellett kifizetniük. A hitelezők között volt többek között Orczy Terézia, a nádori pénztár, a Rothschild bankház, gr. Nákó Sándor, Kubinyi Vilmos és a pesti árvakassza is. A négy fontos Orczy-igazgató (Bécsben, Gyöngyösön és Pesten) 4600-at keresett, ebből a pesti ügyvéd

10. 263., MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1826)”, 1826., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 11. 296., MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1827)”, 1827., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 682, MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1828)”, 1828., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 12. 320, MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1834-1841)”, 1841., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 16. 472

¹¹⁷ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei és kiadásai (1838)”, 1838., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 13. 322-326

¹¹⁸ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1834-1841)”, 1841., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 16. 472

járandósága évi 1000 forint volt.¹¹⁹ Nyugdíjat és évjáradékot hét főnek fizettek: 7720 forintot. Családtagoknak adott kárpótlás különféle jogi eljárásokért 2600 forint volt. E lista szerint a ház közvetlen kiadásainak legnagyobb summája a városi 4300 forintos adó volt. A könyvelésben szereplő összegnek ellentmond az, hogy fennmaradt az Orczy-ház 1841-es városi adóíve, ami szerint a két egymás mellett álló ház éves adója: 819 Ft 53 kr és 661 Ft 31 kr.¹²⁰ Ezért elképzelhető, hogy más pesti telek, ház városi adóját is az Orczy-ház költségei közé könyvelték. A személyszállítás, kéményseprő, csatornatisztítás együtt évi 720 forintba került. Az Orczy-házra terhelt költségek 1841-ben 49.484 forintot tettek ki, s ezek nem tartalmazták a ház esetleges szükségleteire fordítandó összegeket: javítási és felújítási kiadásokat. S ugyanebben az évben a ház bevétele 54.410 forint volt. Ahhoz, hogy az épület megőrizze a jövedelemtermelő képességét, felújításokat kellett végezni, amit a család egyre kevésbé szívesen finanszírozott.

A felújításokat szolgálta volna egy terv: a ház egészének bérbeadása haszonbér-szerződés keretében, amikor az állandó bérleti díjat fizető bérlőnek kellett volna elvégeznie az elmaradt felújítási munkákat. Egy ilyen kísérlet tervezete 1841-ből fennmaradt.¹²¹ (Lásd Mell. M2, 12.) A sajtóban vagy a levéltárakban nem maradt nyoma annak, hogy a terv megvalósult volna. A bérbe vevő személye érdekes: a BFL adatai szerint Stamiady György¹²² a Török Birodalomból, görög Ampelakia településről származott, s csak később, 1847. május 17-én lett Pest polgára, noha háza, a Valero utca 458. szám alatt már 1818-ban szerepelt a pesti ingatlanok listájában.¹²³ A görögkeleti vallású Stamiady 50 forintot fizetett azért, hogy polgár lehessen, de már a polgárjog megszerzése előtt is voltak ingatlanjai a városban. A megállapodás-tervezet értelmében az Orczy-család hat évre bérbe adta volna a házat 1847 „szeptember hónap utolsó napjáig”. A bérleti díj 24.000 pengő forint volt, ami tekintve, hogy a ház jövedelmei milyen jelentékenyen szolgálták a családot, korrektnek mondható. Viszont a feltételek között szerepelt a ház tűzkár elleni biztosítása; a viharok tépázta cserépfedés javítása; az árvíz rongálta tizenhárom földszinti üzlethelyiség elrohadt padlóinak (padlattyának) cseréje; a földszinti vasalatok, vasajtók rozsdamentesítése; az üzlethelyiségek újravakolása, festése; az

¹¹⁹ Ez a jövedelem meghaladta Pest város polgármesterének évi díját (800 Ft), de messze elmaradt a császári és királyi hivatalok vezetőitől. Palugyay Imre: *Buda-Pest szabad Királyi Városok Leírása*. Pest, (Landerer és Heckenast, 1852)., 532. o. Példaképp néhány fizetés: állami főügyész: 4000, helyettese: 2000; megyei főügyész: 2000; Belvárosi járásbíró elnöke: 1500. Ez a jövedelem megegyezett a királyi ügyek igazgatóságán dolgozó másodrendű ügyész éves bérével. De egy külvárosi járásbíró elnöke csupán évi 150 forintot kapott. (Uo. 543-544. o.)

¹²⁰ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház 1841. évi városi adói”, 1841., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 17. 539-540.

¹²¹ MNL Orczy iratok: „Orczy-ház Stamiady György haszonbér tervezet”, 1841., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 16. 414-418. A Stamiady szerződés-tervezet két példányban is fennmaradt, egy tisztázott, és egy vázlat formájában.

¹²² Budapest Főváros Levéltára: „Buda és Pest polgárai 1686-1848: Stamiady György” (Budapest Főváros Levéltára, 1847)., Budapest Főváros Levéltára <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/14897/> .

¹²³ *Pest szab. kir. város házjegyzéke.*: Szerk.: Magyar Mihály. Pest, (1818). 72.o.

1. és 3. udvar vízvezetésének megoldása; a pincelejárók és kapuk cseréje; a földalatti istállók raktárakká alakítása; az első emeleti nagy lakások leválasztása, kisebbekké alakítása; az első emeleten három lakás –mint írják – „hasznavehetetlen” ablakainak és ajtóinak cseréje. A szerződéstervezetből látszik, hogy az 1838-as árvíz után három évvel is maradtak áradás okozta sérülések, és a ház felújítására fordított kölcsönök elégtelenek voltak. Nem maradt nyoma annak, hogy a szerződés életbe lépett volna, így feltehetőleg nem vállalta a szerződés feltételeit Stamiady.

Az 1841-es tulajdoni lapon öt tulajdonost találunk: Lőrinc II, László II, és György egy-egy negyed, Lajos és István II. egy nyolcadot bírtak. Velük kezdődött az örökség osztódása. Az 1840-es évek eleje után már nem maradtak fenn levéltári iratok, ezért az 1840-es évek közepétől a századfordulóig csak a ház tulajdoni lapja és a sajtó ad eligazodást az Orczy örökösök tulajdonrészeit és a ház sorsát illetően. A levéltárban fennmaradtak adóslevelek, amelyek közül a legkorábbi Orczy László 1790-ben kiállított 1000 forintos kötelezvénye,¹²⁴ amit végül csak 1824-ben törlesztettek. Ezek mellett a ház telekkönyvi lapja is sok terhelést, adósságot mutat.¹²⁵ A telekkönyv szerint az Orczy-család – illetve a bíróság – újra és újra jelzálogot helyezett az épületre. Ezek az összegek a pár száz forint (később korona) összegtől százazrekig terjedtek. Az Orczy-házra bírói úton terhelt adósság 1798-as, amely egy 1600 forintos 1796. május 15-én felvett kölcsön vissza nem fizetéséből fakadt.¹²⁶ A tulajdoni lap tanúsága szerint az Orczyak előbb vagy utóbb, de fizettek, ám többször csak a bírósági eljárás végeztével. Jelentős vagyonuk, nagyszámú ingatlanuk ellenére rendszeresen forrásbevonásra szorultak. Az ingatlanállomány egy része nem termelt bevételt, s a mezőgazdasági termelésből származó jövedelem ciklikus és bizonytalan volt.¹²⁷ A problémájuk nem volt egyedi, ennek oka az ország gazdasági kiszolgáltatottságából, kényszerű elmaradottságából származott, és következményei a földbirtokos osztályra nézve is súlyosak voltak.¹²⁸

¹²⁴ MNL Orczy iratok: „Orczy László adóslevele 1790. február 20.”, 1790., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 14. 347

¹²⁵ BFL telekkönyv: „Telekkönyvi betét - Orczy-ház”, 1841., Budapest Főváros Levéltára <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/>

¹²⁶ BFL telekkönyv: „Telekkönyvi betét - Orczy-ház”, 1841., 27. o., Budapest Főváros Levéltára <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/> A pénzt kölcsönző Perlaki Somogyi Ferenc perelt, és javára 1680 forintos összeggel megterhelték a pesti ingatlant.

¹²⁷ Fennmaradt Orczy György 1842. február 3-i adósságlistája, amely 50 ezer osztrák értékű forintból, 91.336 ezüsförintből és 1000 nem részletezett forintból állt. MNL Orczy iratok: „Orczy György adósságai - Föld-könyv-kivonata és az illető birtokot érdeklő terhek jegyzéke. 1842. február 3.”, 1842., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 17. 566. Az újszászi Orczy-ág alapítójaként birtokosa volt Pesten az Üllői út 806., Uri utca 448., a Fő utca 208. számú háznak és az Orczy-ház egy negyedének is, *Pest szab. kir. város házjegyzéke*: Szerk.: Magyar Mihály. Pest, (1818). tehát az adósság törlesztésének fedezete jócskán a rendelkezésére állt. György első komoly adóssága még 1808-ból származott, amikor testvéreivel vett fel kölcsönt – fejenként 50 ezer forintot – a Biedermann bankháztól, az Orczy-család pénzügyi csődjét megakadályozandó.

¹²⁸ Ungár László: „A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt” 69. évf. 1-3. sz. *Századok*. (1935), 39-60. o.

A hullámozó pénzügyi helyzet ellenére a felemelkedő család minden tagja részt vállalt a nemzeti modernizációs folyamatokban. A Pesti Jótékony Nőegylet alapító tagja volt Orczy József özvegye, a család adósságait szanáló Berényi Borbála, emellett menyje, Orczy Györgyné Berényi Erzsébet és leánya, Orczy Teréz is. A Pesti Kereskedelmi Casino tagjai között két Orczy (György és Lőrinc II) is jelen volt, ahol taggá válhatott minden „szolid, jó modorú és jó hírű” kereskedő és mellettük „termelők, földesurak, tudósok és művészek”¹²⁹. Tagjai voltak a Nemzeti Casino-nak,¹³⁰ ahol tag volt két alkalmazottjuk is, Majer Ferenc és Rötth Ignác ügyvédek is.¹³¹

Míg Orczy József gyermekei szorosán együttműködtek egymással, a következő generációnál már megjelentek a törésvonalak. A család gyöngyösi ágát alapító Orczy Lőrincz II. (1784–1847) halálakor lányának, a település- és iskolaalapító Annára (1810-1879) hagyott földeket a testvérek nem tudták a családi hagyománynak megfelelően férfiágon tartani, sem perrel, sem hatalmas megváltási összegeket ígérve. (Lásd Mell. M2, 13.)

A pénzügyi problémák legsúlyosabban az erdőkövesdi Orczy-ágot sújtották,¹³² s ez kihatott a pesti Orczy-ház sorsára is. Az 1848-ban hősi halált halt Orczy István II. (1806–1848) elhunyt előtt már csődtömeg-gondnok adta bérbe (árendába) poroszlói földjeit.¹³³ Testvére, Orczy Lajos (1804–1855) utód nélküli halálát követően a hitelezők rövid időn belül jelentkeztek a pénzükért. A család már nem állt helyt (unoka)testvérük adósságaiért, sőt áron alul is hajlandók voltak eladni az elhunyt értékeit a hitelezők kielégítéséért. (Lásd Mell. M2, 14.) 1857 decemberében Orczy Lajos az Orczy-házbeli tulajdonrészét is árverésre hirdették. Feltűnő, hogy a családból senki sem akarta magához váltani az árverésre bocsátott 1/8-ot. Az árverési hirdetmény tartalmazza az épület bíróság által becsült akkori értékét, 603.802 Ft 50 krajcárt¹³⁴. A tulajdoni lap tanúsága szerint 37.000 forintot fizettek Orczy Lajos 1/8-adnyi tulajdonrészéért az Orczy-házban. A vevők egyenlő részben (1/16 – 1/16) váltak tulajdonosaivá¹³⁵ a háznak: Zorn Vilmos¹³⁶ és Kár Mátyás ügyvéd. A sajtóban megjelent bírósági közlemények szerint egy

¹²⁹ Erről lásd Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, (L'Harmattan, 2005), 155. o.

¹³⁰ Széchenyi István és Döbrentei Gábor: *Pesti Casino Könyv. A' Casino részeseinek névsora A. B. C rendben 's annak alapjai 1829*. Pesth, (Trattner J. M. És Károlyi István Könyvnyomtató Intézetében, 1829), 26. o.

¹³¹ Tasner Antal: *A' Nemzeti Casino' részeseinek névsora betűrenddel; annak szabályai és egyéb tudnivalói*. Pest, (Petrózzai Trattner J. M. és Károlyi, 1835).

¹³² Az erdőkövesdi Orczy ághoz lásd még: Földi Viktória: *Erdőkövesd arisztokratái*. Miskolc, (Bíbor Kiadó, 2009).

¹³³ Papszász József: „Haszonbér” *Pesti Hírlap*. Pest, (1848. február 24.). 1041. sz.

¹³⁴ (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház első árverése (3275)” *Budapesti Hírlap Hivatalos Értesítő*. Pest, (1857. december 15.). 8. évf. 286. sz., 1. Az árverést végül 1859. szeptember 9-re és október 14-re hirdették meg. (Szerző nélkül): „Biróilag árvereztetnek” *Pesti Napló*. Pest, (1859. szeptember 3.). 10. évf. 200. sz., 1. o.

¹³⁵ „Pesti telekkönyvi betétek: Orczy-ház”: 1841., 2-3. o., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.37.c - 5299 - 34213/5 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkönyv/13823/> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

¹³⁶ A bejegyzésből nem derül ki, de a vevő feltehetően idősebb lovag Plobsheimi és Bulachi Zorn Vilmos, akkor soproni adóhivatalnok, a jogtudós ifjabb Zorn Vilmos apja. Biczó Zsolt: „Dr. Zorn Vilmos Győr jeles értelmiségije” 14. évf. 54. sz. *Széchenyi. Alumni Magazin*. (2020), 48-54. o.

újabb csődeljárást 1865-ben hirdettek meg. Orczy Istvánné született Liphay Ágosta (1818–1902) kiegyezett a hitelezőkkel, s végül 11 évvel az eljárások megindulása után, 1868 tavaszán zárultak le a perek és a vagyonviták.¹³⁷ A sajtóban megjelent hírekből sejthetően Ágosta testvére, Liphay Antal (1823–1886) pénze segítette az eljárások lezárását, de elsősorban az erdőkövesdi ág egyetlen fiúleszármazottját, Orczy Eleket (1843–1916). Az 1859-es árveréssel és azzal, hogy a ház 1/8 része kikerült a család birtokából, az Orczy-ház mint kizárólagos családi birtok és mint „közös ház” megszűnt.

AZ ORCZY ÖRÖKSÉG VÉGE AZ ORCZY-HÁZBAN

Az 19. század második felében a családban végbement generációváltások és a leszármazottak számának növekedése magukkal hozták az egy főre jutó tulajdon méretének és értékének csökkenését. Megszűnt az erős kötődés, az elköteleződés a „közös ház” iránt. A házrész-tulajdon értékesítésének, cseréjének immár nem volt gátja. A gyakori pénzzavarral, lefoglalásokkal és árverésekkel¹³⁸ küzdő Orczy Elek 1877. január 17-én saját édesanyjának adta el 1/8 tulajdonrészét 80.000 forintért.¹³⁹ Ezt a mama 1885. július 1-én gr. Károlyi Viktorné született Orczy Irmának (1842–1909) – saját lányának – ajándékozta tovább,¹⁴⁰ így mentve meg a házrészt az eltékozlástól. (Orczy Elekre vonatkozó visszaemlékezést lásd: Mell. M2, 15.) Orczy József III (1863–?)¹⁴¹ pedig Russ Victorral egy osztrák ingatlanra cserélte tulajdonrészét; Orczy Karolina¹⁴² a maga 1/6-odát pedig 130.000 forintért adta el hajdani gyámatyjának gr. Bentzel Sternau Ferencnek és feleségének, hrg. Hohenlohe Jadvigának. A tulajdonrészek aprózódásának következménye lett az is, hogy a tulajdonosok egyre könnyelműbben bántak töredéknyi tulajdonukkal, hiszen annak értéke és hozama elenyésző volt. A sokadik generációs leszármazott, báró Boxberg Victor 1/192-ed tulajdonrészét Bronner Mór és dr. Polgár Sándor árverésen vásárolta meg 101 forintért. Ők hamar túladtak rajta, vevőjük szintén. A legjobban a

<https://szechenyalumnimagazin.hu/uploads/issues/2021/f221a6ade8f2b385d7719184d7f1ed32.pdf> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

¹³⁷ (Szerző nélkül): „Felhívás (Orczy Lajos csőd)” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1868. február 15.). 2. évf. 28. sz., 453. o. ; (Szerző nélkül): „Csődmegszüntetés” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1868. március 25.). 2. évf. 71. sz., 887. o.

¹³⁸ Orczy Elek ellen 1871-ben már hirdettek árverést, amikor házbeli tulajdonrésze azért került dobra, mert egy 1500 és egy 2000 forintos tartozást nem tudott kiegyenlíteni. (Szerző nélkül): „Árverési hirdetmény 10288.” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1871. március 2.). 5. évf. 50. sz., 1199. o.

¹³⁹ „Pesti telekkönyvi betétek: Orczy-ház”: 1841., 6. o., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.37.c - 5299 - 34213/5 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

¹⁴⁰ „Pesti telekkönyvi betétek: Orczy-ház”: 1841., 7. o., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.37.c - 5299 - 34213/5 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

¹⁴¹ Orczy József Amerikába költözött családjával. A családot elhagyva még felbukkant Európában, majd eltűnt. 1919-ben holtta nyilvánították. (Szerző nélkül): „Holttá nyilvánítják báró Orczy Józsefet” *Pesti Napló*. Budapest, (1919. február 19.). 70. évf. 43. sz., 5

¹⁴² Orczy Ferenc leánya és Orczy József Joachim nővére. Az ő tulajdonrészét veszi meg saját gyámja Bentzel-Sternau Ferenc és felesége.

Bentzel Sternau házaspár járt jól, akik 1907-ben 367.000 forintért, majdnem háromszoros áron adták el az Orczy-ház birtokukban lévő 1/6-át a Budapest-Erzsébetvárosi Takarékpénztárnak. Zorn Viktor a maga tulajdonrészéért ugyanettől a banktól 137.625 forintot kapott.

Az Orczy-ház sorsában hatalmas fordulatot jelentett a ház egyik szárnyának összeomlása 1903. november 9-én. (Lásd Mell. M2. 16.) A pincében éppen felújítást végzők munkája nyomán a felettük lévő két emelet összeomlott. A baleset okát a fővárosi hatóságok kivizsgálták, és azt a tanulságot vonták le, hogy a régi építésű házakat immár rendszeres felülvizsgálat alá kell vonni. A ház újjáépítéséhez 80.000 koronás kölcsönt vett fel a tulajdonosi közösség, amit közjegyzői okirattal egymás között felosztottak, és a házra be is tábláztak.¹⁴³ A beomlás nyomán család ügyvédje, Hodossy Imre parlamenti képviselő Orczy-házi otthona is rommá lett, így a tulajdonosokkal egyetértésben arra jutott, hogy az épület állapota és a tulajdonosi szerkezet széttagoaltsága miatt komplex megoldást kell találni a ház problémáira. A nagyszámú családtag és tulajdonos meggyőzése és a megoldás áttekintése érdekében írásban foglalta össze a teendőket. A dokumentumot Gyöngyösön, 1906 decemberében adták ki, a legnagyobb tulajdonos, a ház egynegyedét birtokló Orczy-leszármazott Anna von Auersperg hercegnő (1852–1915),¹⁴⁴ férjezett gróf Rhaban József von Westphalen zu Fürstenberg (1848–1887) székhelyén. A *Motivierung zum Gründungs-Prospecte der Budapester Orczy-Haus Actien-Gesellschaft* címet viselő, 12 oldalas kiadvány¹⁴⁵ magas szintű jogi- és közgazdasági németiséggel mutatta be az Orczy-ház állapotát és a lehetséges tennivalókat. Hodossy alaposan, még számításokkal is alátámasztotta tervzetét. Az irat leszögezi, hogy a ház további romlása elkerülhetetlen, az épület állapota vagy éppen a főváros fogja renoválásra kényszeríteni a tulajdonosokat. Példaként hozza azt, hogy az 1838-as árvíz után a város utcaszintje feltöltésre került, így a Károly körút már két lépcsőfokkal magasabban áll, mint az Orczy-ház földszintje. Ezért azt javasolta, hogy hozzanak létre egy részvénytársaságot az összes tulajdonos részvételével, vonjanak be bankot a felújítás fedezésére, hogy elvégezzék azokat a munkákat, amelyek a ház értékét növelik, és az üres telekrészeket adják el. A tervzet elsődleges célnak a ház eladását jelölte meg, 2.400.000 koronára értékelve az épületet. Számításokkal igazolta, hogy a városközpontban álló épület értékesítése vagy lebontása, és új ház építése is nyereséget hoz a tulajdonosok számára. Egy megkeresett bank a kölcsönhöz, illetve a tulajdoni körbe való lépéshez azt a feltételt szabta, hogy az összes tulajdonos járuljon hozzá a részvénytársaság

¹⁴³ Hodossy Imre: „Közjegyzői okirat és meghatalmazás”, 1904., Budapest Főváros Levéltára, HU_BFL_VII_193_1904_0407

¹⁴⁴ Szapáry Sarolta (1831-1873) lánya és Orczy Anna (1810-1879) unokája

¹⁴⁵ Hodossy Imre: *Motivierung zum Gründungs-Prospecte der „Budapester Orczy-Haus Actien-Gesellschaft”*. Gyöngyös, (Druck von E. H. Herzog, 1906).

megalakításához. A dokumentum feltehetően azért készült nyomdában, hogy a nagyszámú tulajdonos és hitelező mindegyikéhez áttekinthetően eljuthasson.

A programterv után a részvénytársaság megalakulása nem váratott sokat magára. A részvénytársaság alapító, 17 oldalas dokumentumát 1906. december 8-án írták alá.¹⁴⁶ E dokumentum utolsó lapja egy részvényjegyzési szándéknyilatkozat is egyben. A családtagok között a részvények jegyzése egész decemberben tartott.¹⁴⁷ A részvénytársaság alapítását két hölgy, Anna von Westphalen grófné és gróf Károlyi Viktorné Orczy Irma kezdeményezte. Az alapidokumentum valójában egy stratégiai terv, miszerint céljuk, hogy a Rt. tulajdonosai, amelyben egyharmad részben – de elsőbbségi jogokkal – tulajdonos az abban az évben alakult Budapesti Ingatlanbank Rt. is, megszerezzék az épületet és lehetőség szerint a mellette lévő telkeket, és az Orczy-házat lebontva bérpalotákat építsenek. Ahogyan írták:

„a vállalat tárgya: A Budapest fő- és székváros (pesti részének) 5299. számú tkvi betétében 5259. helyrajzi szám alatt felvett háznak tulajdonul leendő megszerzése, annak lerombolása esetleg kikerekítés céljából egy részterület elidegenítése és szomszédos területek megszerzése, aztán egy új épület emelése, annak kibérlés által való hasznosítása, netáni folyó tőkék (tartalékalap) gyümölcsöztetése és oly üzleti vállalatok létesítése, melyek az épület fokozottabb hasznosítására alkalmasaknak mutatkoznak.”

E célhoz azt a stratégiát vázolták fel, hogy pert indítanak a tulajdonközösség ellen, tehát a tulajdonosi közösségből való kilépés, a tulajdonok felosztásának jogáért. A pert megnyerve árverést hirdetnek, amin az Rt. megveszi az épületet. Az árverési bevételből kielégítik a meglévő tulajdonosokat és hitelezőket, és az Rt. vezetésével megkezdődhet a munka az új ház(ak) felépítése érdekében. Az Rt. alaptőkéjét 2.400.000 koronában határozták meg, amelyet 1920 db 1250 koronás részvényre osztottak. A vállalkozás a pályáját 50 évre tervezte előre.

A részvénytársaság tervezett pénzügyi manőverei óriási előnnyel jártak a tulajdonosok számára. Az Rt. indulásakor be kellett fizetniük alapítói vagyonként a ház értékének – jegyzett részvényeiknek – 30 százalékát. Ezt az összeget az 1869-ben alapított Magyar Jelzálog Hitelbank kölcsön formájában biztosította a részvényeket jegyzők számára, persze csak akkor, ha a részvényjegyzők ingatlanfedezetet tudnak felmutatni (a részvényérték kétszeresét elérő résztulajdont az Orczy-házból). E 30 százalékos alaptőke és a részvények egyharmadát jegyző Budapesti Ingatlan Bank Rt befizetéséből az Orczy-ház Rt.-nek értékpapírokat, jelesül éppen a Jelzálogbank kamatozó zálogleveleit kellett megvásárolnia. A részvényeseket segítő bankkölcsön törlesztését nem a kölcsönt felvevő részvényeseknek, a volt tulajdonosoknak

¹⁴⁶ BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 352. sz. kisdoboz (1907-1934)”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1934), 352. sz. kisdoboz; BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 353. sz. kisdoboz (1907-1933)”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933)

¹⁴⁷ A december 8-án kelt fennmaradt részvényjegyző ív báró Orczy Jánosé, aki később perre ment az általa is alapított Rt.-vel.

kellett kifizetniük (akik a manőver haszonélvezői voltak), hanem azt a bevételekből a részvénytársaságnak kellett fizetnie a kamatokkal együtt. Persze csak akkor, ha a bevételek elegendőek.

Emellett az Rt. nem csupán a kiadott helyiségek, hanem a záloglevelek után is remélhetett bevételt. A Jelzálogbank vállalta, hogy amíg az árverés le nem zajlik, addig nem vonja vissza a kölcsönét. A tervezetben még azon – meg nem valósult – elképzelés is szerepelt, hogy a Budapesti Ingatlan Bank Rt. fogja a részvények fennmaradó 70 százalékát kifizetni, s ezért nem törzsrészcént, hanem előjogokkal járó 640 elsőbbségi részvényt kap. Míg a tervezetben a részvényeknek csak két csoportja volt, elsőbbségi és törzsrészcént, a végleges alapszabály 9. §-a¹⁴⁸ már három csoportról rendelkezett: I. elsőbbségi, II. törzsrészcént az eredeti tulajdonosoknak, illetve III. törzsrészcént bárki más külső részvényjegyzőnek. A részvények után befizetendő fennmaradó 70 százalékot a második csoportnak (II), az eredeti tulajdonosoknak nem kellett teljesíteniük. A tervezet szerint az árverés bevételeiből (aminek forrása valójában a részvényjegyzők befizetése és a bankok kölcsönei) a meglévő tulajdonosokat kell kifizetni, s a továbblépéshez az építkezésekhez pedig újabb kölcsönöket kell bevonni. De ez már az Rt. gondja és nem a tulajdonosoké, akik kétszeresen járhatnak jól a tranzakcióval: tulajdonosok is maradnak és pénzhez is jutnak.

A megoldási tervet összefoglalva: két bank és a tulajdonosok egy része létrehoz egy tőkealapot (az Orczy-ház Rt.-t), azért, hogy egy kikényszerített árverés után kifizesse az összes tulajdonost, majd úgy üzemeltesse a házat, hogy az nyereséges legyen. A befektetett tőkét és a kamatokat az Orczy-ház bérbe adott helyiségei és az értékpapírok termelik vissza a hitelezők és tulajdonosok számára. Az eredeti tulajdonosok tehát megkapják a pénzüket, két komoly, az ingatlanfejlesztésben elkötelezett bank pedig tőkét fektet az Orczy-ház Rt.-be. A kölcsön fedezete (maga az ingatlan) stabil; a tőke- és kamattörlesztés biztosított; s legfőképpen: egy hosszú távú lehetőség nyílik arra, hogy Budapest belterületének egyik legértékesebb ingatlanát a jövőben bővítsék, fejlesszék vagy éppen eladják. Ez a konstrukció szinte minden fél számára tökéletesen kielégítő volt.

Az Rt. működését az alapító Tervezetben lévő „Szerződés” részletezte (ez a végső Alapszabály 42.§-ában már Egyezmény-ként szerepel). Ebben a Budapesti Ingatlan Bank vállalta, hogy helyet ad a közgyűléseknek, de a megalakult Rt. e szolgáltatásokért havi 10.000

¹⁴⁸ BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság Alapszabályai 1907”, 1907. november 13., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933), 353. sz. kisdoboz

koronát fizet. A bíróság által jóváhagyott végső alapító dokumentumban, 1907. november 13-án e szolgáltatási ár szerényebb: csupán 8500 korona.¹⁴⁹

A részvényjegyzést 1907. május 6-án tartották, ahol az összes részvényt lejegyezte a ház tulajdonosainak egy része, a leendő igazgatóság tagjai, és a programot hitelező Budapesti Ingatlanbank Rt. A lejegyzett tőkének csak 30 százalékát kellett befizetniük a részvényt jegyzőknek – a fennmaradó 70 százalék árát többen sohasem fizették ki, hiánya a húszas évekig fennmaradt az Orczy-ház Rt. könyvelésében –,¹⁵⁰ így 720.000 korona lett az Rt. valós induló tőkéje. Az első közgyűlést május 18-án tartották, ahol a személyisége miatt mindenki által kedvelt, de pénzügyekben megbízhatatlan Orczy Eleket választották elnökül. A sajtó már másnap beszámolt az új cég indulásáról és terveiről, s közölte az impozáns vezérkar listáját,¹⁵¹ akik között a korszak és a jövő legbefolyásosabb pénzemberei voltak. (Lásd Mell. M2, 17.)

A terv végrehajtása folytatódott, így az Rt. pert indított azon tulajdonostársak és hitelezők ellen, akik nem akartak részt venni a vállalkozásban. A sajtó követte az eseményeket, hiszen ritkán fordult elő, hogy nagyszámú arisztokrata perelje hasonlóan nagy létszámú rokonságát, mellettük a fővárost, hitelezőket, egy jelentős beruházás előkészítése – első lépésként a ház elárverezése – céljából. Ráadásul ezt a harcot hölgyek vezették – Anna Rhaban von Westphalen grófné, született von Auersperg hercegnő, és gróf Károlyi Viktorné Orczy Irma – tapasztalhatóan erős kézzel, és a siker minden reményével. A per során a sajtóban nagyvilágra került, hogy milyen leromlott állapotba került a hajdan neves Orczy-ház. A pert kezdeményezők teljes nyíltsággal osztották meg terveiket, amellyel az olvasók számára is elég érveléssel szolgáltak amellet, hogy a ház állapota miatt a tulajdonosoknak lépniük kell, s ezért kell kényszeríteni a vonakodó társtulajdonosokat a tulajdonuk eladására az Rt számára, és a hitelezők kifizetésére. Kiderült az is, hogy a komfort hiánya miatt már nem érdeklődnek a bérlők a lakásokért; a Károly körút az 1870-es években történt színtelése miatt az üzlethelyiségekhez két lépcsőfokon kell lemenni; és a tetőgerendák egyidősek a házzal. (Lásd a teljes cikket: Mell. M2, 18.)

A per az Ingatlanbank egyik konkurensét, a Budapest-Erzsébetvárosi Takarékpénztárt is felébresztette, bíztak abban, hogy profitot hoz nekik is, ha az Orczy Rt. megszerezné a házat. A Takarékpénztár már korábban megvette lábát az épületben, hiszen az Budapest-Erzsébetvárosi Takarékpénztár Rt. elődjének (Pest-Terézvárosi Takarékpénztár) itt működött első fiókja is a hajdani Chortempel zsinagógában. (Lásd Mell. M2, 10.) A tulajdoni lapok tanúsága szerint az

¹⁴⁹ BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság Alapszabályai 1907”, 1907. november 13., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933), 353. sz. kisdoboz

¹⁵⁰ „A mérlegből azt látjuk, hogy a 2.400.000 koronányi alaptőkéből 1.680.000 korona még nincs lefizetve.” (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház részvénytársaság” *Pesti Napló*. Budapest, (1908. április 24.). 59. évf. 100. sz., 17. o.

¹⁵¹ (Szerző nélkül): „Orczyház-Részvénytársaság.” *Pesti Napló*. Budapest, (1907. május 18.). 58. évf. 118. sz., 17.

Erzsébetvárosi Takarékszövetkezet elkezdte felvásárolni a tulajdoni hányadokat az Orczy Rt. elől,¹⁵² sőt a Pesti Hírlap szerint megszerezték a ház egynegyedét.¹⁵³

Hogy az Orczy-ház Rt. mögött két bank is áll – Budapesti Ingatlanbank és a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank –,¹⁵⁴ azt a Pesti Napló hozta nyilvánosságra három évvel később. Az események a megalakulást követően lelassultak: a tulajdonosok közötti per elhúzódott; s a Budapest-Erzsébetvárosi Takarékpénztár ellenséges ingatlanfelvásárlása is megnehezítette az indulást, és amint azt a Pesti Napló 1910-ben közölte: perre is ment az Orczy-ház Rt.-vel¹⁵⁵ szemben. Az erzsébetvárosi bank időközben Nemzeti Takarékpénztár és Bank Rt.-re magyarosította a nevét, s pár év múlva, 1912-ben hatalmas, 600.000 koronás haszonnal adta tovább az általa megszerzett Orczy-házi résztulajdonokat a Magyar Telepítő- és Parcellázó-bank Rt.-nek,¹⁵⁶ s összesen 1.125.978 korona bevételt realizált az Orczy-ház Rt.-től.¹⁵⁷

Kálmán Ignác igazgató 1912. július 2-án jelentette¹⁵⁸ az Rt. tagjainak, hogy lezárult a vagyonszétválás megszűntetése iránt indított per, s megnyílt az árverés lehetősége. A szeptember 10-i nagyon sokakat érdeklő árverés azért maradt el, mert a kiíró bíróság téves dátumot (szeptembert december helyett) közölt felhívásában.¹⁵⁹ A Pesti Napló és a Pesti Hírlap is szó szerint megegyező tudósítást közölt az 1912. december 10-én tartott árverésről. Az Orczy-ház Rt. másfél millió koronáért szerezte meg az épületet, de furcsa módon az Rt. határidőre nem tudta letenni az összeget, feltehetően azért, mert a résztulajdonok vásárlása kiüríthette a támogató bankok erre szánt tartalékait. Ezt támasztja alá, hogy míg az Orczy-ház Rt. alapítását, előkészületét a Magyar Jelzálog Hitelbank finanszírozta, a vételhez szükséges másfél milliós kölcsönt 1913-ban a Foncière Pesti Biztosító Intézet folyósította.¹⁶⁰ A Münchenben élő, özvegy báró Orczy Emilné szül. Borbonicz Ilona külön igényekkel lépett fel, s csak azok peren kívüli kielégítése után hirdette meg újra az árverést a törvényszék, 2.995.104 korona kikiáltási áron.¹⁶¹ Az árverés sikerrel zárult: a birtoklapra rákerült az Orczy-

¹⁵² A telekkönyvi birtoklapokból kiderül: ezt szolgálta például a Bentzel Sternau és Zorn résztulajdonok felvásárlása. Emellett megvették br. Orczy Felícia résztulajdonát 60.000 koronáért.

¹⁵³ (Szerző nélkül): „(Az Orczy-ház)” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1907. június 16.), 12. o.

¹⁵⁴ Az 1904-ben alapított bank alapítói: Magyar Jelzálog-hitelbank, Trieszti Át. Biztosítótársaság, Magyar Agrár- és Járadékbank, Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó-bank és Magyar Ált. Takarékpénztár

¹⁵⁵ (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház új kezekben” *Pesti Napló*. Budapest, (1910. augusztus 31.). 61. évf. 206. sz., 17. o.

¹⁵⁶ (Szerző nélkül): „Az Orczy-házgazdát cserél” *Pesti Napló*. Budapest, (1912. november 26.). 63. évf. 279. sz., 22

¹⁵⁷ „Pesti telekkönyvi betétek: Orczy-ház”: 1841., 25. o., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.37.c - 5299 - 34213/5 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

¹⁵⁸ BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 352. sz. kisdoboz (1907-1934)”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1934), 352. sz. kisdoboz

¹⁵⁹ (Szerző nélkül): „Törvénykezés (Orczy-ház)” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1912. szeptember 11.). 34. évf. 215. sz., 21. o.

¹⁶⁰ „Pesti telekkönyvi betétek: Orczy-ház”: 1841., 148. o., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.37.c - 5299 - 34213/5 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]

¹⁶¹ (Szerző nélkül): „Az Orczy-házat újból árverezik” *Az Ujság*. Budapest, (1913. február 22.). 11. évf. 46. sz., 18.

ház Rt. neve, miszerint 1.497.553 koronáért megvette az ingatlant. E bejegyzéssel zárták az 1841-ben megnyitott birtoklapot, ám teherlapja, az ingatlanra történt terhelések dokumentációja nyitva maradt.

Még 1911. január 1-én tette közzé a Budapesti Hírlap¹⁶² a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank Részvénytársaság éves beszámolójáról szóló tudósítását:

„értékpapír-tárcája számára megszerezte az Orczy-Ház Részvénytársaság összes elsőbbségi részvényeit”.

Hogy az Orczy-ház Rt.-t 1906-ban alapító Budapesti Ingatlanbank Rt. helyébe miért lépett 1911-re a Telepítő Bank, ami szintén a Magyar Általános Ingatlanbank érdekeltsége volt, az iratokból nem derül ki. Az Orczy-ház Rt. így 1913-ban szép reményekkel indulhatott tovább az akadálymentessé, de pénzügyi terhekkal kátyússá tett úton. Még nem tudták, hogy teljesen hiába: ami útjukat nehezíti, nem a pénzhiány, hanem Budapest városa lesz.

¹⁶² (Szerző nélkül): „A Magyar Telepítő és Parcellázó Bank Részvénytársaság” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1911. január 1.). 31. évf. 1. sz., 41. o.

3. fejezet. A hit épületei: zsinagógák az Orczy-házban

ELŐZMÉNYEK ÉS AZ ELSŐ PESTI ZSINAGÓGA

Pest, a későbbi Budapest zsidó történelmét alapvetően befolyásolták a város és a megye gazdasági-kereskedelmi adottságai. A várost átszelte a keletről és délről érkező, nyugatnak és északnak tartó kereskedelmi útvonal, és a dunai átkelő lehetősége fontos csomóponttá tette a várost. Emellett a szabad királyi város, Pest évente négy alkalommal rendezhetett országos vásárt, s ezek a 'sokadalmak' két hétig¹⁶³ tartottak. A város 1766-ig akadályozta, hogy vásárain zsidók is megjelenjenek, de ellenállása az idők múlásával gyengült. A pesti vásárookra érkező és például 1778-ban a Váci kapu előtt, a mai Vörösmarty téren, később a Zsidópiacra (*Jüden Platz* – a mai Deák tér) és környékén árusító zsidó kereskedőket, majd a betelepülőket kiszolgáló, kóser vendéglők bérlőiből – akik amúgy is kapcsolatot tartottak a város vezetésével – nőtt ki a pesti zsidó közösség előljárósága. A helytartótanács ugyanis 1783. május 27-én döntött úgy, hogy – II. József rendelete, az 1783. március 31-én kihirdetett „Systematica gentis judaicae regulatio” értelmében – a zsidóknak vásáron kívüli időszakban is bérbe adható vendéglő, tehát a korábbi vendéglők csak ideiglenesek voltak. 1783 novemberében négy vendéglő is nyílt, amely erősítette a zsidók Pestre áramlásának folyamatát.

A belső zsidó vándorlás ebben a korban már jelentős méreteket öltött, az ország központi területei, illetve az 1783 után megnyíló városok irányába.¹⁶⁴ Az első telepések Óbudáról érkeztek. Büchler Sándor (1870–1944) rabbi-történész véleménye szerint¹⁶⁵ a máshonnan Pestre jövők első hulláma olyanokból állt, akik másutt nem boldogultak, vagy a környezetükkel kerültek összetűzésbe. Véleményünk szerint éppen ellenkezőleg: a szabad királyi város Pest meghódítása nem kevesebb, hanem több tehetséget, szakmát, vagy akár tőkét, de mindenképpen kapcsolatokat követelt, s mind a már honos zsidók, mind a város hozzájárulását is el kellett nyerni a megkapaszkodáshoz. Az új lakosok a városhatáron túli egyik külvárosban – felső-külváros, később Terézváros – bérelhettek szállást maguknak, nem lakhatván Pesten, a mai Belvárosban.

A városba érkezők jelenléte nem volt figyelmen kívül hagyható adóbevételi, kereskedelmi és közegészségügyi – így temetkezési – szempontból sem. A városnak pénzügyi és hivatalos kapcsolata a zsidó vendéglők bérlőivel volt, akiket a zsidók képviselőinek (Deputirte) tekintettek. Az általuk

¹⁶³ „Vásárismeretetések: Budapest”: In: *Magyar Néprajz*. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. III. Budapest, (Akadémiai Kiadó, 1988)., Anyagi kultúra <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/215.html> [Utolsó elérés: 2023. november 6.]

¹⁶⁴ Lásd Mislovics Erzsébet: „A magyarországi zsidóság gazdaság- és demográfia története 1700-1830.” Izrael, (Disszertáció, Hebrew University Jerusalem, 2008. Július). http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/7511/1/2008_mislovics_erzsebet.pdf [Utolsó elérés: 2020. március 12.]

¹⁶⁵ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., 345. o.

fizetett bérleti díjak mértéke meghatározta a kóser élelmiszerár-mértéket, így a városi zsidók életfeltételeit is. Ők lettek később a megszülető zsidó község elöljárói. A magas adók miatt megállapított magas ár 1789-ben és 1792-ben is zsidó tiltakozó mozgalmakhoz, beadványokhoz, az előjogokkal rendelkező kóser éttermektől, húsmérésektől elszakadási akciókhoz, saját sakter alkalmazásának engedélyeztetéséig vezetett. 1798. május 1-én a pesti zsidók engedélyt kaptak a Helytartótanáctól ahhoz, hogy saját saktert tartsanak, és megszűnt az étterembérlők húsmérési monopóliuma, de még harminc évet kellett arra várni, hogy ez a szolgáltatás a hitközség kezébe kerüljön. A de facto előjáróság és a kereskedelmi elit szűk vezető rétegéből nőtt ki a megnagyobbodott közösség valódi, de jure irányító testülete, miután Israel Wahrman (1755–1826), a gyülekezet második rabbija 1800 körül elkészítette a pesti zsidók az első szabályzatát. A Deputirte mellé pénztárost, ellenőrt (Gegenhändler) és mint a korban szokásos volt, 12 tagú felügyelőbizottságot (י"ב אנשים) állított.¹⁶⁶ E testület kezelte a városi bérleten túl a közösség szertartási és jóléti intézményeinek ügyeit is.¹⁶⁷

A bérlők szerepe a hitéletben is meghatározó volt. A még 1797-ben is befolyással rendelkező étterembérlő és Pesten tolerált, tehát örökölhető lakhatási engedéllyel rendelkező Sachsels Márkus (megh. 1819) lakásán gyűltek össze imára a pesti zsidók, és kérdéses, hogy volt-e másutt is ima. Ugyanis ezt az első pesti imahelyet a városi hatóságok 1783-ban megszüntették. Egy legendás történet szerint az első pesti imahelyet maga Mária Terézia engedélyezte, s ez volt a Király utca 6. sz. alatt működő *Polnische Schul*.¹⁶⁸ A Helytartóság 1787-ben engedélyezte a vendéglő bérlőinek, hogy „magán imaházban csendben végezdhessék imájukat”, tehát saját imatermük legyen¹⁶⁹, bár – ha hinni lehet a források attekintő Groszmann Zsigmond rabbi-történésznek – az imaház három éve, már 1784 óta működött a Király utcában.¹⁷⁰ A történeti összefoglalók az első zsinagógáról szólva némiképp ellentmondásos állításokat fogalmaznak meg: az épület tulajdonos neve, a ház méretei sem egyértelműek. Többek szerint a ház a vendéglős Häussler Sebestyén – helyesebben: Sebastian Heisler – tulajdona volt. Bár *A zsidó Budapest* Groszmann nyomán egy lakásról ír, Büchler leírása viszont nem szobára, hanem önálló házra illik,¹⁷¹ ez volt Pest újkori első szabadon álló, zsidó imaháza. Hogy önálló épület lehetett, azt a nevéből is feltételezhetjük: Mayerhof. E korban a külvárosi kertekben földszintes házak álltak, melyeket az 1838-as nagy árvíz törölt el. A ház a mai Király utca 14 táján

¹⁶⁶ Groszmann által használt kifejezéssel: 'Genannte' (nevezett). A héber szöveg: 12 ember.

¹⁶⁷ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története (1934)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. A zsidó XIX. Század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021), I, 203-246. o. (206-207. o.)

¹⁶⁸ Raab Andor: „A legrégebbi pesti zsidó templom, amelynek engedélykirata még Mária Teréziától származik” *Egyenlőség*. Budapest, (1929. január 26.). 48. évf. 4. sz., 15. o.

¹⁶⁹ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901), 365. o.

¹⁷⁰ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti tanulmányai*. A zsidó XIX. század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021), I., 31-38. o. (31. o.)

¹⁷¹ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901), 366. o.

állhatott – a korabeli térképek alapján –, minden bizonnyal a telek belső részén, utcafront nélkül (e kérdésről lásd Mell. M3, 1.).

Az imaház méretei Büchler szerint: hosszúsága „4 öl 1 láb 3,5 hüvelyk”, szélessége „2 öl 2 láb és 8 hüvelyk”.¹⁷² Tehát a mai méretek alapján a hosszúsága 7,936 m, szélessége 4,628 m volt, így mindössze 36,7 négyzetméter. A termet később még egy szobával, csupán hosszában bővítették, így az épület hossza „6 öl 5 láb 9 hüvelyk” (13,184 m) lett, s a két terem összesen 61 négyzetmétert tett ki. A pesti zsidók 1789-ban kérvényezték, hogy előimádkozót és templomszolgát fogadhassanak, és az imaházat kibővíthessék egy konyhával, és a nők számára külön termet alakíthassanak ki. Ez a kérelem jelzi, hogy az általuk bérelt *épület* bővíthető volt, tehát nem csak szobákat béreltek egy nagyobb házban imaterem céljaira. A város 1790 márciusi kívánságára a Helytartótanács megtagadta az engedélyt. E kérelemből kiderül, hogy az imaház nem rendelkezett női imateremmel, vagy az számukra nem volt megfelelő. E házról nem maradt fenn leírás, csak annyi tudható, hogy létrejötte után 1785-ben hívei az őszi zsidó ünnepek előtt az óbudai hitközségtől kölcsönöztek tórát, évi két aranyért, s ezt 1791 szeptemberében adták vissza, azt követően, hogy hozzájutottak saját tóra(k)hoz. Az imahelyért évi 200 forint bért fizettek,¹⁷³ amely megfelelt a korban szokásos bérösszegeknek, hiszen később, 1796-ban az Orczy-házban 250 forint volt két helyiség éves bérleti díja.¹⁷⁴

Az 1783 és 1797 között eltelt tizenhárom év mozgalmas volt a pesti zsidók életében. II. József rendeletei felszabadították az energiákat: a zsidó lakosság száma növekedésnek indult; megindult a belső migráció. De a szabad királyi városok lakossága, így a pesti polgárság is megpróbálta útját állni a zsidó versenytársak megjelenésének. A helyi zsidó érdekcsoportok is birkóznak egymással: a tágabb térségben teljhatalomra törő Münz Mózes (1750 ? – 1831) óbudai rabbi és az óbudai születésű Boskovitz Farkas vívtak háborút a pesti zsidók szellemi vezetéséért – akik vezérkara többnyire szintén Óbudáról érkezett¹⁷⁵ – és azokért a bevételekért, amelyeket a vendéglők rituális felügyelete, a temetkezések és esküvők jelentettek. A küzdelem 1793-ban, az óbudai Boskovitz Farkas (1740–1818) Pestre költözésével kezdődött, és valójában a pesti zsidók önállóságának kérdése körül zajlott. Ebben a harcban 1796 decemberére elvérzett mindkét egymással hadakozó: Boskovitz, a pesti zsidók első választott vallási vezetője – rabbijuk hivatalosan nem, csupán hitoktatójuk lehetett – és Münz óbudai főrabbi is, aki a megyei főrabbi tisztségét, a pesti zsidók megbecsülését, és tőlük származó jövedelmét is elveszítette. (Lásd Mell. M3, 2.)

¹⁷² Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901). 366. o.

¹⁷³ Groszmann Zsigmond: „Az eltűnő Orczy-templom (1937)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 242-244. o.

¹⁷⁴ Büchler, id. mű. 381. o.

¹⁷⁵ Az újabb helyen megtelepülő zsidók másutt is szoros kapcsolatot tartottak korábbi lakhelyük közösségével, s többször nem adták fel korábbi lakhelyük szerinti zsinagógai helyeiket sem. Mindemellett gyakran a korábbi lakhelyük földesurának is adózniuk kellett. Ben-David Joseph: „A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. sz. elején” 38. évf.8. sz. *Világosság*. (1997)., 3-32. o.

Időközben a pesti zsidók száma is gyarapodásnak indult. Az 1785-ös 40, majd az 1787-es 114 főnyi zsidó lakosságszám után 1799 végén már 1075 főt tett ki a pesti zsidó népesség. 1804-ben már mintegy 2090 lélek élt a városban és külvárosaiban. Túlnyomó többségében zsidók lakták Terézvárost, bár arányuk fokozatosan csökkent. Az 1809-es 85 százalékról 1843-ra 75-re zsugorodott arányuk e városrészben, amikor majdnem 8000 zsidó lakott Pesten.¹⁷⁶ Tehát negyven év alatt a számuk megnégyszereződött, míg a város összlakossága csupán kétszeresére növekedett.

Így érthető, hogy a folyamatos gyarapodás, bevándorlás miatt szűknek bizonyult a Király utcai imaház 61 négyzetmétere, és szükséges volt nagyobb imahely(ek) biztosítása férfiaknak, nőknek egyaránt. A zsidó belháborúk ellenére a közösség új imahelyet keresett és talált a Király utca és Landstrasse (Országút), ma a Károly körút sarkán állt Orczy-házban.

AZ ORCZY-HÁZI ZSINAGÓGÁK ELSŐ KORSZAKA

A kutatás során több szerződés is előkerült, amelyek az Orczy bárók és a pesti zsidók között kötöttek, javarészt a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség (MAOIH) levéltárából. Az első szerződéseket csak Groszmann Zsigmond történész-rabbi látta a Pesti Izraelita Hitközség levéltárában, és idézi azokat írásában,¹⁷⁷ megadja az első PIH levéltári jelzeteket: „A pesti izr. hitközség levéltárában 2., 4., 6., 9., és Rb. 34 jelzés alatt őrzött iratok.” Groszmann szerint a pesti zsidók az Orczy házban az idők folyamán módosították istentiszteletük helyszínét.

Groszmann minden bizonnyal megfordult maga is az Orczy-ház zsidó intézményeiben, boltjaiban, éttermében, kávéházában. De a rabbi-történész által ismert épület nem hasonlított az 1796-os Orczy-házra, ugyanis ez az épület – a későbbi formájában – még nem létezett. Az Orczyak háza és az Angol király fogadó még két – vagy több – különálló épület volt. Ezek összeépítése egy folyamat volt, s a térképek tanúsága szerint több állomása is lehetett.

1796

Az első, az Orczy család és a pesti zsidók között 1796. április 15-én kötött szerződést Groszmann Zsigmond rabbi-történész nyomán ismerjük.¹⁷⁸ Orczy József a „*mit der Hebreischen Gemeinde*”-vel kötött német nyelvű szerződése szerint a báró négy hónap alatt, augusztusig egy imaházat (*Bethaus*) alakít ki a közösség számára, tehát a történészi utókor állításával ellentétben nem szobákat kínált a bérlet; és az imaház kialakításának költsége nem a zsidó híveket terhelte. A szerződés kimondta, hogy a zsidóknak az éves bérleti díjat, 250 forintot készpénzben, sőt érmékkel – tehát a háborús időkben

¹⁷⁶ (Moess 1968: 60-62. o.)

¹⁷⁷ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti tanulmányai. A zsidó XIX. század. I.* Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., I., 31-38. o.

¹⁷⁸ Groszmann Zsigmond: „Az eltűnő Orczy-templom (1937)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2* Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 242-244. o. (242. o.)

felértékelődött ezüstben – kell kifizetniük. Orczy József megígérte, hogy az imaterem feletti padlást nem adja ki bérbe – ne zavarhassa senki a templom békéjét –, és a zsidó ünnepek alatt az átjárókat tisztán tartatja. Ez a kitétel arra is utal, hogy az Orczy-ház milyen kapós lehetett: minden létező szögletére akadhatott bérlő, illetve arra is, hogy gondok lehettek a ház tisztaságával. A hitközségnek köteleznie kellett magát, hogy „istentiszteletével nem fogja zavarni a ház lakóinak nyugalma”. Ebből egyszerűen adódik az a következtetés, hogy a házban lakók egy – talán jelentősebb – része nem zsidó, s a háztulajdonos tekintettel kíván lenni a nem zsidó bérlők érdekeire is. A padlásra vonatkozó kitétel is árulkodó: az épület(ek) olyan szárnyán volt az első zsinagóga, ami még ekkor – a későbbi, egységes épülettömb kialakítása előtt – csak egy emelettel rendelkezett, vagy éppen a régebbi szárnyban, a második emeleten voltak az imatermek, amelyek így olcsóbbak lehettek. A szerződés 1802-ben járt le. Nem tudható, hogy történt-e bármilyen helycsere is, de a zsinagógát – Komoróczy Géza szerint¹⁷⁹ – 1805-ben egy női teremmel bővítették. Ezt az állítását cáfolja, hogy Groszmann olvasta, sőt idézi az eredeti szerződést, amiben már szerepelt külön férfi és női terem is, ezért, ha bővíteni kellett az imaházat, annak oka nem a nők terének hiánya, inkább a mérete miatt lehetett, hiszen a pesti zsidóság bővülése folyamatos volt.

Hogy a férfiak imaterme mellett női terem is létezett, annak igazolását az 1814-ben esett három császár pest-budai látogatásáról írt beszámolók is igazolják. A látogatás lázában égő – lásd az erről szóló fejezetet – zsidók elbontották az Orczy-házi zsinagógában a férfi és női terem közötti falat.¹⁸⁰

A zsinagóga létét erősíti meg Vályi¹⁸¹ országleírása 1799-ből és Ráth Pál útirajza 1804-ből: egy zsinagóga van Orczy-házban, ahol zsidó kereskedők laknak.¹⁸²

1809

A történeti művek azt sugallják, hogy a zsidók és zsinagógájuk jelenléte az Orczy-házban ugyanazon közösség bővülését jelzi. Például 1830-tól két nagy zsinagóga reprezentált két zsidó csoportot, a többiek pedig 1833-ig beolvasztották, vagy szerették volna a zsidó községi irányítástól független önállóságukat megszüntetni. De már 1830 előtt is egy időben több zsinagóga működött egymás mellett az Orczy-házban.

¹⁷⁹ Komoróczy Géza: „Városterkép, héber betűkből” In: *Ami látható, és ami láthatatlan*. Budapest, (Erzsébetváros Polgármesteri Hivatala, 2013)., 11-36. o. (24. o.)

¹⁸⁰ (Szerző nélkül): „Beleuchtung in Ofen und Pest, am 26. Oct. (Beschluß)” *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*. Ofen (Buda), (1814. november 13.). 91. sz., 1–4

¹⁸¹ Vályi András: *Magyar Országának Leírása*. Buda (Királyi Universitas, 1799)., 3., 75. o.

¹⁸² Ráth Paul: *Wegweiser durch Pesth, oder Nachweisung aller Gassen, Märkte, Plätze, Kirchen, öffentlicher Gebäude, und anderer Denkwürdigkeiten in Pesth, wie solche nach dem besonders dazu eingerichteten Grundrisse dieser Stadt bequem aufzufinden sind: ein Anhang zu dem Addressbuche von Pesth*. (Franz Joseph Patzko, 1804).

A harmadik nem zsidó feljegyzés, amely említi mind az Orczy-házat, s mind a zsinagógát, Rösler János Kristóf (1773–1837) 1809-es – már idézett és hivatkozott – kalendárium.¹⁸³ Fontossága miatt jelenítjük meg még egyszer:

„Parthey-engebäude: das B. Orczysche zum König v. England genannt, beym Eingang in die Königsgasse, das Ant. Festetitsche zum Marokaner auf dem neuen Platz. Beyde ausserordentlich groß und einträglich. Letzteres, von 2 Höfen, in der Zimmer-Anzahl beträchtlicher, ersteres im Miethertrag stärker. Es enthält nämlich in 3 Höfen 48 Wohnquartiere von 142 Zimmern, sammt Küchen ec.; ferner **2 Judensynagogen**, 37 gewölbte Marktdepot's, 3 Tracteurs, Apotheker, Kaffeehaus, Fleischbank, Keller auf viele 1000 Eimer, ec.” (kiemelés tőlem, DG)

„Bér(lakás)-házak: az Angol Királynak nevezett báró Orczyé, a Király utca bejáratánál, Festetitsé a Marokkóinak nevezett az új téren. Mindkettő kivételesen nagy és jövedelmező. Az utóbbi, 2 udvarból álló, a szobák számában, az előbbi a bérleti díjbevételben jelentősebb. Ez tartalmaz a 3 udvarban 48 lakást 142 szobával, konyhakkal stb. együtt; továbbá **2 zsidó zsinagógát**, 37 üzletet-raktárt, 3 vendéglőt, patikát, kávéházat, húsboltot, sok 1000 vödörnyi pincét stb.”¹⁸⁴ (fordítása: DG)

A szöveg egyértelmű: az Orczy-házban két zsinagóga működik, tehát a pesti zsidó közösség két különböző csoportja is helyet talált a házban. E korszakból nem maradt fenn Orczy-féle levéltári irat, amely igazolná vagy cáfolná e kettősséget, csak sokkal későbbi, 1829-es.

1816

Alig hét évvel később Fejér György (1766–1851) egyetemi oktató, aki 1816-ban átdolgozta a Hübner-féle lexikont¹⁸⁵ egyetlen pesti zsinagógáról tesz említést, az Orczy-házbeliről.

„A Zsidóság zsinagógáját B. Orczy Uraság roppant épületében találni”

A lexikon magyar kiadása a Trattner nyomda kezdeményezésére jött létre, aminek székhelye és nyomdája éppen az Orczy-házban volt. Viszont, ha az Orczy-házban több zsidó közösség, zsinagóga lett volna, akkor azt Fejér György és főként könyvének kiadója említette volna. Hogy csak egy zsinagógáról tud, az azt jelentheti, hogy 1816-ban csak egy közösség bérelt itt jelentősebb méretű zsinagógának helyet, vagy a másik zsidó csoport nem volt olyan számos, hogy feltűnő lett volna.

1820–1821

A térképek tanúsága szerint a ház jelentősebb átépítése 1820-ra befejeződhetett, s később csak a zsinagógák miatt alakítottak rajta. Groszmann meg is jegyzi, hogy a zsidók „1820-ban a ház balszárnyának első emeletén már rendezettebb és nagyobb zsinagógát nyitottak”.¹⁸⁶

¹⁸³ Rösler János Kristóf: *Kalender von Ofen und Pesth für 1809*. Pesth, (R. A. Hartleben, 1809)., 85. o.

¹⁸⁴ A szöveg más fordítását közli: Jacoby Péter: „Buda és Pest 1809-ben” 5. évf.1-4. sz. *História*. (1932)., 95-117. o.

¹⁸⁵ Hübner János, Sperl Xavér Ferenc és Fejér György: „Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékeztet méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, 's t. e. f. esmértető lexikon mellyet szerzett Hübner János jobbitott, alkalmaztatott Sperl Xav. Ferencz, a' Magyar és Erdély országai geographiával tökéletesített; a' régi esmértetésével bővített; a' tartományoknak bécsi gyűlés, és párisi békülés szerént elhatározatásával teljesített Fejér György, a' pesti k. universitátsnál oktató”. Pest, (Trattner János Tamás, 1816)., 4. kötet, 152. o.

¹⁸⁶ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti tanulmányai*. A zsidó XIX. század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., I., 31-38. o. (31. o.)

Hogy mit tekinthetünk a ház balszárnyának, az erősen kétséges. Az Orczy ház ugyanis saroképület volt, egybeépítés után két nagy és egy kisebb épülettömbbel, amelyet középén elválasztott egy középső épületrész, sőt térkép és egy alaprajz szerint (lásd a Melléklet Térképek és alaprajzok c. fejezetét) valamikor négy udvara is volt a háznak, míg 1809 – de biztosan 1830 – után csak három. Mindemellett bejáratai voltak a Landstrasse (lebontásakor a Károly király körút 17 és 19. szám) felől és a Király utca irányából (lebontásakor Király utca 1.). Ha a Király utca felőli bejárat felől lépett be az ember a házba, akkor a balszárny azt a hátsóudvart jelöli, ahol később szövetkereskedők raktárai foglalták el a földszintet, de ebben az esetben a fölöttük elhelyezkedő zsinagóga a későbbi reformerek zsinagógája a Chortempel lenne, de ennek ellentmondanak a lakbérlisták: e szárnyban az első emelet zömét az 1820-as években a Trattner család (cég) bérelte, s itt volt a zsidó iskola is. Ha a Károly király körút 19 felől belépve tekintünk a balszárnyra, akkor az imaterem lehetséges helye a zajos és forgalmas Király utcára néző emeletrész. Ha a Károly király körút 17 felől lépünk be a házba, úgy a balszárny valójában a két épületrészt elválasztó középső szárny, ahol az épület lebontásáig éppen az első emeleten (és a női karzata a másodikon) működött maga a hagyományhű hívek – és később az orthodoxok – által használt „nagy zsinagóga”.

Az 1820-ban kialakított zsinagógáról Groszmann úgy nyilatkozott, hogy idővel szűknek bizonyult, és az 1830-ban elkészült *nagy zsinagóga* – az „ugyanazon ház Király utcai udvarban, a kapuval szemközt” – *nem azonos* az 1820 és 1830 között használt imateremmel. Groszmann 1915-ben arról írt, hogy az 1830-ban elkészült, immár kétszintes zsinagógában 585 imaszék volt, és szerinte ez a zsinagóga az Orczy-házban a *harmadik* volt a sorban¹⁸⁷.

Büchler Sándor 1898-as cikksorozatában egyszerűbben oldotta meg ezt a kérdést¹⁸⁸. Szerinte

„a hitközségnek ezen második temploma ugyanott volt, hol most az orthodoxok végzik istentiszteletüket, csak hogy sokkal kisebb volt, mint a mostani, mely jelenlegi alakját, mint látni fogjuk, a század harmincas éveiben kapta”.

Vay gróf mesékkal átszőtt, de az igazság mazsoláit is tartalmazó visszaemlékezése szerint már az első, az egybeépítés előtti Orczy-házban is laktak zsidók, akik üzleti kapcsolatban álltak Orczy Lőrincsel.¹⁸⁹ E történet szerint az 1820-ban kialakított zsinagóga pedig három lakás egybeépítése nyomán jött létre Orczy György jóvoltából, akit kortásai – tekintettel a bérházára – „zsidó királynak” nevezték.

Minden, a pesti zsidóságról és az Orczy-házról szóló műben idézik – általában a forrás ismerete vagy megnevezése nélkül – Franz Schams (1780–1839) 1821-ben megjelent művében, a *Vollständige*

¹⁸⁷ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti tanulmányai*. A zsidó XIX. század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021.), I., 31-38. o. (32. o.)

¹⁸⁸ Büchler Sándor: „A pesti rabbik (VI.)” *Egyenlőség*. Budapest, (1898. február 13.). 17. évf. 7. sz., 21. o.

¹⁸⁹ Vay Sándor gr.: „Az Orczy-ház” *Magyar Szó*. Budapest, (1903. december 13.). 4. évf. 295. sz., 1-3. o.

*Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern-ben*¹⁹⁰ szereplő leírást az épületről és a zsinagógákról. Az első fejezetben bizonyítottuk, hogy forrása Rösler kalendáriumája volt. A zsinagógákkal kapcsolatosan viszont megjegyzi:¹⁹¹

„A zsidóknak két nagy zsinagógájuk van a Király utcában, öt kisebb pedig magánépületekben, amelyek között van egy frank is. Ama körülmény miatt, hogy ezeknek a hitsorsosoknak nincs Pesten nyilvános templomuk, sok magán-imaház jött létre, amelyekben a német zsidók elkülönülnek a lengyelektől, ezek pedig a törököktől vagy az úgynevezett frankoktól, bár mindannyian csakis héber nyelven imádják Izráel istenét.”

A szövegben említésre kerülő két zsinagóga (2 *Judensynagogen*) közül az egyikre van egyértelmű magyarázatunk: ez a közösség ama zsinagógája, ahol Izrael Wahrmann a rabbi. A másiktól nincs adat. Ha Schams fenti beszámolóját hitelesnek, akkor látható a belső hasadás a pesti zsidók között, ami származási hely és így nyelvhasználat, és talán a zsinagógái minőség (szokásrend) alapján váltak szét (legalább) három csoportra a pesti zsidók. A német–lengyel ellentét sokáig fennmaradt a hitközségi döntéshozásban: így Schwab Löw rabbi 1836-os beiktatása azon is múlt, hogy egyik ellenfele lengyel zsidó – a másik púpos – volt.¹⁹² Schams nem közli a lengyel zsinagóga helyét, de az Orczy-házban egymás mellett élt két csoportról Groszmann elejt egy félmondatot,¹⁹³ sőt az 1829-es Orczy-házi lakbéríven külön sorban van feltüntetve a német és a lengyel zsinagóga:¹⁹⁴ a német zsinagógaért évi 1000, a lengyel zsinagógaért évi 500 forint volt a bérleti díj.

A lengyel zsinagóga Orczy-házi jelenlétének szempontjából lehet érdekes Dorffinger útikönyve, amit szintén az Orczy-házban működő Trattner-Károlyi nyomdában adtak ki 1827-ben.¹⁹⁵ E műben a szerző két zsinagógáról tesz említést, az egyik az Orczy-házban van, a másik a Gömör-féle házban (ma: Király u. 12). Dorffinger nagyon részletes áttekintését adja a zsidó kézműveseknek, kereskedőknek, neveikkel, foglalkozások megnevezésével, tehát kiemelt figyelmet fordított a zsidókra is. Hogy csupán ezt a két zsidó imaházat-zsinagógát emelte ki, az jelzi: a nyilvánosság számára ezek voltak szembetűnők, jelentősek. Így joggal feltételezhető, hogy az Orczy-házban még nem jelent meg ekkor az ún. „lengyel” zsinagóga gyülekezete – vagy nem volt túl jelentős –, és az is, hogy az Ullmann

¹⁹⁰ Schams Franz: *Vollständige Beschreibung der königliche Freystadt Pest in Ungern*. Hartlebens Verlag Pest, (1821)., 91. o.

¹⁹¹ Schams Franz: *A magyarországi Pest szabad királyi városának teljes leírása*. Budapest, (Kárpátia Stúdió Kft, 2022)., 104-105. o.

¹⁹² Büchler Sándor: „A pesti zsidó hitközség múltjából” 8. évf.2. sz. *Magyar Zsidó Szemle*. (1891)., 109-118. o. (115-116. o.)

¹⁹³ »A „nagy zsinagóga” mellett volt még egy „Polnische Synagoge”, szintén az Orczy-házban, míg a városban szanaszét több magánimaház „Minjonims oder privat Haus-Oratorien” keletkezett”.« Groszmann Zsigmond: „Az eltűnő Orczy-templom (1937)” 2 kötet. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 242-244. o. (243. o.)

¹⁹⁴ Haraszi György szerint a Király utca 6. sz. alatt volt az orosz uralom alatt álló Lengyelországból és Ukrajnából a nyomor és pogromok elől menekülő zsidók 1800-ban létrejött „lengyel” zsinagógája, amelyet 1830-ban költöztettek át az Orczy-házba. Haraszi György: „Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei” *Múlt és Jövő*, 1993. 1993/2., 15–27 (16-17. o.) https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/3/93_02-7haraszi.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 28.] Az átköltözés korábban is történhetett, de leginkább Wahrmann rabbi 1826-os halála után. 1829-ben a lengyel zsinagóga biztosan az Orczy-házban volt.

¹⁹⁵ Dorffinger Jos. And.: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königlichen Freystadt Pesth*. Pest, (Math Trattner, 1827)., 256. o.

Gábor-féle modern zsinagóga, a Cultustempel előfutára, a Neurim Cheszed egyesület működése sem vetett nagyobb hullámokat, vagy a mű kiadásakor még fel sem bukkant későbbi helyén a Gyertyánffy-házban.

Az Orczy bárók házában lakott a rabbi, valamint a hitközség jegyzője, aki 1810-től vette át az archívum őrzését a rabbtól.¹⁹⁶ A feljegyzésekben *Juden Gemeinde*-ként nevezett község által fizetett bérleti díj nem csak a zsinagóga, hanem egyéb helyiségek költségeit is fedezte, de a bérlisták e tárgyban nem mindig következetesek. Az 1820 és 1829 között született és fennmaradt jegyzékek szerint a zsidó közösség a nagy ház (későbbi számozás szerint Károly körút 17) első emeletén bérelt helyiségeket. 1820-ban (és később is) az első emelet 4. számú lakás volt a *Juden Rabbiner* otthona, s mivel a bejegyzés mellett nem szerepel összeg, ezért feltételezhető, hogy e költséget a közösség fizette. A 11-12 és 13-14-es, és a 16-17-es lakások szintén a zsidó községhez tartoztak. A nagy udvarban volt egy „*Schupfn*” (sufni) kifejezéssel illetett építmény, aminek bérleti díja jelentős: 400 forint volt egy évre 1820-ban, tehát túl kicsi faház nem lehetett. A közösség fizette egy zsidó hússzék (*Fleischbank*) helyiségét is, de a mészáros apró lakását (*Juden Fleischhaker*, 80 forint) már nem.

Az 1820-as Orczy-házi bérleti fizetési lista már nem tér ki a fizetés módjára, csupán jelentős, 4000 forintos díjat rögzít, amelyet negyedéves részletekben (1000 Ft) fizetett a közösség. Az Orczy-ház 1820-as – kiadásokkal csökkentett – haszna összesen 47.483 forint 55 krajcár volt, s ennek 8 százalékát adta a zsidó községtől származó bevétel, ami nem tartalmazta a Normalschule, tehát a zsidó iskola, továbbá a mészáros és a sufni bérleti díját.

Az 1829-es bérleti listákon¹⁹⁷ a zsidó hitközség szintén több tétellel szerepelt, de immár szétbontva kerültek rögzítésre a tételek. Az I. emelet 4. számú lakást kiadták másnak – hiszen Wahrmann rabbi 1826 nyarán meghalt – de a 8. lakásban bent maradhatott az özvegye (*Wittwe Wahrmann*), és a lakásának éves bére 450 forint volt. I. emelet 11-12. számú lakásában találjuk a lengyel zsinagógát (500 forint); 13-14. lakásban nagy zsinagógát (*Deutsche Synagoge*: 1000 forint); és 16. lakásban van a zsidó község (*Gemeinde Zimmer*) terme: 400 forint. A Landstrasse (Károly krt 17) felőli szárny udvarán (*im Grossen Hof*) zsidó mészárszék (*Juden Fleischback*) felváltotta a sufnit: 400 forint. Ez az összesen 2.750 forint kevesebb, mint korábban fizetett összeg, de lévén a hitközség jegyzőjének, és más alkalmazottjának is lakhatását is a közösség fizette, és azok nem nevesítettek az Orczy-ház 1829-es bevételi jegyzőkönyvében, így az 1829-ben összesen fizetett bérleti díjak elérték vagy éppen alig magasabbak lehettek 3.000 forintnál. Feltételezhető az is, hogy mivel mind a német, mind a lengyel zsinagóga saját bevétellel rendelkezett, így a korábbi állapot, miszerint a zsidó község egyben fizette a bérleti díjakat, megszüntetésére került, és a különféle zsinagógai közösségek maguk

¹⁹⁶ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., 386. o.

¹⁹⁷ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1829)”, 1829., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIV. Nro 14. 794-797. jelzetek

rendezték kiadásait. Ha ez így volt, akkor az belső ellentétekre utalhat. Ennek oka, hogy Wahrmann Izrael rabbi halála után a különböző csoportok, irányzatok működése szabadabb tért nyert. 1827-től a pesti zsidók Ullmann Gábor vezette Neurim Cheszed¹⁹⁸ egylete immár a legújabb, az 1826-ban megnyílt új bécsi zsinagóga rítusát honosította meg az Orczy-házzal szemközi Gyertyánffy-házi imatermében, s 1829-végétől megkezdődött a zsinagógák átépítése, majd 1830-ban a hitközségi szervezet jelentékeny átalakítása is. A belső küzdelmek hasonlóan zajlottak le az 1820-as években Bécsben, ahol a vitákat Mannheimer Izsák rabbi diplomáciai érzékének köszönhetően lehetett elsimítani úgy, hogy mind a hagyományos formák követői, mind a modernnek nyertesnek érezték magukat, miközben kórussal kísért énekek és német nyelvű imák csendültek fel az 1826-ban felavatott és korszakhatárt jelző bécsi Seitestettengasse-i zsinagógában, amelynek új, kétnyelvű imakönyvei 1834-től már nyomtatásban is megjelentek.

A pesti zsidó elit fiatalabb generációja naprakészen követte a bécsi eseményeket, s mint a helyi modern közösség vezetői nem csak kereskedelmi, hanem kulturális, hitéleti kapcsolatokkal bírtak, sőt Denhof Ede kántorukat Bécsbe küldték továbbképzésre. Magyarországon ez a küzdelem 1830-ban átmeneti fegyverszünettel zárult, s két irányzat nyert elfogadást a pesti hitközségen belül, a hagyományhűek és a modernnek irányzata. A kiegyező két csoport két templom köré szerveződött, amelyek 1830 után egymás mellé épülve várták a híveiket az Orczy-ház mélyén. Bár a megegyezés megtörtént, a távoli jövőben bekövetkező szétválás magvait valójában ekkor vetette el a hagyományhű, német zsinagóga párt oldaláról Breisach Izsák (1758–1835), Austerlitz Dávid (?–1842 körül), Pontsen (Poncen) Ábrahám (1775–?), Wodianer Rudolf (1788–1856) és Deutsch Ábrahám (1790–?), illetve a modernnek, a „Kultusz”- vagy leendő Chor-templom képviselői részéről Wodianer Sámuel (1778–1852), Mandl Zélig (1775–?), Bauer Móric (1786–1833), Stern Márkus (1779–?), Kern Enoch Salamon (1784–1849) és a Bauer halála után Vorsitzer, a mindkét oldal által elfogadott Ullmann Gábor (1792–1843 körül).¹⁹⁹ A születési helyeik alapján egyértelmű, hogy ebben a megállapodásban nem vettek részt a lengyel zsinagóga előjárói, a vallási kérdésekben megosztott pesti zsidó elit kötött békét egymással.

¹⁹⁸ Az egyletről lásd: Groszmann Zsigmond: „Milyen volt 100 éve a pesti zsidóság (1934)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 222-224. o. Az fiatalok zsinagógai életének keretét adó egyesület 5566-os zsinagógai évben (1806 vagy 1806) alakult. Haraszi György: „Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei” *Múlt és Jövő*, 1993. 1993/2., 15–27 https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/3/93_02-7haraszi.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 28.] szerint az alakulás dátuma 1805. Míg *A zsidó Budapest* a német reformok képviselőinek felbukkanását 1825-re, Silber 1827-re teszi. Lásd: Silber Michael K.: „A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra” 17. évf.4. sz. *Múlt és Jövő*. (2006)., 14-44. o. Ez utóbbit az támasztja alá, hogy 1826-ban nyílt meg a bécsi új, Seitestettengasse-i zsinagóga, amelynek rítusa egy kompromisszumos folyamat sikeres eredménye volt. E korszak és a vallási megújulás fontos összefoglalója Meyer Michael A.: „European Diffusion” In: *Response to modernity: a History of the Reform Movement in Judaism*. Detroit, USA, (Wayne State University Press, 1995)., 143-181. o. , amely az idézett fejezetben tárgyalja a bécsi zsidó felvirágzás folyamatát.

¹⁹⁹ Groszmann Zsigmond: „Az eltűnő Orczy-templom (1937)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 242-244. o. (244. o.)

Egy másik megállapodás viszont külső, látszólag pénzügyi nyomásra megszületett a német és lengyel zsinagóga vezetése között. Büchler a történetet kiegészíti azzal, hogy az 1829. szeptember 20-án tartott értekezleten az Orczy-házban lévő lengyel zsinagóga elöljárói kényszeredetten beleegyeztek abba, hogy beolvadnak a német zsinagógába, s templomi helyekért cserébe a lengyel zsinagóga átadja templomának felszerelését és vagyonát a nagy avagy német zsinagógának.²⁰⁰ Erre az egyezségekre szerint egy másik kör jutott, ugyanis itt a német zsinagógát Koppel Gerzson (1770–?), Kadisch Joáchim (1785–185?), Austerlitzer Dávid, Abeles Farkas és Lasky Izsák képviselte, a lengyel zsinagógát pedig Rosenthal Izsák, Schindler József, Hirsch Károly, Weisz Boruch, Baumann Joáchim (1780 körül–1871 körül).

1829-1830

Mind Büchler, mind Groszmann rabbi-történészek egybehangzóan állítják, hogy azért volt szükség a német és lengyel zsinagókák összeolvadására, mert az Orczy család 1829-ben még több pénzt követelt a bérletért. Valóban, a család egy szinttel szeretne volna megnövelni a két udvart elválasztó épületszárnyat – természetesen a bérleti bevétel növelése céljából, de e szint bérbevételét nem a zsidó közösségtől várta. A szint emelését tartalmazó terveket már 1829 nyarán elkészítette Zofahl Lőrinc (1791–1863, lásd Mell. M3, 3.), és azokat ellenőrzés után Szepessy Ferenc városi tanácsos, Jacob Degen mérnök és Pollack Mihály építőmester terjesztette fel Pest városa Szépítő Bizottmánya elé (lásd Mell. M3, 4.). A pesti zsidók és az Orczyak közötti szerződésből kiderül, hogy a probléma abban rejlett, ha a zsinagóga fölött lakásokat hoznának létre, az megzavarhatná a zsinagóga áhítatát.

Groszmann Zsigmond – és minden bizonnyal Büchler Sándor is – még láthatta azokat a szerződéseket, dokumentumokat, jegyzőkönyveket, amelyek az Orczy-házi zsinagókák nagy fordulatait hozták el, s erről a rabbi-történész „Az eltűnő Orczy-templom” című cikkében számolt be.²⁰¹

„Az Orczy-család 1829-ben nagy elhatározás elé állította a pesti zsidókat. A bárók ügyvédje Mayer Ferenc, az év szeptember 14-én felszólítja a hitközséget, hogy miután az egész házat átalakítják, nyolc napon belül nyilatkozzék, hajlandó-e évi 1600 forintért egy megfelelően megépítendő nagyobb helyiséget bérbevenni. Ellenkező esetben úgy a „nagy”, mint a „lengyel” zsinagógát haladéktalanul lebontja és lakásokká alakítja át. Az elöljárók, Breisach Izsák, Mauthner Ádám, Rosenthal Salamon, Koppel Gerson, Bauer Móric, Ullmann Sámuel és Mandl Zélig a hitközség tekintélyes tagjaival folytatott tanácskozások után úgy határoztak, hogy elfogadják a háztulajdonos ajánlatát s a megnövekedett bérösszeg előteremtése okából a „lengyel” zsinagóga beleolvad a „nagy” zsinagógába, míg a magánimaházakat végleg beszüntetik és felosztják. Közben a bárók ügyvédje váratlanul évi 3.000 forint bérösszeget kért, mire a hitközség 1829. december 13-ki ülésén azzal a tervvel foglalkozik, hogy kivonul az Orczy-házból és elfogadja Madaras pesti polgár ajánlatát, aki évi 3 000 forintért hajlandó a Könyökcútcában levő földszintes házat a maga egészében zsinagóga céljaira átalakítani és bérbe adni.”

²⁰⁰ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., 483-484. o.

²⁰¹ Groszmann Zsigmond: „Az eltűnő Orczy-templom (1937)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 242-244. o.

Nem ismert, hogy milyen nagyobb helyiséget ajánlott az Orczyak ügyvéde 1600, illetve 3000 forintos évi bérért. Az bizonyos, hogy a német és lengyel zsinagóga együtt már addig is évi 1500 forintot fizetett, s 100 forint emelést mindkét zsinagóga is ki tudott volna gazdálkodni. Ahogy az is, hogy az Orczyak 100 forint extra jövedelemért nem üldözik ki bérlőiket, és nem fektetnek be újabb összegeket az átépítésbe. Emellett 3000 forintos bérleti díj sem lett volna nehezen kigazdálkodható, hiszen ennél többet fizetett a zsidó község a házban bérelt helyiségekért. De a fentebb említett 3000 forint egészen más módon került az Orczyak kasszájába, s nem kellett a zsidó községnek elköltözéssel fenyegetnie az Orczy-ház tulajdonosait.

„A templombérlés kérdése is szerencsés fordulatot vett. Az Orczy-család méltányosabb lett, mire a hitközség meg is egyezett vele. Előbb úgy tervezték, hogy az épület országúti szárnyát, ahol addig egy festőiskola volt, alakítják át a zsinagóga részére, de aztán végleg abban állapodtak meg, hogy azon a helyen, ahol addig is állt a zsinagóga 88 3/4 négyszögöl területen (319,5 nm. DG), kétemeletes zsinagógát építenek, első emeleten férfi-csarnokkal, a második emeleten 18 oszlopon nyugvó női karzattal. Az 1830. május 3-án hat évre aláírt szerződés 1400 forint évi bért állapít meg...”

Groszmann szerint tehát az Orczy család is engedményt tett, az eredetileg óhajtott 1600 forint helyett végül csak 1400-at kért az *egy szinttel megnagyobbított* nagy zsinagóga bérletéért. E témáról szólva Büchler szerint a hitközség új tanácssteremet is kapott a szerződés folyományaképp. Groszmann sem táarta fel a teljes igazságot: ugyanis nem egy, hanem két szerződés kötött az Orczy családdal. Az egyik valóban arról szólt, amiről a rabbi-történész írt, a német és lengyel zsinagóga egyesüléséből létrejövő közösség számára építendő zsinagógáról, tehát a német zsinagóga jelentős kibővítéséről, s amit 1830. május 3-án írtak alá. Groszmann nem írt arról, hogy 1830. február 19-én megkötött egy másik szerződés is, egy új, második templom építéséről.²⁰² (Lásd Mell. M3, 5.) E szerződés 1. pontja kimondja, hogy a házban lévő festőiskolát az Orczy család az bérlők igényeinek megfelelően kibővítetteti,

„hogy a belső tér a templom céljára 8 öl 3 láb hosszú, 7 öl 5 láb széles és 6 öl magas²⁰³ legyen, emellett kell egy tágas előtér az első és még egy a második emeleten, aztán a mellette álló szárnyban egy lakás is három szobával, konyhával, tűzfátárolóval, stb.”

A 3. pont rögzíti, hogy a terem istentisztelet céljára épül, ezért a plafont íveltten kell megépíteni, hogy a teremnek jó akusztikája legyen, s ezen túlmenően pontosan rögzíti a díszítéssel, kivitelezéssel kapcsolatos elvárásokat, mind a női galéria, mind a terem egészére nézve. A 4. pont a díjfizetésről szól. Eszerint évente 1400 forintot kell fizetni a kibővítéssel létrejövő *új zsinagóga* és a mellette lévő háromszobás lakás bérleti díjaként, és ebből a szerződés aláírásakor 350 forintot azonnal le kell tenni. A 2. pont szerint az építés határideje 1830 júliusa.

²⁰² Ennek képét és teljes fordítását lásd a mellékletek között. A dokumentum forrása: MNL Orczy iratok és P-529.: „Szerződés az Orczy család és a zsidó község között, 1830” Pest, (1830)., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 17. 592-593.

²⁰³ 16 m hosszú, 14,8 m széles, 11,4 m magas (236 nm) Ezekből a méretekből következtetni lehet az Orczy-ház lakásainak belmagasságára is, ezek elérték vagy meghaladták a 4 métert.

A 5. pont szerint: a helyi izraelita hitközségtől „bérbevevő urak”²⁰⁴ kikötik, hogy a család említett házában egészében a már *régóta meglévő* nagy zsinagógán és a jelen szerződés tárgyát képező megépítendő templomon kívül semmilyen – bármilyen elnevezésű – nyilvános vagy privát izraelita imaház nem lehet.” Tehát egy *harmadik* zsidó imaház lehetőségét kizárták. Hogy ez szerepelt a szerződés pontjai között, annak oka az lehet, hogy ismerhettek olyan zsidó csoportot, közösséget, amely szintén szívesen beköltözött volna az Orczy-házba.

Az Orczyaknak e házban 1829-ben összesen 38.476 Forint 53 krajcár bérleti díjat fizettek. A zsidó község által fizetett mintegy 3000 forintos díj – a szolgálati lakásokkal együtt – a ház bevételeinek 7,79 százalékát adta, arányaiban ugyanannyit, mint 1820-ban.

A szerződés fényében kérdéses, hogy valóban drága volt-e a szolgáltatás, amelyet a zsidó község kapott. A község évi 2800 forintért kapott két tágas, frissen épült, kétszintes zsinagógát, egy tanácstermet és egy lakást. Igaz, egyéb szolgálati helyiségekért még fizetniük kellett, mintegy évi 4-600 forintot. De ennél jobb ajánlatot ilyen méretű helyiségek esetében az akkori Pesten nehezen lehetett volna találni. Főképp úgy, hogy az építkezés költségét az Orczy család fizette. Az elkért díjak Pest egyik legnépszerűbb házában, ilyen nagy terület elfoglalásáért nem lehettek valóságtól elrugaszkodottak, más kérdés, hogy mennyire terhelte meg mindez a község kasszáját.

Groszmann Zsigmond szerint²⁰⁵ 1830-ban a pesti zsidóknak az erőforrások koncentrációja végett kellett feladniuk magánimaházaikat, hogy a központi zsinagógák teherviselő közösségének létszámát növeljék. Ez az ötlet a német és lengyel zsinagóga összeolvadásakor vetődött fel. Ám ezáltal nőtt az Orczy-házi két templom szerepe, és a hitközség központi szervezetének súlya is, s így e megoldás az 1830-tól élre kerülő új vezetőség érdekeit, a készülő szervezeti reformokat, s a modernizációt szolgálta. Az események fényében inkább az feltételezhető, hogy az Orczyak átépítési terve kapóra jött a zsidó kereskedők között fontos szerepet betöltő Ullmann Gábor (1792–1843 k. lásd Mell. M3, 6.) vezette csoportnak, hogy átszabja a belső hatalmi viszonyokat, és szűkebb helyre szorítsa a hagyományokhoz ragaszkodókat. Az 1829 nyarán elindult folyamat 1830-ban vett új irányt, amikor a kultusztemplom hívei megvetették a lábukat az Orczy-házban, de a hagyományokat őrzők is tágasabb zsinagógához jutottak. Azáltal, hogy a két zsinagóga egymás mellé, egyazon magasságú szintre, s hasonlóan reprezentatív környezetbe költözött, szimbolikusan is egy szintre kerültek az egyelőre kisebbségben lévő reformhívek a hagyományok képviselőivel. A tizenkét egyleti zsinagóga

²⁰⁴ E szerződés szövegéből nem derül ki, hogy a zsidó község vagy saját nevükben kötöttek szerződést az Orczyakkal. A szerződés bevezetése őket szervezetükkel együtt nevezi meg: „Samuel Wodjaner és Gabriel Ullmann urak tíz másik, szintén aláíró úrral együtt a helyi izraelita hitközségtől”. Hivatalosan a templom a szerződés aláírásakor még nem volt hitközségi fenntartású.

²⁰⁵ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi tanulmányai*. A zsidó XIX. század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., I., 31-38. o.

1833-as bezárásának próbálkozása is ugyanezt a folyamatot segíthette.²⁰⁶ Ha szerencsével, ravaszsággal és nyomásgyakorlással is, a zsidó vallásreformok hívei teret nyertek a pesti zsidóságban.

E módszerek nem voltak újak: Bécsből importálták őket. Ott a megindult zsidó progresszió motorja a tehetős vállalkozó, Michael Lazar Biedermann (1769–1843) volt. Meglátta a lehetőséget a régi bécsi zsinagóga lebontásában és felismerte, hogy a zsidó vallási élet megújulhat, ha kap egy új épületet, egy modern vallási vezetőt és egy olyan kántort, akinek éneke megállja a helyét a kifinomult zenét kedvelő Bécsben. A császárvárosban 1826-ban felavatták az új templomot, Isaak Noah Mannheimer megtették oktatási direktornak – a zsidóknak nem lehetett prédikátoruk –, és szerződtették Salamon Sulzert, hogy énekeljen, s vezesse a zsinagóga kórusát.²⁰⁷

Hasonló forgatókönyv valósult meg Pesten is: a reformok hívei kaptak egy szép zsinagógát, szerződtették Denhof Ede Károly (1800–1840) kántort (lásd. Mell. M3, 7.), aki Sulzernél nyert képzést, majd 1836-ban megérkezett Schwab Löw rabbi (1794–1857, lásd Mell. M3, 8.) – Mannheimer ajánlásával –, aki műveltségével és keménységével fokozatosan vezette a változás irányába a pesti zsidóság vallásos életét.²⁰⁸

Még tisztázatlan, mi bírhatta rá az Orczy családot, hogy a zsidó közösségek számára előnyös, de számukra kevesebb hasznot hozó megegyezésbe belemenjenek, s az Orczy-ház valóban a pesti zsidóság központja legyen. Vay gróf meseszerű története szerint a marakodó irányzatok között a második zsinagóga építésével teremtett békét a tulajdonos Orczy György. Bár ez nem szerepel Vay gróf történetében: így megőrizte a zsidó községet jól és pontosan fizető bérlőjének.

Az Orczy-házi zsinagógák fénykora (1830-1872)

Az Orczy-ház 1929/30-as átépítéséről több adat is rendelkezésre áll. Bierbauer Virgil²⁰⁹ említi, hogy Zofahl Lőrinc 1829-ben dolgozott az Orczy-ház átépítésén, és a két zsinagóga tervezését és kivitelezését is ő vezette 1830-ban. Zofahl már korábban is az Orczy-házban bérelt magának szállást: a fennmaradt lakbérjegyzék szerint 1827-ben és 1829-ben éppen a rabbi szomszédja volt az első emeleten, de míg a 7. (Zofahl) lakás bére 300, úgy a 8., a rabbilakás bére 450 forint volt évente. Az építész korábban is dolgozott az Orczy családnak. 1826-ban az 1770-ben épült gyöngyösi kastélyt

²⁰⁶ Groszmann Zsigmond: „Milyen volt 100 éve a pesti zsidóság (1934)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 222-224. o.

²⁰⁷ Meyer Michael A.: „European Diffusion” In: *Response to modernity: a History of the Reform Movement in Judaism*. Detroit, USA, (Wayne State University Press, 1995)., 143-181. o. (147. o.)

²⁰⁸ A belső harcokat árnyalja: Büchler Sándor: „A pesti zsidó hitközség múltjából” 8. évf.2. sz. *Magyar Zsidó Szemle*. (1891)., 109-118. o.

²⁰⁹ Bierbauer Virgil: „Pesti építőmesterek munkássága 1809-1847” In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. I. Budapest, (Budapest Székesfőváros, 1932)., 76-98. o.

kellett modernizálnia, s bár az Orczy család számára sok és jelentős munkát végzett, mégsem kapott ingyenes lakást a házban, mint nem egy Orczy alkalmazott.²¹⁰

Az átépítésre már nagyon rászorulhatott a zsinagóga is, ami túl szűk volt a közösség számára, bár túlzó lehet a hajdani adat, hogy péntekenként a két zsinagógába 1800-2000 ember zsúfolódott volna be. Az 1830-ban megnagyobbított német zsinagógába két szinten is csak alig 600-an fértek (336 férfi, 249 női ülőhellyel bírt). Az átépítés előtti viszonyokról árulkodik, hogy 1825-ös orvosi dokumentum igazolta, hogy a földszinti istállókból áradó trágyaszag ájuláshoz vezető rosszulléteket okozott a tömegben (lásd Mell. M3, 9.). 1825-ben a pesti zsidó közösség a szűk és drága helyvel indokolta saját zsinagóga, iskola – és később kórház – építésének engedélyezésének kérelmét, miután 1813-ban már elutasították kérését. De a hátrányos fizikai helyzet sürgető volt, így az Orczyak kezdeményezte 1829-es fordulat a helyszűke és a szellőzés problémáit is megoldotta. Az épület átépítési tervei 1829 nyarán elkészültek, de a pesti zsidókkal történt elhúzódozó alkuk után 1830-ban alapvetően új terveket kellett készíteni, amelyeket csak 1830. július 25-én hagyott jóvá a magisztrátus képviselője, de 1830. augusztus elejére már be is fejeződött a hónapok óta tartó nagy munka. A két zsinagóga Zofahl Lőrinc által jegyzett tervein jól látható, hogy a régi zsinagógát szintenként csak egy, míg az újabbat három ajtón át is meg lehetett közelíteni. (lásd Mell. M3, 4.B.) A két irányzat zsinagógája közötti választóvonalat szintenként egy-egy illemhely-sor jelentette, 5-5 fülkével, gravitációs, a vizet nélkülöző, és kézi tisztítást igénylő megoldással.

A korábban is használt német vagy öreg (alte) zsinagóga új szintet, női karzatot kapott, és felépült egy teljesen új, Groszmann szerint 495 (Brestyánszky szerint 491: 289 férfi és 202 női)²¹¹ férőhelyes zsinagóga is. A rabbi-történész szerint az Orczy-házban volt egy négyszobás hitközségi iroda, hétszobás paplak, ötszobás főjegyzői lakás, kántor és hivatalnoki lakás, és a kóser mészárszék egy nagy jégveremmel.²¹² Az anyagi gondok miatt zsinagógákat bezárni tervező közösség mellesleg nagylelkűen honorálta vezető munkatársai munkáját.

A történészek és visszaemlékezők találgatásait,²¹³ hogy a Chortempel termei eredetileg milyen célt szolgáltak, eloszlatják a lakbérjegyzékek: nyomda, zsidó iskola és lakások álltak a helyén korábban. A szerződés tényként közli, hogy a szerződés pillanatában Landau Lénárd festőiskolája

²¹⁰ Kelemen Csilla: „Séta a felújított gyöngyösi Mátra Múzeumban” 2010. évf.34. sz. *Élet és Tudomány*. (2010. augusztus 20.), 1060. o.

²¹¹ P. Brestyánszky Ilona: *Budapest zsinagógái*. Budapest, (Cicero Könyvkiadó, 1999). 58. o.

²¹² Groszmann Zsigmond: „Az Orczy-ház történetéből: a modernnek temploma (1937)” 2 kötet. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai 2. A zsidó XIX. század 2* Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 245–47

²¹³ Boinitzer Pál: A pesti nagy árvíz és az Orczy-ház. *Új Élet*, 1965/15. 2. o. Szerinte bálterem állt a templom helyén. Ugyanezt állítja Haraszi György Haraszi György: „Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei” *Múlt és Jövő*, 1993. 1993/2., 15–27 (17. o.) https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/3/93_02-7haraszi.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 28.] 14. lábjegyzet. Vigadóként, bálteremként, de munkástalálkozó helyszínként is majd hatvan évvel később, Wassermann Jónás kezelésében működött a terem.

működött benne.²¹⁴ A tervrajzra pillantva az is egyértelmű, hogy e helyiségek – vagy éppen csak a zsinagóga – a keresztszárnyra utólagosan lettek ráépítve, hiszen a zsinagóga egyik oldala túlterjeszkedik az épületszárnyon. A két párhuzamosan álló, a Király utcai és udvari szárny közé eredetileg épített összekötő szárnyat bővíthették ki meglevő szélességének harmadával, hogy ezen nagyobb termet helyezhessenek el. Az itt található Chortempel – amelyet a zsinagógai kórusok miatt neveztek így az újabb rítust követő és sajátos építészeti formát is meghonosító zsinagógákat Európa szerte – hosszúsága kisebb volt a korábban használt német zsinagógáénál, de szélességben meghaladta azt, így a befogadható létszámban alig maradt el tőle. A szerződésben szereplő belméretei mai mértékegységekkel: 16,16 méter hosszú, 14,9 méter széles, tehát 240 nm²-es volt. Belmagassága 11,4 méter volt.

Az 1830-ban ide beköltöző, modernebb rítust követő Cheszed Neurim egylet reformzsinagógája még 4-6 éven át független volt a hitközségtől. Ullmann Gábor 1830-ban lett a hitközség elöljáróságának tagja, s a Cheszed Neurim egylet vezetőjeként azért kardoskodott 1834-ben, hogy e közösség zsinagógája is a hitközség alá tartozzék, hogy a költségeit ne csak az egylet tagjai, hanem a pesti zsidók közössége is fizesse. Eszerint az az 1833-as döntés, amely szerint az egyesületi zsinagógákat megszünteti, vagyonukat és tevékenységüket a hitközség átveszi, a maga teljességében nem valósult meg. Az egylet a templomát minden felszerelésével együtt csak 1836. december 19-e után adta át a hitközségnek,²¹⁵ amikor lejárt az Orczyakkal kötött szerződése is. Abban az évben (1836. január 28.) iktatták hivatalába Schwab Löw rabbit,²¹⁶ aki bár a hagyományhű zsinagóga rabbija lett, de feltételül szabta, hogy irányítása alá tartozzék a Kultusztemplom is. Ezzel a döntésével évtizedekre elodázta a pesti zsidóság szakadását.

Külső és belbecs

Sokszor ismételt tévedés, hogy az Orczy-ház az 1830-as átépítéssel nőtt kétemeletesre. A ház utcai frontja már 1814-ben kétszintes volt, ezt 1820-tól a bérjegyzékek is igazolják. Az épület folyamatos átépítése ellenére is még bírt két olyan, a 18. században felhúzott szárnyal, amelyek csak egyemeletesek voltak. Közülük az egyik még a ház lebontásakor is állt (lásd Mell. M3, 10.). 1830-ig ilyen volt a nagyobb udvart (Károly körút 17) a Király utcai szárnytól (Károly krt. 19. és Király u. 1.) épületszárny is, ahol a régi német zsinagóga működött. Az utca felől ez az épületrész láthatatlan volt, s a város felé a kétemeletes Orczy-ház mutatta arcát.

²¹⁴ Ezt igazolja az 1828-as hirdetés, amit a festőiskola tanára, Landau Lénárd (1790–1868) tett közzé. Eszerint az iskolája az Kultusztemplom előtt az első emeleten működött. Landau Lénárd: „Figura-rajzolás, és Kép-faragás” Oskolája. (Hirdetés)” *Hazai, ’s Külföldi Tudósítások*. Pest, (1828. november 5.).szakasz Hírdetések a’ Hazai, ’s Külföldi Tudósításokhoz (37), 1 Éppen ekkoriban, 1830-ban festette meg a 12 éves Semmelweis Ignác portréját.

²¹⁵ Groszmann Zsigmond: „A pesti kultusztemplom (1923)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2*. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 101-108. o. (101. o.)

²¹⁶ Büchler Sándor: „Schwab Löw pesti rabbi I.” *Egyenlőség*. Budapest, (1897. április 30.). 16. évf. 18. sz., 18-20. o.

Részletes leírást Groszmann Zsigmond, P. Brestyánszky Ilona (1922–2008) és Elek Artúr (1876–1944) közölt a modernnek zsinagógájáról. Ők bécsi mintára a Kultusztemplom elnevezést használták. De a templomot a maga fényében egyikük sem láthatta. (Lásd Mell. M3, 11.) Brestyánszky leírásából kitetszik, hogy látta a részletes terveket, Elek pedig a saját benyomásait rögzítette, ám 75 évvel a zsinagóga bezárása után. A Chortemplom, Kultusztemplom belvilága reprezentálta a pesti zsidóság státusát; az ezüst örökmécses, az aranyozott gyertyatartók, a terem műves kidolgozottsága vonzó hatást keltett a hívek és látogatók számára. Azáltal, hogy a padlásteret egybenyitották a zsinagógával, és ezáltal felső, természetes fényt is kapott, világosabbá és tágasabbá vált a nappali órákban a zsinagóga belső tere, így annak reprezentativitása is megnőtt. A bérleti szerződés kitért arra, hogy a női karzat elé rácsot kell elhelyezni (3. pont), de az összes fennmaradt képen látszik (lásd Mell. M3, 12.), hogy a rács elmaradt. Ennek okát egyelőre csak feltételezni lehet. Ekkor Európában már voltak olyan zsinagógák – különösen a „kóruszsinagógák” – ahol nem volt rács; lehetséges, hogy az irányzatok közötti vitának és a „moderne” győzelmének lehetett egy szimbolikus tette. De lehet akár azért is, mert a zsinagógát a benne hallható kántor és az 1832-ben 10-12 gyermekből és 6 felnőttből álló kórus miatt nem csak zsidók, hanem zenekedvelő nem zsidó férfiak és nők is látogatták és a mehcától nem láttak volna jól.²¹⁷ A fennmaradt metszetek nem az építés évében készültek, és az is lehetséges, hogy Pesten az 1835-ben elkészült aradi zsinagóga hatása érvényesült, ahol nem volt a női karzatot lezáró rács. Vajda Péter (1808–1846) leírása (lásd. Mell. M3, 13.) egy kis templomról szól, ahol húszegynéhány tagból álló kórus énekel pénteken napnyugtakor vagy szombat délelőtt 10 órakor, ahol a nem zsidó idegent is barátságosan fogadják. Nem zsidó látogatókból nem is volt hiány, mert a Chortempel nem cáfolta meg a nevét, a kántor és a kórus héber nyelvű énekét – németül csak 1851-től énekeltek – a magyar arisztokrácia tagjai is szívesen hallgatták, és az imára összegyűlt zsidókat is lelkesítette a felsőbb osztályok folyamatos érdeklődése. Egy nappal a Pesti Magyar Színház megnyitása előtt, 1837. augusztus 11-én pénteken József nádor felesége, Mária Dorottya hercegnő (1797–1855, lásd Mell. M3, 14.) is meglátogatta a zsinagógát. De nem csak a koncertlátogatók, hanem az kórusművek komponistái között is találunk nem zsidót. A zenekedvelő Festetics Leó gróf (1880–1884), 1852-1854 között a Nemzeti Színház igazgatója az 1840-es években héber nyelvű vallásos éneket komponált a „Neuen Cultus” zsinagóga és a „Pesther Gemeinde” számára (lásd Mell. M3, 15.).

A korabeli metszetek tanúsága szerint a Kultusztemplom a bécsi Seitenstettengasse-i nagy zsinagóga mintájára készült, amely közvetlen rítusbeli, ideológiai előfutára volt az Orczy-házi

²¹⁷ A mehica elhagyása már nem volt ekkor újdonság. 1636-ban az amsterdami zsinagógában már nem volt rács a női karzaton, s ez a megoldás elterjedt először a szefárd, majd a németországi zsinagógaépítészetben is. Lásd: Levin Vladimir: „The Architecture of Gender: Women in the Eastern European Synagogue” 35. kötet *Jewish History*. (2021. augusztus 23.), 89-134. o., doi:<https://doi.org/10.1007/s10835-021-09412-4> (95. o.)

zsinagógának.²¹⁸ (Lásd Mell. M3, 16.) A bécsi zsinagógát még II. József előírásai szerint építették 1826-ban, és kényszerűen egy hatalmas épület rejtette el.²¹⁹ Ugyanez történt Pesten is, de a zsinagóga kevésbé volt láthatatlan, mint mintaadó bécsi társa: az Orczy-házban megfordulók akadálytalanul láthatták, sőt nem zsidók is látogathatták. Nagyszerű teljesítményt nyújtott építésze Zofahl Lőrinc, aki 1830 februárja és augusztusa között felépített két zsinagógát úgy, hogy a kisebbik, a Kultusztemplom a bécsi nagy zsinagóga másolata lehessen. Az egyelőre nem ismert, hogy ebben milyen segítséget nyújtott Pollack Mihály építész, aki a terveit ellenőrizte. De e rövid idő alatt nem csak felépíteni, hanem a belső építészeti munkákat is meg kellett valósítania a korszak asztalos és fémműves mestereinek. A Kultusztemplomról elsőként készült metszeteken (1833, 1841) a frontálisan látható a frigyszekrény, ami elé került a tóraolvasó asztal, miként Bécsben is. (Lásd Mell. M3. 12.) Az 1841-es metszet dokumentumértékű, hiszen ezen elegáns, a kor divatja szerint öltöző cilinderes urakat és a karzaton vállukat, keblüket bátran megmutató hölgyeket látunk, ami meglepően eltér a zsidó szokásoktól: a modernitás egy kihívó ábrázolását láthatjuk. A képen még 10-13 főnyi kórus széles fehér gallérral, háromszögletű kalappal a fején látható. A templom-elöljárók kétszögletű csákót viselnek – Groszmann szerint tollal, a képen anélkül –, de csákójuk volt a sameszoknak és rendbiztosoknak is. Ugyanez a csákó az 1876-os bécsi metszeten is feltűnik. A Bécsből importált viselet emelte a templom elöljáróinak méltóságát, különösen Bach József prédikátor (1784–1866) és Denhof Károly kántor fekete szövettalárja, fölötte selyem átalvetője és bársony kalapja. A zsidó vallási vezetők talárja ekkor még nem hasonlít a protestáns lelkészek Mózes táblácskás Luther taláros papi köntösére, azt majd csak Löw Lipót honosítja meg.²²⁰ E pesti zsinagóga utolsó ábrázolása 1860-ban jelent meg Párizsban. Ezen nem a tóraszekrény frontális ábrázolásával látjuk a templom belsejét. Frederic Hankel rajza a közönségábrázolás szempontjából különleges, az 1860-ban publikált képen a cilinderek mellett feltűnik a lengyel-zsidó strájmli, sőt a rajzoló orientális rajongásáról vagy épp a korszak divatjáról árulkodó – és Pesten elképzelhetetlen – turbán és fez is. Mindemellett tagadhatatlan, hogy Hankel rajza nem lehetett a fantázia szüleménye, mert arányai, az oszlopok elhelyezkedése, a bejárat helye, a menórák elhelyezkedése megegyezik a Rosenthal-féle, 20 évvel korábbi metszettel. A századfordulón készült, a zsinagógát textilraktárként mutató fényképpel összevetve is felismerhető a Hankel rajzának dokumentumértéke. (Lásd Mell. M3, 12. és 20.)

A Kultusztemplom újdonságot hozott hitéletben is. A zsinagóga nem csak a közösségi imák színtere, hanem a hit magasztosságának kifejezése lett. Megszüntették az imára hívó Schulklopfent,

²¹⁸ Dombi Gábor: „Miért fontos a magyar zsidók számára a bécsi Seitenstettengasse zsinagógája?” *Múlt és Jövő Online*, 2020. november 5. https://multesjovo.hu/kultur_cikk/dombi-gabor-miert-fontos-a-magyar-zsidok-szamara-a-becsi-seitenstettengasse-zsinagogaja/ [Utolsó elérés: 2023. december 13.]

²¹⁹ Graf von der Schulenburg Johann-Friedrich Albert: „Sakralbauten unter dem Toleranzpatent in der Wiener Innenstadt (Diplomaarbeit)” Wien, (Universität Wien, Diplomstudium Kunstgeschichte, 2009). <https://core.ac.uk/download/pdf/11586513.pdf> [Utolsó elérés: 2024. április 24.]

²²⁰ Payr Sándor: *A magyar protestáns papi öltöny története*. Sopron, (Székely és Társa, 1935), 19. o. https://medit.lutheran.hu/files/1_Payr_03_Oltony_1935.pdf [Utolsó elérés: 2023. december 14.]

törölték a vallásos versek (pijjut) jelentős részét, erkölcsi prédikációk léptek a Talmud kérdéseinek boncolgatása helyére, lehetővé vált a templomban – és nem annak udvarán – tartott esküvő. Az új rítus nagy érdeklődésre tartott számot, és egy kortárs megfigyelő szerint pozitív hatást gyakorolt a hit megélésére, a vallásosság elterjedésére.²²¹ A bima a tóraszekrény elé került. Miközben másutt szinte átláthatatlan rácsozattal választották el a női karzatot, itt csak karfát alkalmazva egyszerűen elhagyták azt. Tanítási szünetben ifjúsági-, és máskor női istentiszteletekre került sor szombaton délelőtt, s az új zsinagógák építési módján látszik a nőkhöz való viszony jelentős változása.²²² De ami újdonság volt: nem zsidók is hallgathatták a zsinagógában a prédikátor német szavait.²²³ Felhangzott a héber, később a német kórusének, majd az orgonaszó is (1851).²²⁴ Ennek fényében nem lehetett túl nyugodt együttélése a két, egymás mellett működő és versengő zsinagógának. A pesti zsidóság létszáma 1845-re átlépte a tízezret, így a szűknek bizonyult Orczy-házi zsinagóga kiváltásának, és saját telken álló zsinagóga építésének kérdése ismét napirendre került.

A Kultusztemplom utóélete

A Dohány utcai zsinagóga megnyitásakor (1859) hívei elhagyták a Kultusztemplomot. A jegyző és a hivatalok fokozatosan, már az 1850-es években elköltöztek a házból.²²⁵ 1860 elején először eladták a templomi berendezéseket a frigszekrénytől a tíz regiszteres orgonán át a kandeláberekig, majd a bérletet is átvételre kínálták, elsősorban kiadói, nyomdai, iskolai célokra (lásd Mell. M3, 18.)

A volt templom használatára vonatkozó iratok erősen hézagosak. Az bizonyos, hogy egy ideig bankfiókként működött a terem. Az 1869-es átépítés terveit Hild Károly jegyezte (lásd Mell. M3, 19.), amelyet a Pest- Terézvárosi Takarékpénztár megbízásából készített el, de ezen átépítést már nem az Orczy család finanszírozta. A bankfiók 1869. július 1-én kezdte meg működését a házban.²²⁶ Ezt

²²¹ Patisz Carl: *Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth. Ungarischen des Herrn Joseph v. Patachich übersetzt und vermehrt mit neuen Daten und Bemerkungen, nebst einem Assange übe Sie Trauerperiode der Cholera in Pesth.* Pesth, (Landerer, 1833), 28-30. o.

²²² A kérdésről lásd: Fenyves Katalin: „Jákok háza Magyarországon: a zsidó női vallásosság alakulása 19. században” In: *Hagyományláncolat és modernitás.* Szeged, (Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014), 259-274. o. <https://acta.bibl.u-szeged.hu/67211/> [Utolsó elérés: 2023. december 16.]; Hrotkó Larissza: „A zsidó nők és férfiak 18. századvégi–19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére” Budapest, (Doktori disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2012). http://real-phd.mtak.hu/29/1/Hrotko_Disszertacio_DOI.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 20.]; Hrotkó Larissza: „A női munka formája és értéke a 19. század eleji pesti zsidó társadalomban” 2013/6 *Kaleidoscope - Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Kiadványok.* (2013), doi:DOI:10.17107/KH.2013.6.112-127

²²³ Büchler Sándor: „A pesti zsidó hitközség múltjából” 8. évf. 2. sz. *Magyar Zsidó Szemle.* (1891), 109-118. o. (110. o.)

²²⁴ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig.* Pozsony, (Kalligram Kiadó, 2012), I., 953. o.

²²⁵ A jegyző, Barnay Ignác ekkor már a mai Nádor utcában lakott: Palatingasse 17, ahogy a vezetőség közül többen is. De például az izraelita kézműves egyesület irodája még az Orczy-házban maradt ekkor. Pester Lloyd Gesellschaft: *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859.* Pest, (Pester Lloyd Gesellschaft, 1859), 67, 115. o.

²²⁶ Pest-Terézvárosi takarékpénztár: „Pest-Terézvárosi takarékpénztár (hirdetés)” *Pesti Napló.* Pest, (1869. július 9.). 20. évf. 155. sz., 4. o.

követően a zsinagóga helyén lehetett a Liszt Ferenc látogatta koncertterem²²⁷; később a Wassermann-ék jól vezetett, földszinti (Károly krt. 19.) étterméhez kapcsolódó bálterem. A báltermi korszak után következett a textilraktár időszaka: fénykép is megőrizte a hajdani zsinagóga faragott díszének rajzolatát, oszlopainak harmóniáját. (Lásd Mell. M3, 20.) 1934-től az épület lebontásáig a korábban antiszemita művet is nyomtató Madách Nyomda géptermének funkcióját töltötte be az épületrész.

A nagy zsinagóga utóétele

A két zsinagóga egymás mellett élése azzal a nyereséggel járt, hogy egyiket sem lehetett elhanyagolni a másik rovására. A rabbi ugyanaz volt, de míg a Kultusztemplomban Denhof Károly kántor nagyobb kórus élén állt, a nagy (német) zsinagógában az östehetség, galíciai Strelisker Dávid (Dovidl Brod, 1783–1848) kántor vezette négyfős kórus működött. (Lásd Mell. M3, 21–22.) A Kultusztemplomot nagyobb ablakai miatt több természetes fény érte, az árnyékot vető karzatokkal teli nagy zsinagógában 80 gyertyatartó igyekezett fényt hozni a terembe. A Dohány utcai zsinagóga felépülése után a hitközség vezetése úgy vélte, előnyösebb megtartani a kisebb, ám szebb Kultusztemplomot, de ennek a nagy zsinagóga hívei ellenálltak. Elérték, hogy helyükön maradhassanak, s induljon olyan zsinagógaépítési mozgalom – 1867. október 25-én „Zsinagóga Építő Bizottmány” alakult –, ami az ő igényeiket szolgálja. Ügyüket támogatásáról biztosította rabbijuk Meisel Farkas Alajos (Wolf Alois: 1815–1867).

Schwab Löw halála után a pesti zsidók Meisel rabbit Stettinből (ma: Szczecin, Lengyelország) hívták a két zsinagóga élére. Egyik szombaton a kultusztemplomban, másikon a régi zsinagógában szónokolt; a zsidó és a nem zsidó lapok is méltatták retorikai képességeit. Ő volt a Dohány utcai zsinagóga első rabbija; a zsidó nőegylet, a vallásos kereskedők hitelnyújtó és önsegítő egyletének és a tanító-egyesület alapítója, 1860–1862 között a Carmel hetilap szerkesztője, kiadója. A helyi viszonyokkal a maga mélységében talán nem is volt módja megismerkedni, s a feszültségekkel teli politikai helyzetben, belső zsidó csatározások között hirdetett békét, országos szervezet kialakítását, ami ellenfeleit és irigyeit még durvább támadásokra sarkallta. 1867. november 30-án, szombaton, az Orczy-házi régi zsinagógában tartott – éppen a perlekedőkről szóló – prédikációja közben rosszul lett, s aznap este el is hunyt. Az utolsó szava a „béke” volt (lásd Mell. M3, 23.).

Az Orczy-házi konzervatív zsinagóga hívei 1867-ben 44 ezer forintért megvásárolták leendő zsinagógájuk 532 négyzetes telkét a Rumbach utcában, amit tőlük 48 ezerért a hitközség vett át. Az új zsinagóga építése 1870. május 1-én kezdődött és a felavatására 1872. október 1-jén került sor, ám használatbevételi engedélyét 1873. május 1-jén bocstották ki. A zsinagóga bérházában volt hely rabbilakás és intézmények számára, így az Orczy-házi zsinagóga a neológ zsidóság számára végérvényesen feleslegessé vált.²²⁸ A

²²⁷ Hatvany Lajos: „Petőfi Pestje” Budapest., 1947. július 1. 3. évf. 7. sz., 244-246. o. (244. o.) Rajta kívül viszont nincs olyan forrás, ami említené Liszt jelenlétét a házban.

²²⁸ Forrás: Haraszti György: „Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei” *Múlt és Jövő*, ., 1993. 1993/2., 15–27 https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/3/93_02-7haraszti.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 28.]; Komoróczy Szonja Ráhel és Miller L. Michael: „A Rumbach Sebestyén utcai »konzervatívabb« neológ zsinagóga” *Szombat (online)*, ., 2019. február 23. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/a-rumbach->

frissen alakult orthodox hitközség 1872 márciusában benyújtotta igényét az Orczy-házi zsinagógára, de annak átadását az immár kongresszusi (neológ) irányzat képviselői megtagadták – eszerint a bérlet még nem járt le –, így az orthodox hívek a Könyök utcában béreltek imahelyet maguknak. 1873-ban bezárt a nagyzsinagóga és 1875-ig így is maradt. Hevesi Lajos a házról írott 1874-es tudósításában megjegyzi:²²⁹ „Pár évvel ezelőtt még óhitű imaház is volt benne, sőt a rabbi is ott lakott.”

AZ ORTHODOX KORSZAK

Egy kisebb csoport nem követte a Rumbach zsinagógába kivándorlókat: az orthodoxok. Mivel az éppen szerveződő közösségük számára túl drága volt a hajdani nagyzsinagóga, ezért két évre lakat került a templomra. 1796 óta ez volt az első és utolsó időszak az Orczy-házi zsinagógák életében, hogy az istentiszteletek eltűnnek a házból. Érdekes módon az Orczyak kivárták az időt, amíg megfelelő bérlő érkezik: a termet nem alakították vissza lakásokká. Az erőt gyűjtő orthodoxia csak 1875-ben tudott annyira megerősödni, hogy 1875. május 2-án kibérelje a nagyzsinagógát (lásd Mell. M3, 24.), amely immár a kezükön maradt a ház fennállásának végéig. A zsinagógát savuot ünnepének előestéjén, 1875. június 8-án avatták fel.²³⁰

E zsinagógába azok a hívek jöttek vissza, akiket – a legenda szerint – vallásos hitében sértett, hogy a Rombach utcai zsinagógát (a nem zsidó munkások) szombaton is építették.²³¹ Ekkorra már létezett az önálló orthodox hitközség, ugyanis 1871. november 15-én jelent meg a 26,915. sz. vk. m. rendelet, amely jogszabályként elismerte az orthodox Hitör Egylet által készített szervezeti szabályzatot, így máris két – államilag elismert – zsidó közösség működhetett Magyarországon. A kezdetekben Meir (Márkus) Trebitsch (1813–1885) vezette budapesti orthodoxia²³² központi irodája és zsinagógája 1875-től 1913-ig – a Dob utcában felépült központ megnyitásaig – az Orczy-házban volt. Az első zsinagóga 1875-ig, az iskola még évtizedekig a Könyök utcában volt, a mai Andrássy út helyén. A közösség első rabbija a Vácon született Eckstein Ábrahám Eliezer (1838–1908) volt,²³³ őt 1879-ben követte – immár főrabbi címmel – a kabbalista Szófér Chaim ben Mordechai Efraim Fischl (1821–1886), aki a házban is lakott. A Chájim Szájfér-nek nevezett orthodox rabbi részt vett az 1868/69-es kongresszuson – Löffler szerint radikális orthodox álláspontot foglalva el –, majd Munkácsról hívták meg Budapestre rabbinak. A sajtóban – gyakran zsidó újságíróktól – durva

sebestyen-utcai-konzervatívabb-neológ-zsinagoga [Utolsó elérés: 2023. december 17.]; Der Vorstand der israelitischen Religionsgemeinde und die Synagogenkommission: „Die neue (orthodoxe) Synagoge in Pest” *Die Wahrheit*. Prága, (1872. november 1.). 2. évf. 4. sz., 360-362. o.

²²⁹ Hevesi Lajos: „Ez is egy régi ház” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1874. április 23.). 10. évf. 92. sz., 402-403. o.

²³⁰ Löffler Henrik: „Búcsúzó az Orczy-háztól II.” *Zsidó Újság*. Budapest, (1937. június 11.). 13. évf. 23. sz., 6. o.

²³¹ Haraszi György: „Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei” *Múlt és Jövő*, 1993. 1993/2., 15–27 (26. o. 47. lábjegyzet) https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/3/93_02-7haraszi.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 28.]

²³² Glässer Norbert: „Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891-1944” Budapest, (PhD Disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2012.), 71. o., 10.13146/OR-ZSE.2012.001 https://real-phd.mtak.hu/30/1/Glasser_dissz_12_05_17_doi.pdf [Utolsó elérés: 2024. március 26.]

²³³ (Szerző nélkül): „Ötvenéves a pesti orthodox hitközség” *Egyenlőség*. Budapest, (1922. április 29.). 41. évf. 17. sz., 8. o.

támadások érték, különösen az általa beszélt jiddis nyelv és a hívei által „csodarabbi”-nak tekintett személye volt a támadás célpontja.²³⁴ 1880-ban az Orczy-házi zsinagógában rendezték meg az orthodoxia kongresszusát. Bár az orthodox intézmények itt jöttek létre, és a „Bikur Cholim” betegápoló- és segélyező egyesület székhelye itt volt még 1899-ben is, de a szervezet tagságának és pénzügyi erejének gyarapodásával mind több intézmény hagyta el a házat. A folyamatos kiáramlás oka még nem ismert, de lehetséges, hogy az épület már valóban nem felelt meg a korszak és az igényesebb bérlok elvárásainak. Reich Jaakov Koppel (1838–1929), az orthodoxia második főrabbija – aki szintén 1868-as kongresszusi küldött volt – 1890-es megválasztása után már nem is költözött be az Orczy-házba, a Király utcában béreltek neki lakást,²³⁵ amíg a Dob utcai székház rabbilakásába nem költözött. Az első fennmaradt, 1880. november 9-én kötött szerződés (lásd Mell. M3, 24.) szerint az autonóm orthodox hitközség 1881 és 1886 között évi 2700 forint bérért használhatta a zsinagógát és a hozzá tartozó mellékhelyiségeket. Ezen felül 2 százalékos „szemétkihordási és világosítási díjat”, illetve a főváros számára 3 százalékos adót fizettek. Ettől kezdve csak a szerződés hosszabbításai következtek. 1896-ban az Orczy család 3000 forintra emelte fel a bér összegét, amelyet kiegészítettek a 10 százalékra, tehát 300 forintra rugó pótlékok is. Ezt az összeget a századfordulót követően, 1901-ben leszállították ismét 2700 forintra, 5400 koronára, amelyet tovább is kísért a 10 százalékos pótlék.

Kiváltságos helyzetét a hajdani nagyzsinagóga 1913-ban veszítette el a Kazinczy utcai reprezentatív orthodox zsinagóga megnyitásával. A régi nagyzsinagóga 1921-ben az orthodox Sasz Chevra közösség (a Talmud Egylet) temploma, oktatóhelye lett, de kiemelt fontosságát és jelentőségét immár sohasem nyerte vissza.

A régebbi, az 1820-ban épült és később az orthodoxia által használt zsinagógáról is rendelkezünk szemtanú leírásával – sőt fényképekkel is. Elek Artúr a főváros lapjában búcsúzott el a háztól kissé korán, már 1934-ben.²³⁶

A századforduló után készült fényképeken és az eredeti tervrajzokon is látszik: az orthodox zsinagóga meglehetősen keskeny volt. (Lásd Mell. M3, 4.B.) Belmagassága – a fotók tanúsága szerint – nem érte el a Kultusztemplomét, ugyanis a padlás boltíves hozzányitása és ablakkal való kiegészítése ezen templom esetében nem történt meg. Így sötétebb volt az imatér, annak ellenére is, hogy mindkét oldalon 8-8 ablak vonult végig. A mélyen leereszkedő csillárok – amelyeken a villanyvilágítás bevezetéséig többszáz gyertya remegett – szinte a hívek fejéig értek. A díszek,

²³⁴ (Szerző nélkül): „A Schreiber nevű csoda rabbi mutogatja magát jelenleg az Orczy-házban.” *A Hon.* Budapest, (1880. augusztus 9.). 18. évf. 205. sz., 2. o. ; (Szerző nélkül): „A rajxrat megnyitása” *Egyetértés.* Budapest, (1879. október 8.). 13. évf. 277. sz., 2. o. ; Könyves Miksa: „A zsidók ramazánja.” *Pesti Hírlap.* Budapest, (1879. szeptember 24.). 1. évf. 263. sz., 1-2. o. ; (Szerző nélkül): „A pesti orthodox hitközség” *Ellenőr.* Budapest, (1879. március 26.). 11.évf. 154. sz., 2. o. ; (Szerző nélkül): „A lengyel zsidó rabbinus — mint képviselő.” *Pesti Hírlap.* Budapest, (1880. december 25.). 2. évf. 356. sz., 13. o.

²³⁵ 1891-től 1905 közepéig a Király u. 14., majd 1910-ig a Szerecsen utca 7-9., 1911 és 1913 között a Király utca 11., végül 1914-től haláláig a Dob 35. alatt lakott.

²³⁶ Elek Artúr: „Az Orczy-ház regénye” *A pesti városháza.* Budapest, (1934. október 15.). 2. évf. 10. sz., 8-9. o.

faragványok itt teljesen hiányoztak, az oszlopok is funkcionálisak és dísztelenek voltak. Itt nem maradt el a rácszat a női karzaton. A zsinagóga díszje a mennyezet volt, amelyről csillagok néztek le a hívekre. A zsinagóga méltóságát a hatalmas falikárpit és a frigyszekrényt takaró parochet emelte.

A 40 évig az orthodoxia szolgálatában állt és a helyben lakó Löffler Henriktől tudható,²³⁷ hogy az 1876-ban az orthodox hitközség által készíttetett Orczy-templomi porajchesz az arany hímzőművészet remeke volt. Ez azonban sajnos az 1920. november 25-26-i²³⁸ templomi tűz alkalmával megsemmisült. E tűzben megégett tóratekercsek maradványait a Csörsz utcai temetőben temették el, s felettük sírkő hirdeti emléküket. A tüzesetről dokumentáció nem maradt fenn az orthodoxia archívumában, a korszak lapjai közül kevesen és szűkszavúan emlékeztek meg róla, ezért csak feltételezni tudjuk, hogy a tüzet nagyon rövid idő alatt eloltották a zsinagóga hívei vagy az Orczy-ház lakói.²³⁹

UTOLSÓ ISTENTISZTELET AZ ORCZY-HÁZI ZSINAGÓGÁBAN

1936 őszére eldőlt a hajdanában híres, és a korábban pesti zsidóság központjaként ismert Orczy-ház sorsa. A ház tulajdonosa már nem a báró Orczy-család, s még csak nem is a család által alapított Orczy-ház Részvénytársaság volt, hanem a Helvetia Építő Rt., ami abban volt érdekelt, hogy a leromlott és adósságokkal terhelt épületkomplexum mielőbb lebontassék, és a helyére kerülő házak építésének üzletéből mind nagyobb szívet szerezzen meg.

Míg egykoron csodájára jártak, az Orczy-család bérháza a XX. századra már erősen idejétmúlttá vált. Körülötte is egyre másra emelkedtek a 4-5 emeletes bérpaloták, bérházak, amelyekben liftek szállították a lakókat, s az idő előrehaladtával nem volt szokatlan elvárás a fürdőszoba és vízöblítéses vécé igénye sem. Az Anker Élet- és Járulékbiztosító Rt. 1910-ben felépült hatemeletes, csodálatos palotája szó szerint elhomályosította délutánonként az Orczy-ház Király utcai oldalát. Az ódon épület építészeti erényekkel nem büszkélkedhetett. Az utolsó jelentős átépítése 1830-ban fejeződött be. Azóta az állagmegóvason és az 1903. novemberi emelet-leomlás kárainak elhárításán kívül nem került sor nagyobb építkezésre, nem volt általános, átfogó felújítása sem.

A kiköltözés 1936-ban elkezdődött, s utoljára hagyták 1937 nyarán a zsinagóga lebontását.

²³⁷ Az 1900-as budapesti címjegyzék szerint Löffler Henrik az orthodox hitközség főtitkára és édesanyja, özv. Löffler Simonné szintén az Orczy-ház lakói voltak.

²³⁸ Löffler Henrik visszaemlékezésében a dátum november 26. Bányai Viktória cikkében szereplő dátum november 25. Bányai Viktória: „Tóratekercsek sírköve a Csörsz utcai temetőben” online *Szombat*. (2018. július 6.). <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/toratekercsek-sirkove-a-csorsz-utcai-temetoben> [Utolsó elérés: 2021. augusztus 14.] A tűz így 25-én este-éjjel, s a 26-ra virradóra történhetett.

²³⁹ (Szerző nélkül): „Az elégett tórák” *Egyenlőség*. Budapest, (1920. december 11.). 39. évf. 50. sz., 11. o. ; (Szerző nélkül): „Leégett zsidó templom” *Uj Kelet*. Kolozsvár, (1920. december 7.). 3. évf. 119. sz., 6. o.

Bár a kortársak sem tekintettek lelkesen az Orczy-házra, a ház lebontásának híre felkorbácsolta az érzelmeket. Minden magyar nyelvű napilap hírt adott róla, még a határokon túl is. Sokan siratták, ám még többen ünnepelték lebontását. (lásd. Mell. M3, 25.) A zsidó újságok érzelmesen búcsúztatták el 1937-ben a házat. Az Egyenlőségben cikksorozatot írt róla dr. Groszmann Zsigmond rabbi, a Zsidó Újságban pedig Löffler Henrik, az orthodoxia főtitkára. Az Egyenlőség, a Zsidó Újság és az Ujság című lapok riportot közöltek az Orczy zsinagóga utolsó istentiszteletéről. 1937. június 1., kedd volt. (lásd. Mell. M3, 25.)

Nem csak az orthodox rabbik, hitközségi vezetők, de a pesti zsidók ezrei búcsúztak meghatottan a zsinagógától, s véle az Orczy-háztól, a magyar zsidók e mementójától. Az utolsó istentiszteletre is besűrűdött a bontást végző, az Orczy-ház falait, sőt a nyomát is megsemmisítő kalapácsok hangja. Ez volt a szimbolikus gyászzenéje a pesti zsidó múlt legnagyobb őrzőjének. S egy év múlva már sokkal nagyobb pusztítás kezdődött, ami már nem csak a pesti zsidóság múltját törölte el.

4. fejezet. Zsidók az Orczy-házban

Az Orczy-házról szóló toposzok szerint a házban minden megvolt, amire vallásos zsidónak szüksége lehetett a születéstől a halálig. E szempont szerint tekintjük most át a ház kínálatát és az állítás igazságtartalmát.

Csupán fél évvel az Angol Királynő fogadó vásárlása után, 1796-ban kötöttek 6 évre szóló szerződést egy zsinagóga működtetésére egymással a pesti zsidók és a háztulajdonos, Orczy József báró. A házbeli zsidóság 141 évig tartó élete kezdődött meg ezzel. Létszámuk 1799-re meghaladta az ezer főt, 310 túrt és 765 kommoráns zsidó lakott decemberben a városban.²⁴⁰ Az Orczy-házban még kevesen, hiszen 1797 körül kezdődött meg első átépítése.²⁴¹ Az épületben később nem csak a zsinagóga, hanem a Judenschaft tanácsterme, és rabbilakás is volt. Hogy Boskovitz Farkas²⁴² (1740–1818) – Pest első, rabbicímet nem, de rabbifeladatot nyert vezetője – itt lakott-e már, arról nincs adat, de Wahrmann Izrael (1755–1826) Pest első, a hatóságok által elismert rabbija itt élt, az bizonyos.

Feltételezhető, hogy az épületben már a zsinagóga megnyitása előtt is helyet kapott a zsidó kultúra, ugyanis már 1790-ben²⁴³ – más forrás szerint csak 1809-től²⁴⁴ – itt működött a város első és legnagyobb zsidó könyv- és imakellék kereskedője, a pozsonyi Löwy Efraim boltja. Az 1809-ben az Országúton portállal is rendelkező üzlet 1820-ra átköltözött a Király utcai szárnyba. Megszűnésekor, 1897-ben a fia, Márkus által alapított M. E. Löwy u. Sohn cégtől érzelmes hangnemű cikkekben búcsúztak a lapok. A 130 éven át működő Löwy családi vállalkozáson „a nagy raktár imádságos könyvnek tenger imádsága nem segített”.²⁴⁵ Hogy a kiadó és könyvkereskedés csődjének oka nem a pesti zsidóság szekularizációja volt, miként a Pesti Hírlap vélte, hanem a külföldi, nem fizető vevői okozták, azt az utána érkező könyvkereskedők sikere bizonyította. Az Orczy-házban a Löwyken kívül is dolgoztak zsidó könyvkiadók és nyomdák, párhuzamosan egyszerre többben is.²⁴⁶ (Lásd Mell. M4, 1.) Az utolsó Orczy-házi zsidó nyomdát Trebitsch Bernát (1860–1942) működtette.²⁴⁷ Hogy a zsidó

²⁴⁰ Groszmann Zsigmond: „A Pesti Izraelita Hitközség története (1925)” 2 kötet. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 109-120. o. (108. o.)

²⁴¹ V.: „A Szent István-bazilika alapítása és a régi Pest templomai” *Vasárnapi Újság*. Budapest, (1906). 53. évf. 50. szám, 815-816.o.

²⁴² Büchler Sándor: „A pesti hitközség első rabbija. Boskovitz Farkas” 11. évf.5. szám *Magyar Zsidó Szemle*. (1894)., 270-274. o.

²⁴³ Ballagi Aladár: „A budapesti könyvkereskedés 1790-ben” III. *Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny*. (1878)., 39-47. o., Sennowitz Adolf: „A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig.” 20. évf.18. sz. *Corvina*. (1897)., 98-99. o.

²⁴⁴ (Szerző nélkül): „Százharminczkét esztendősi üzlet” *Grafikai Szemle*. Budapest, (1897. november 20.). 7. év. 11. sz., 189. o.

²⁴⁵ (Szerző nélkül): „Az M. E. Löwy fia” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1897. október 22.). 19. évf. 293. sz., 8. o.

²⁴⁶ Bendtner József: „Budapesti levél. Július 20.” *Szegedi Híradó*. Szeged, (1876. július 30.). 18. évf. 91. sz., 2-3. o.

²⁴⁷ Trebitsch Bernát a fia volt Trebitsch Meir Márkus (1813–1885) rabbinak, a hazai orthodoxia szervezete alapítójának. A nyomda 1892-től már biztosan az Orczy-házban dolgozott ((Szerző nélkül): „Több mint fél évszázad küzdelmes harcai után, még mindig a szocializmusért küzdők élén halad az élmunkás-jelvényel kitüntetett Stern Lipmann szaktársunk”

könyvekre kereslet volt a magyar piacon, azt a Bécsből 1900-ban érkező, és a német megszállásig működő Schlesinger cég bizonyította be.²⁴⁸

Az Orczyak 1830-ig fejlesztették, utána csak karbantartották az épületet. A pesti zsidóság fejlődésének első szakasza, a pesti zsidók első két generációjának élete egybeesett az épület fejlesztésének időszakával. Az építkezésekkel párhuzamosan a pesti zsidóság is építette a maga szervezetét és intézményrendszerét, ami hivatalosan csak 1833. január 22-én vált közttestületté, községgé, ugyanis a Helytartóság ekkor hagyta jóvá alapszabályát.²⁴⁹ Az előjáróság véleményezte kik telepedhetnek meg Pesten, s többször előfordult, hogy a város a zsidó község ellenzése miatt tagadta meg a betelepedést az azt kérvényező zsidóktól. A közösség védekezett az ellen is, hogy támogatásra szoruló személy telepedjen le a városban, legyen akár kiszolgált katona, beteg kereskedő, eleve elhárítva az ellátás kényszerét. A község vezetőivel konfliktusba kerülő vagy a már befogadott tagok számára konkurenciát jelentő személy sem kapott engedelmet a bevándorlásra.²⁵⁰

A 19. század első felében az Orczy-házban együtt laktak és dolgoztak zsidók és nem zsidók. Az 1820-as zsidó összeírás idején 20 családot vettek számba az Orczy-házban,²⁵¹ miközben az épületben 45 lakóhelyiség volt kiadva (volt, aki többet is bérelt).²⁵² A 20 zsidó család is tágan értelmezendő, hiszen az összeírásban szerepelt a családtagokkal együtt lakó rokon, segéd, sőt keresztény háztartási alkalmazott is. Az Orczy-házban így 1820-ban 128 főt írtak össze, s ha átlagosnak tekintjük az egy lakásra eső létszámot (6,4 fő) úgy az egész házban mintegy 288 ember élhetett. Sokan voltak, akik az épületbe csak dolgozni jártak. A házról szóló visszaemlékezések mindegyike felidézi a nyüzsgést, a sokaságot. Gyerekek sokan voltak: az 1820-as összeírás szerint a legnagyobb gyermekáldással 1820-

Betű (Nyomdaipari dolgozók lapja). Budapest, (1948. május 21.). 80. évf. 21. sz., 3. o.), bár az OSZK csak 1894-től jegyzi: http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/presslek.php?azon=5217 .

Az itt megjelent könyvek közül az alábbiakról van tudomásunk: Friedmann Dávid: Palesztina földmívelése a római császárok idejében a talmudi források alapján. Bölcsészdoktori értekezés. 1892. Schwarz Mór: Kimhi Mózes élete és munkái. 1893. Dékány Géza: Habakuk könyve. Bölcsészdoktori értekezés. Braun Salamon: Nahum könyve. Bölcsészdoktori értekezés. 1893. Hoffer Ármin: A szentírás hermeneutikus normáiról. 1894.

²⁴⁸ Szalai Anna szerint Szalai Anna: „Egy könyvkereskedés története: Bécs, Budapest, Tel-Aviv” *A Magyar Nyelvtérületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma*. <http://baderech.hjm.org.il/Mechkarim/Hu/SchlesingerKonyvkereskedes%E2%80%93SinaiKiado.pdf> [Utolsó elérés: 2024. április 11.] a Schlesinger cég 1905-ben érkezett Budapestre. Ezzel szemben a Király u. 1. szám alatt már 1900 őszén nyitva állt üzletük. (Szerző nélkül): „A mögen Doved” *Alkotmány*. Budapest, (1900. november 19.). 5. évf. 284. sz., 8. o. , Hajehudi Mardochoi: „Az egyiptomi chachambasinak...” *Egyenlőség*. Budapest, (1903. augusztus 16.). 22. évf. 33. sz., 9-10. o. Különálló kutatást igényelne, hogy e Schlesingerek rokonságban álltak-e azzal a Schlesinger családdal, akik 1880-882-ben nyomdát birtokoltak az Orczy- házban. A Schlesinger név az Orczy-ház legkorábbi lakóinak listájában is előfordul. Schlesinger Bernhard (1822), (1834), S. Hermann (1867), (1874).

²⁴⁹ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története (1934)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai*. A zsidó XIX. Század. 1 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., I, 203-246. o. (24. o.)a

²⁵⁰ Groszmann Zsigmond: „Az Orczy-ház tanácsterméből (1937)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 268-270. o. Groszmann Zsigmond több példát hoz ilyen esetekre.

²⁵¹ „A pesti hitközösség (zsidók) összeírása, 1820”: (MILEV, 1820)., 229-261. lapok, Magyar Zsidó Levéltár / Hungaricana https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_I-1-01/ [Utolsó elérés: 2024. április 12.]

²⁵² MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1820)”, 1820., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701 Lásd 709A és 709B: Zins Ertrag der Wohnungen an Jacobi 820.

ban a hitközség volt jegyzője Feuchtmann Simon büszkélkedhetett, aki 42 évesen 8 gyereket nevelt 38 éves, Julianna nevű, vele együtt Óbudáról származó feleségével. 1820-ban a legzsúfoltabb lakás Wahrmann Izrael rabbié volt: gyerekeivel és unokáival együtt 11-en laktak benne. 1833-ban szüleivel együtt élő 18 év alatti gyermek, eltartott státuszban 98 fő volt, tehát a lakók 36 százaléka. 13 évesnél fiatalabb 71 fő, tehát 26 százalék volt. A szülő nőt Rosina Haim zsidó bábaasszony segítette, akinek neve felbukkan az Orczy-házban nyomtatott 1827-es városi címjegyzékben.²⁵³

Az első közösségi finanszírozású iskolát Bing Dávid 1804-ben indította,²⁵⁴ aki árvák és szegények gyerekeinek tanára volt. A gazdagabbak magántanítót fogadtak gyerekeik mellé, de a városi közigazgatás által tiltandó zugiskolának tekintett héderekről, zsidó vallási iskolákról is maradtak fenn utalások és írások. Az 1815-ös címjegyzékben szereplő és az Orczy-házban lakó Naphtali Rosenthal vezette a „Thalmutorium”-nak nevezett, 12 diák által látogatott vallási iskolát.²⁵⁵ 1810-ben a pestiek szerződtették jegyzői és tanítói feladatokra az óbudai Feuchtmann Simont,²⁵⁶ heti 12 forintos fizetéssel. A szerződése kimondta, hogy fiúkat és lányokat is kell tanítania. Az iskola megindítása az elszántság ellenére pénzügyi okokból elmaradt.

Feuchtmann Orczy-házi lakásán tartották a községi üléseket és az archívumot az önálló tanácsterem bérletéig, ami már nyomon követhető a bérleti listákban. Pest vármegye később – Feuchtmann kérelmére – a héber nyelvű okiratok fordítását és magyarázatát is rábízta.²⁵⁷ 1812. augusztus 18-án a helytartóság nevében Brunswick József szólította fel Pest városát, hogy állíttassanak fel a nagyszámú helyi zsidókkal nyilvános iskolát.²⁵⁸ Bár a pesti zsidók templom és iskola céljára telekvásárlási lehetőséget kértek, de kérelmüket elutasították. Az iskola felállításáról két értekezletet is tartottak 1813 áprilisában az Orczy-házban Boráros János vezetésével, s végső döntésre 1814. április 17-én jutottak. Eszerint a rendeletben előírt világi, de ezek mellett héber és vallástani tárgyakat is tanítani kellett az iskolában, s az intézmény felállításának költségei miatt egy évig felemelték a kóser hús adóját fél krajcárral. Végül 2579 váltóforintot szavaztak meg az iskola céljaira.

²⁵³ *Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth 1827.*: (Mathias Trattner, 1827)., 67. o.

²⁵⁴ Bing Dávid (1760 körül – ??) Frankfurtból érkezett tanár és 1794-ben telepedett le Pesten. Említi: Hrotkó Larissza: „A zsidó nők és férfiak 18. századvégi–19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére” Budapest, (Doktori disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2012)., 49. o. http://real-phd.mtak.hu/29/1/Hrotko_Disszertacio_DOI.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 20.]

²⁵⁵ „Dieses Institut ist für die Bildung jener israelitischen Jugend bestimmt, welche sich dem Thalmud. oder der Gottes-Gelehrsamkeit weihen. Zöglinge 12.” (Ez az intézet azoknak az izraelita fiataloknak a képzésére szolgál, akik a Talmudnak vagy Isten tudományának szentelik magukat. A tanulók száma 12.) *Addressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth 1815.*: Pesth, (Lehrer, Eggenberger und Müller, 1815)., 94. o.

²⁵⁶ (Az eredeti német szöveget közli: Barna Jónás, Csukási Fülöp és Mandl Bernát: „A pesti izr. hitközségi fiú-iskola monográfiája (Mandl Bernát)” In: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. Budapest, (Corvina Irodalmi és nyomdai Részvénytársaság, 1896)., 1., 1-112. o. (5. o.)

²⁵⁷ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., 386. o.

²⁵⁸ Barna – Csukási – Mandl, 6. o.

1814. szeptember 8-án reggel 9-kor ünnepélyes keretek között nyílt meg az Orczy-házban a német-zsidó, valójában egy nemzetiségi iskola.²⁵⁹ (Lásd Mell. M4, 2.) Az iskola két osztállyal indult. Első főtanára évi 1000 forint fizetéssel a később kitért Kollmann Károly volt. A tananyag kezdetben héber, német (magyar) írásból olvasásból, tórai és talmudi szövegek fordításából, és matematikából állt. Napi hat órát töltöttek a gyerekek az iskolában, ahol a gazdagabbak havi egy forintot fizettek, s a szegényeknek pedig kérvényezniük kellett a tandíjmentességet. A tanulásban lemaradók korrepetálást kaptak. Egy évvel később már összesen 106 gyerek tanult az iskolában, az elsőbe akkor 72-t, a másodikba 34-et íratnak be.²⁶⁰ 1816. április 28-tól már magyar nyelvtanárt is fizetett az iskola. Munkájának eredményességét a nem zsidó környezet vissza is igazolta.²⁶¹

Az iskola életét meghatározta a közösség anyagi ereje és a belső vezetőségi küzdelem, amely főként Ullmann Mózes és a teljes elöljáróság, illetve a Genannte, a működés felügyeletével megbízott férfiak között zajlottak az 1810-es évek közepén. A bevételek és kiadások (iskola, kórház és templom) feletti viták annyira elmérgesedtek, hogy a pesti tanácsi hivatalnokoknak kellett közbeavatkozniuk.²⁶² Évről évre változott az iskolára fordítható összeg, de összességében növekedés figyelhető meg mind a költségvetés, mind a tanárok számát tekintve, bár ez utóbbiak feltűnően gyakran cserélődtek. Hullámzó volt a tanulói létszám, voltak 100 főt elérő évfolyamok, és 21 fősek is. Az oktatás héber és vallásos; német, matematika, erkölcs; és a magyar nyelv hármából állt össze. A fejlődés irányairól drámai hangú, életszagú hírlapi vita bontakozott ki az Életképek hetilap lapjain, amikor felszínre került a pesti zsidó iskolák helyzete, oktatási nyelve, az oktatott tananyag kérdése, a zugiskolák állapota és a tanárok durvasága is.²⁶³ (Lásd Mell. M4, 3.)

Az elöljáróság számára nyilvánvaló volt, hogy az Orczy-ház nem megfelelő hely az iskola számára, részben a ház forgalma és zajossága, másrészt a rendelkezésre álló helyiségek szűkös volta miatt. A bérelt három szobában négy évfolyam, külön fiú- és lányosztályok oktatását kellett megoldani. Az 1820-as lakjegyzék szerint az új udvar első emelet 4. számú lakásában volt a már 8 főállású tanárt foglalkoztató iskola, és ezen a helyen működött elköltözéséig. A bérleti díj 650 forint

²⁵⁹ Barna – Csukási – Mandl 8-9. o. Az idézett szakirodalomban és a kortárs hírekben egymásnak megfeleltethető jelentéssel szerepel a Nationalschule és a Normalschule kifejezés. Ez bizonyos mértékig zavaró, mert valójában nem azonos a két szó későbbi jelentése. A nemzeti(ségi), a (National) iskola (és akkor a Normalschule) 1814-ben valójában egy német-zsidó népiskola volt.

²⁶⁰ Barna – Csukási – Mandl, 18. o.

²⁶¹ (Szerző nélkül): „A magyar nyelv oktatása” *Magyar Kurír*. Pest, (1823. november 14.). 37. évf. 40. sz., 320. o. „Reményleni lehet azt is, hogy a’ nemzeti nyelv’ tanitása a’ Külső-városi Iskolákban egész szorgalmatossággal fog folylattatni, a’ miben már a’ Zsidó község itten nevezetes példát mutatott.”

²⁶² Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története (1934)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai*. A zsidó XIX. Század. I Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., I, 203-246. o. (207-211. o.)

²⁶³ Gadácsy Márton: „A pesti izraeliták elemi tanodája” *Életképek*. Pest, (1846. augusztus 1.). 4. évf. 5. sz., 155-159. o. , Öszintesy: „Néhány védszó a pesti izraeliták elemi tanodája ügyében” *Életképek*. Pest, (1846. szeptember 5.). 4. évf. 10. sz., 313-316. o. , Gadácsy Márton: „Felelet Öszintesynek” *Életképek*. Pest, (1846. szeptember 26.). 4. évf. 13. sz., 409-412. o.

volt.²⁶⁴ Az 1825-ben megismételt telekvásárlási kísérlet megghiúsulása után döntöttek úgy, hogy 1828 őszétől a Király utcai Gosztkleber-házban folytatódjon a tanulás.²⁶⁵

Az Orczy-ház volt a pesti zsidókórház első helye is. Az egyszobás, 4 ágyas „kóroda” 1805-ben létesült a házban, de 1809-ben már önálló épületben működött.²⁶⁶ Első orvosa Jakobovits Fülöp (1782–1864) volt. (Lásd Mell. M4, 4.) A kórház 1815-ben költözött át a mai Kazinczy és Dohány utca sarkára, majd további vándorlások után a közösség 1838-ban kórházépítési engedélyt kapott V. Ferdinándtól. Az épület fennállásának szinte minden periódusában dolgozott orvos az Orczy-házban. Az 1839-es lakjegyzékben szerepelt az ötszobás lakásban élt dr. Schwimmer Dávid (1795–1864) szemorvos. Fia a házban nőtt fel: Schwimmer Ernő (1837–1898) később bőrgyógyász, egyetemi tanár lett. Jóval később, 1869-től délután 2 és 4 között gyermekorvos is rendelt a házban,²⁶⁷ Frankl Izidor (1842–1878), „a bécsi lelenczintézet volt másodorvosa”, az árvaházak, a gyermekgyógyászat és -ellátás fejlesztéséért elkötelezett orvos.²⁶⁸ A 19. század közepi közösség gondoskodását mutatja, hogy az elsők között alkalmazták a gyerekek, sőt a szegény gyerekek védőoltását Pesten.²⁶⁹

„Szegény gyermekek az izraelita községházban – király utca Orczy-ház 1-ső emelet – vasárnaponként d. u. 2-4 óráig díj nélkül oltatnak be.”

Az Orczy-házi községi elöljáróság hivatalosan az iskola, a kórház és a zsinagóga fenntartására vetette ki a – folyamatosan növekvő mértékű – húsadót, a gabelát, vagy ahogy akkor nevezték: (Fleish)accis-t. A kórház társfinanszírozását a Chevra Kadisa biztosította úgy, hogy tagjaitól heti három krajcár járulékot szedett a kórház fenntartására.

Groszmann ezt kiegészíti a pesti zsidó elitről már sokatmondó ténnyel, hogy:

„Az accis szedése azonban évek múltán méltánytalannak és igazságtalannak bizonyult. Az elöljáróság 1848 elején szegényszemre kénytelen megállapítani „hogy ez az alap különösen azon körülmény miatt, hogy a jómódú osztályból sokan a rituális kóserhús-törvényt figyelmen kívül hagyva a húsigényüket keresztény mészárszékből elégítik ki, főleg a közepesen jómódú és a szegény osztályok számára nehézséget és nyomást jelent.”²⁷⁰

Kóser húsméréssel, mészároossal találkozhatunk az 19. század első felének lakójegyzékeiben – a 20. században erről nincs adat –, és kóser ételt felszolgáló étterem is működött a házban.

²⁶⁴ MNL Orczy iratok: „Az iskola és a Trattner nyomda elhelyezkedése az Orczy-házban (1820-as adatsor)”, 1820., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701

²⁶⁵ Király utca 24. sz. helyén. Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780-1850*. Budapest, (Gondolat Kiadó, 2005), 82. o.

²⁶⁶ Emed Alexander: „Az első pesti zsidó kórházak történetéhez” *Orvostörténeti Közlemények*. Budapest, (2001). 46. köt. 1-4. sz., 179-181. o. (179. o.)

²⁶⁷ Frankl Isidor: „Gyermekorvos hirdetés” *Pesti Napló*. Pest, (1869. december 12.). 20. évf. 285. sz., 5. o.

²⁶⁸ Frankl-t 1877-ben baleset érte, egy betegét meglátogatva zuhant le a Gellérthegyről. (Szerző nélkül): „Szerencsétlenségek” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1877. július 19.). 14. évf. 163. sz., 790. o.

²⁶⁹ (Szerző nélkül): „Szegény gyermekek az izraelita községházban” *Pesti Napló*. Pest, (1853. június 11.). 4. évf. 975. sz., 4. o.

²⁷⁰ Groszmann 2021c: 225. o.

A zsidó imaterem 1796-os megnyitásától a ház lebontásáig működött – 1830 és 1859 között két – zsinagóga a házban, 1873 és 1875 kivételével, amikor a régi zsinagógát egy időre bezárták. Az Orczy-ház zsinagógái esküvők helyszínei voltak, ahol a zárt udvaron fel lehetett állítani a hüpét, az esküvői baldachint – Schwab Löw idejében már a modernek Kultusztemplomában is tartottak esküvőt –, s a 19. század közepén rabbi (és prédikátor, hitszónok), s kántor is élt a házban. Az ünneplést megrendezhették a ház vendéglőjében. (Lásd Mell. M4, 5.) Az esküvői multságokat 1808-ban Wahrmann rabbi szigorúan korlátozta, a rokonságon kívül tíz főben szabva meg a vendégek számát.²⁷¹ A Schwab Löw vezette szertatáson az Orczy-házban kötött házasságot a pesti Bettelheim Róza és Jellinek Adolf bécsi hitszónok, a bécsi zsidó oktatás felügyelője, későbbi neves rabbija 1850-ben. Az esküvő abból a szempontból is figyelmet érdemel, mert Jellinek ugyanabban a Prosnitz-i jesivában tanult, mint Schwab és veje, Löw Lipót. Löwöt és Schwab-ot is az a bécsi hitszónok Mannheimer ajánlotta Magyarországra, akinek helyét éppen Jellinek foglalta el 1865-ben. (A Jellinek családról lásd Mell. M4, 6.)

Az ún. zugházasságok, tehát nem a közösség ismert és felavatott rabbija előtt kötött házasság egyik multságos és szomorú esete kapcsolódott az Orczy kávéházhoz, amikor egy lengyelországi „rabbi” által vezetett ceremónia bírósági eljáráshoz vezetett. A feljelentés nyomán a bíróságra került ügy tárgyalásakor a bíró kérdésére kiderült, hogy a szerelmesek esketőjének nincs képesítése, ellenben gyapjú- és tollkereskedő, aki nyomatékosan – és halachikus szempontból valóban alátámaszthatóan – állította, hogy a Talmud és a Sulchan Aruch feljogosítja őt a házasságkötési szertartás levezetésére. Mint állította: a házasságot kihirdette úgy, hogy kikiabálta az Orczy-kávéházban, hiszen oda úgyis csak zsidók járnak, s így a házasság érvényességét a rabbinak is el kell fogadniuk.²⁷² A tárgyalást a cikk szerint elnapolták, viszont a helyzet komolyságát és gyakoriságát jelezte, hogy a vallás és közoktatási miniszter még 1891-ben is kérdéssel fordult az Országos Rabbiképző Intézet tanári karának elnökéhez, Bloch Mózeshez (1815–1909), hogy a zsidó vallás törvényei szerint ki van jogosítva zsidó feleket esketni, szükséges-e ehhez képesítés, és ha igen, azt ki adhatja ki.²⁷³

Több példát találunk az Orczy-házban arra, hogy a zsidó családok eltervezték gyerekeik jövőjét. Adolf Sonnenthal (1834–1909) színészt szabónak szánta nagykereskedő apja. Barnay Lajost (1842–1924), a valóban nagy hatású apja, a hitközség jegyzője Barnay Ignác (1813–1878) a kapcsolatuk megszakításával próbálta eltéríteni a színészmesterségtől. Csavargások öröme – tehát arra, hogy

²⁷¹ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., 391. o. Az 1808-ban betiltott szokások érdekes zsidó néprajzi adalékot adhatnak azokról az alkalmakról, amikor a zsidók megünnepelhették életük fontos fordulópontjait: körülmetélés, eljegyzés, esküvői templomba vonulás, a gyermekágyas nő első felkelése.

²⁷² (Szerző nélkül): „Lengyel rabbinus a járásbíró előtt” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1880. március 5.). 17. évf. 53. sz., 259. o.

²⁷³ Bloch Mózes: „Ki van jogosítva esketni?” *Magyar Zsidó Szemle*. Budapest, (1891). 8. évf. 5. sz., 384. o.

kiszabadult az Orczy-házból – emlékszik Ágai Adolf, aki együtt játszott a ház többi gyerekével, olyan későbbi nagyságokkal, mint Barnay Lajos, és a későbbi híres professzorok dr. Schwimmer Ernő és dr. Szily Adolf (1848–1920).²⁷⁴ Ágai e visszaemlékezése szerint szombaton délutánonként a fiatal Sonnenthal „Dolfi” szavalt Schwab Löw rabbi lakásában, „különösen a szép rabbilányok nagy épülésére”.²⁷⁵ Szomory Dezső visszaemlékezéseiben egyszerre varázslatos és rémisztő volt egy gyerek számára az épület monumentalitása, felfedezhetetlensége. Az első, a nagy udvarban (Károly körút 17. számú épület) a gazdag anyai nagyanyja élt, és a látogatásai emléke több írásában is felidéződött.²⁷⁶

„Aztán, külön kötetekben Pest, Pest! ami páratlan a világban, sajnos, a királyi-utca, holott csak Király utca, a régi ház, a folyosók cigánycsordája, a szomszédság pazar népsége, karavánja, palettája, a sok zsidógyerek harsogása, tudós elandalgása alagútfűró orrpiszkálásokban, rejtélyes célokért, az agyvelő irányában. És a sok régi kofa, halasasszony, üveges és béna koldus, drótostót és verklis ember az udvaron, s a sok ifjúság az emeleteken, ifiurak, ficsurak, kurafiak, szobaurak, szerelmi nyugtalanságban a sok nőcseléddel, aki dalol, és egy kis csöndes, titkos öregember, aki egyedül a szobájában, egy petróleumlámpa mellett, a karját dörgöli higannyal, egy igazi Rembrandt! És még ifjúság, még sok ifjúság, mint egy nagy szüret és áradás, sokáig, mindig, köteteken át, mert ezt habzsolni kell, élvezni kell, mert ez sohasem lesz többet, ifjúság!”²⁷⁷

Szomory Dezsőével ellentétben nem volt boldog gyermekkor a szőke és alacsony Seitz Rózának, aki már 11 évesen az Orczy-házi, de nem zsidó Liebner-féle pékségben volt eladólány. 1841. július 26-án reggel otthagyta „gazdája boltját”, kísétált az épületből és eltűnt. Az anyja, egy asztalos özvegye még augusztusban is kerestette.²⁷⁸

Bár a túlzó állítás szerint minden rituális kellék megtalálható volt az Orczy-házban, így 1841-ben még nem volt sírköves. A házból nagyon sok embert temetnek – legtöbbet az 1831-es kolerajárvány idején –, de sírkőtárról 1876-ban emlékezik meg egy cikk,²⁷⁹ s ilyen célú vállalkozásnak nyoma vész 1914 decemberéig, amikor a sírkőkészítő cég, Boros és Kohn költözött a házba. A szomszéd házban, a Károly körút 15-ben pedig Kohn Andor – a korszakban neves sírköves – dolgozott. (Lásd Mell. M4, 7.) A zsidó templomokban megemlékeztek az uralkodóház ünnepeiről, születésnapokról, haláleseteiről és a nemzeti kiválóságok haláláról is.²⁸⁰ Temetés körüli botrányokról

²⁷⁴ Ágai szerint Szily az Orczy-házban tanult meg járni, de a születési anyakönyvi kivonata szerint a Király utca távolabbi pontján született, az 1379-es szám alatt. Ágai Adolf: *Utazás Pestről Budapestre 1843-1907*. Budapest, (Feketre Sas Kiadó, 2004)., 292. o.

²⁷⁵ Schwab Löw lányai: Leontin (1823-1851), Amália (1832-1906), Theresia (1833-1868), Laura (1836-1867), Clara (1838-1818), Friderike (1843-1919). Forrás: <https://www.geni.com/people/L%C3%B6w-Loew-Schwab/6000000008459875589> utolsó letöltés: 2024.04.15.

²⁷⁶ Szomory Dezső: „Levelek egy barátnőmhöz (12)” *Nyugat*. Budapest, (1924. július 1.). 19. évf. 13. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00398/12320.htm> [Utolsó elérés: 2024. április 16.]

²⁷⁷ Szomory Dezső: „Levelek egy barátnőmhöz (2.) Emlékek és vallomások” *Nyugat*. Budapest, (1924. szeptember 16.). 17. évf. 7. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00363/11041.htm> [Utolsó elérés: 2024. április 16.]

²⁷⁸ (Szerző nélkül): „Fővárosi újdonságok” *Pesti Hírlap*. Pest, (1841. augusztus 11.). 1841/64. sz., 534. o.

²⁷⁹ Bendtner József: „Budapesti levél. Július 20.” *Szegedi Híradó*. Szeged, (1876. július 30.). 18. évf. 91. sz., 2-3. o.

²⁸⁰ Példaképpen lásd Rudolf trónörökös halálakor: (Szerző nélkül): „Gyász a fővárosban” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1889. február 6.). 11. évf. 37. sz., 4-5. o.

beszámolt a sajtó. Az egyik eset oka az volt, hogy saját temetője még nem volt az orthodoxiának, de volt már halottja, a 14 hónapos Weisz Mórcka, akit az orthodoxia nem tudott, a neológia pedig nem akart eltemetni. A másik ügy egy halotti feletti beszéd kiváltotta orthodox-neológ utcai veszekedésig jutó civakodás volt. (Lásd Mell. M4, 8.)

A zsidó vallásjog egyik kiemelten fontos előírása a közösségi imák megtartása. A legtöbben – már akkor is – a zsidó nagyünnepek idején jom kipurkor és a zsidó újévkor jelentek meg a zsinagógákban, így az Orczy-háziban is. E napokban a gazdasági lapok erős forgalom-visszaeséről számoltak be: a tőzsdén megállt az élet, s még a zsidó katonák is felmentést kaptak a szolgálat alól.²⁸¹ Nemcsak a zsinagógák teltek meg, de a városban tucatjával nyíltak pótimaházak üzletekben, magánlakásokban, amiről mind az utólagos tudósításokból, de az élcsepokból is értesülhetett a közvélemény.²⁸² A tűzoltóság és a kerületi elöljáróságok is felkészültek a hatalmas tömegre, és ellenőrizték azokat a helyiségeket, amikben pótimaházakat kívántak berendezni.²⁸³ A zsidó ünnepek bevételét hozták a hitközségeknek és a pótimaházakat nyitóknak – akik az eladott belépőjegyek, ülőhelyek bevételeire számíthattak –, és a zsidó könyvesboltoknak, akik ilyenkor bonyolították a Machzor-értékesítésük legnagyobb részét.²⁸⁴ (Lásd Mell. M4, 9.) A századfordulós hírek a jom kipurkor várható hatalmas tömegről számoltak be: az állandó neológ zsinagógák mellett 1898-ban 86 pótimaház nyílt – ebből 25 olyan vallási imaegyesület terme volt, amit csak a tagjai használtak –, míg az orthodoxia az Orczy-házi templom mellett 25 pótimaház megnyitására adott be kérelmet. Míg 1901-ben a neológok – 12 zsinagóga, és immár 46-ra nőtt számú imaegyesület mellett – 30 pótimaházat nyitottak, az erősödő orthodoxia az Orczy-templomon túl még 35-öt.²⁸⁵

Azon állítás alátámasztásához, hogy a vallásos zsidóknak hitük megéléséhez minden szükséges intézmény, eszköz rendelkezésre állt, alapvető fontosságú lenne bebizonyítani, hogy a házban mikve, zsidó rituális fürdő is működött. Fürdő meglétét minden, a házról szóló írás tartalmazza, sőt vannak,

²⁸¹ A váltótörvény: 1840. XV. tc. Példa a tőzsdére: (Szerző nélkül): „Az értéktőzsdékről” *Egyetértés*, 1879. szeptember 21. 13. évf. 260. sz., 6. o., katonaság: M. F.: „Szemle” *Magyar Zsidó Szemle*. Budapest, (1888). 5. évf. 8. sz., 491. o.

²⁸² (Szerző nélkül): „A Kiadó bolt” *Borsszem Jankó*. Budapest, (1900. október 14.). 33. évf. 41. sz., 2. o.

²⁸³ (Szerző nélkül): „Zsidó imaházak” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1896. szeptember 5.). 33. évf. 244. sz., 7.

²⁸⁴ (Szerző nélkül): „Teljes héber-magyar machzór” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1891. szeptember 19.). 13. évf. 257. sz., 2. o.

²⁸⁵ (Szerző nélkül): „Templomok a nagy ünnepekre (1898)” *Egyenlőség*. Budapest, (1898. szeptember 11.). 17. évf. 35. sz., 8. o., (Szerző nélkül): „Templomok a nagy ünnepekre (1901)” *Egyenlőség*. Budapest, (1901. szeptember 15.). 20. évf. 37-38. sz., 8. o.

akik két fürdőről²⁸⁶ írnak, sőt „orosz” fürdőről is.²⁸⁷ Mégis közvetlen, zsidó vagy hitközségi források nem igazolják, hogy a ház fennállása alatt egyáltalán működött volna az épületben mikve.

A legkorábbi időkre szinte a legkésőbbi dokumentum utal. Szabó János közölt egy tervrajzot 1904-ben,²⁸⁸ amit állítása szerint Pollak Mihály készített, és az Orczy-ház „elmúlt előtti században” történt átépítésekor, azaz még 1795 és 1800 közötti időben készült. Ezen alaprajzon (lásd Mell. M4, 10.) négy udvar látható, és az udvarokat felosztó középső épületről írja:

Ez az épületnek az a része, amely magában foglalja az orthodox vallásúak imaházát. Amint a Pollack-féle tervből kitűnik, az épületrész eredetileg nem volt a jelenlegi állapotában felépítve, melynek a szomszéd felüli része csak földszintes volt, ahol a rituális fürdő nyert elhelyezést. Az I. és II. emeletet csak később építették, a rituális fürdő elhagyása után, s ezzel az imaház megnagyobbították. A kibővítéskor a két főfalat a földszinti dongaboltozatra építették, mint a 4. ábrából látjuk. Ezek a falak az utóbbi, időben nagymértékben leszáltak.

Az Orczy-ház átépítése a 19. század elején valósult meg. S ha volt is korábban – egy ideig – mikve, az 1807-ben már biztosan nem állt, hiszen 1807. január 25-én arról döntöttek a pesti zsidók, hogy mikvét építenek.²⁸⁹ Wahrmann Izrael rabbi elhatározása azért születhetett, mert nem volt mikve a házban. Szabó János mikve melletti állításának értelmezése az is lehet, hogy a mikve 1807 után épült – a Szabó által jelzett helyen. Ez egybevág az házbeli építkezések időpontjával is. Ezt viszont cáfolja Rösler János 1809-as kalendárium, ami részletesen felsorolja az Orczy-ház szolgáltatásait, és fürdő ezek között nem szerepel. A húszas években az Orczy-házi zsinagoga az udvarokat elválasztó épületszárnyban kapott helyet az első emeleten, s ezt 1830-ban egy szinttel megtoldották. Az elképzelhető, hogy 1809 és 1824 között volt mikve a melléklet képen jelölt helyen, csak a pesti források (kalendárium és városleírás) nem tudnak róla. Az bizonyos, hogy az Orczy-ház most rendelkezésre álló iratanyagában zsidó fürdőre utalás nem szerepel. Wahrmann rabbi azonban 1824-ben szomorúan állapította meg, hogy Pesten nincs fürdő – tehát az Orczy-házban sincs –, és a nők a budai meleg fürdőkben merülnek meg.²⁹⁰

²⁸⁶ Barkoczi Péter: „Elfelejtett fürdők” *Budapest*. Budapest, (1972). 10. évf. 2. sz. 1972/2., 36-38. o. (38. o.) A szerző tévedése még abban is áll, hogy létező artézi kútról is ír, ami szintén nem volt a házban. Sárközi Máttyás is két fürdőt említ: Sárközi Máttyás: „A Király utcán végestelen-végig” *Holmi*. Budapest, (2005. szeptember). 17. évf. 9. sz., 1071-1083. o. (1075. o.) https://epa.oszk.hu/01000/01050/00021/pdf/holmi_18_09_2005_1069-1083.pdf [Utolsó elérés: 2021. január 20.] A több rituális fürdő létének első említése Zubolytól Bányai Elemér (Zuboly): „Az Orczy-ház. A gettó pusztulása” *Uj Idők*. Budapest, (1907. január 6.). 13. évf. 2. sz., 46-47. o. (47. o.), majd a második a kirívóan antiszemita műből származik: Tharaut János és Tharaut Jeromos: „Ha Izrael a király (A sorozat első része). III. fejezet. Az Orczy-ház.” *Napkelet*. Budapest, (1924. május 1.). 2. évf. 5. szám, 448-454. o. (452. o.)

²⁸⁷ Csorba László: „Jákob háza, Izrael sátra. Kultikus terek a Dohány utcában és környékén” 3. évf.2. sz. (8.) *Budapesti Negyed – Zsidók Budapesten*. (1995)., 41-56. o. (44. o.) <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/csorba.htm> [Utolsó elérés: 2025. február 7.] Csorba feltehetőleg az 1854-ben, a Diana fürdőben létesített „orosz” gőzfürdőt helyezi az Orczy-házba. Szántó László és Göbel József: „Budapest fürdői I. A fürdőkultúra fejlődése 1945-ig.” *Budapest*. Budapest, (1975). 1975/11. sz., 14-17. o. (16. o.)

²⁸⁸ Szabó János: „A budapesti Orczy-ház egy részének beomlása és a „Párisi nagy áruház” égése” *Építő Ipar*. Budapest, (1904. január 3.). 28. évf. 1. sz., 3-5. o.

²⁸⁹ Büchler Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. 1901. Budapest, (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)., 391. o. Büchler jegyzőkönyvi forrása ennek helyét nem adja meg.

²⁹⁰ Megjelent könyvében, Bét Efrájim responsum EH tinjáná 27. fejezet, s.v.: „po” kezdetű bekezdés. A levélnek nincs dátuma. Írásának idejére csupán következtethetünk abból, hogy ez egy válaszlévlél Márguliesz rabbi 1824. február 17-én

Száz évvel később is elhangzott az állítás, hogy a zsidó fürdők a húszas-harmincas években mégis a zsinagóga alatt voltak.²⁹¹ Ezt egy korabeli – a közlétevéje által 1825-re datált – panasz cáfolta meg.²⁹²

„A hitközség elpanaszolja, hogy az Orczy-házban elhelyezett két rendbeli templomának bére már elviselhetetlen teher, de különösen tűrhetetlen az állapot egészségügyi szempontból. Becsatol egy rendőrorvosi bizonylatot (medizinisch polizeiliches Zeugnis), mely szerint dr. Eckstein és dr. Böhm egyetemi tanárok, valamint dr. Jakobovics Fülöp, a zsidókórház igazgatója egy péntek esti istentisztelet alkalmával megvizsgálták a templomokat és megállapították, hogy alattuk istállók és mészárszékek vannak és mind a két helyiség külső falára egész éven trágyát és egyéb szemetet halmoznak fel. A két templomban együtt 1800-2000 látogató, vásárkor kétszerannyi is szokott megjelenni és bennük 150, ünnepen 300 gyertya ég. A hitközség elpanaszolja, hogy gyakran ájtultan hordják ki a templomlátogatókat a folyosóra.”

Patacsich József a város pontosan értesült hivatalnok 1831-ben azt közölte, hogy a zsidók a Két Szerecsen utcai Meszetits fürdőbe járnak, és egy felépült, de még meg nem nyílt Orczy-házi fürdőről is tudott.²⁹³ Könyvének kibővítője és német nyelvre fordítója Carl Patisz 1833-ban beszámolt arról,²⁹⁴ hogy a fürdő még mindig nem készült el, és a zsidók az 1816. április 24-én megnyitott Meszetitsbe járnak „2 Mohren Gasse Nro 857”. Mint az több forrásból is tudható,²⁹⁵ az Orczy-házban a fürdő pedig azért nem nyílt meg, mert az 1830-as artézi víz keresésénél a fűró beletört az agyagos talajba, s az Orczy-család a fürdőprojekt megszakításáról döntött. Nem véglegesen, ugyanis Pest város főügyésze, Milinkovics Mihál 1841. február 2-án pert indított az Orczy-család ellen, állítva, hogy 1837 novemberétől 1840 októberéig nem fizették meg a fürdő után járó évi 20 forint, összesen 60 forint adót, noha erre többször is felszólítást nyertek. (Lásd az 2. fejezetet és az M2, 9. mellékletet.) Az ügy dokumentumai alapján elmondható, hogy három éven keresztül volt hivatalosan, adózásra kötelezett vállalkozásként fürdő az Orczy-házban – az 1838-as a nagy árvizet nem számítjuk ide –, de működése 1840-ben biztosan véget ért.

kelt levelére (uo. 26. fejezet), amiről azt írja Wahrmann rabbi jelen levelében, hogy „már majdnem egy negyed éve, hogy megkaptam levelét”. (Forrásközlő: Oberlander Baruch.) Első megjelenés: Dombi Gábor: „Rituális fürdők nyomában a régi Pesten 1. rész – Az Orczy-háztól a Kazinczy utcáig” *Egység*. Budapest, (2021. február 1.). 31. évf. 139. sz., 16-18. o.

²⁹¹ Nádas Sándor: „Nádas Sándor: A pesti ház, amelyben a legtöbb vicc született, ma csákány alá kerül. Az Azische élete és halála. Orczy-ház.” *Lantos Magazin*. Budapest, (1930. február 1.). 2. évf. 3. sz., 237-239. o.

²⁹² Gábor Gyula: „A 70 éves dohányutcai zsidótemplom” *Egyenlőség*, 1929. szeptember 7. 49. évf. 51. sz., 18. o.

²⁹³ Patacsich József: *Szabad Királyi Pest Városának Leírása*. Magánkiadás Pest, (Patacsich József Sz. K. Pest Városa Irnoki Hivatal Expeditora által, 1831)., 57-58. o.

²⁹⁴ Patisz Carl: *Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth. Ungarischen des Herrn Joseph v. Patachich übersetzt und vermehrt mit neuen Daten und Bemerkungen, nebst einem Assange übe Sie Trauerperiode der Cholera in Pesth*. Pesth, (Landerer, 1833)., 22. o. Az eredeti (ám kevésbé részletes) szöveg Patacsich művében: „Meszetits Ferdője a Szerecsen utzában, ezen Ferdőben leginkább Sidók járnak. B. Orczy Házában a Király utzában az idén építődtek Ferdők, melyekbe a víz egy most készitendő Arteziai kútból fog eredni.” Patisz állításait megerősíti az éppen abban évben megjelent könyv: Tekusch August: *Der Fremde in Pest und die Pester in der Vaterstadt*. Pesth, (Joseph Eggenberger's Buchhandlung, 1833)., 22. o.

²⁹⁵ Szumrák Pál: „Az artézi kutakról, különös tekintettel a hazai ilyenmú kutakra” *Athenaeum Rt*. In: *A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye*. Szerk.: Ambrozovics Béla és Ney Béla. Budapest, (Magyar Mérnök és Építész-Egylet, 1876)., X. kötet, 296. o.; Szabó titkár: „Természettudományi Társulat” *Pesti Napló*. Pest, (1856. április 15.). 7. évf. 1838. sz., 1. o. ; Papp Károly: „A Fővárosi Tanácsház udvarán tervezett artézi kútfúrás földtani lehetőségei” 1962/2. augusztus *Hidrológiai tájékoztató*, 1962., 26. o.

A fürdő-kérdést a közösség mindképp meg kívánta oldani. Az új zsinagógákat tervező bizottság 1842. február 3-i ülésén nem csupán két zsinagóga, egy kultusz és egy hagyományos tervét vázolták fel, de iskola, székház, rabbi- és kántorlakás, valamint egy rituális fürdő tervét is.²⁹⁶ Hogy az 1850-es években lehetett valamilyen – esetleg éppen rituális – fürdő az épületben, azt csak egy leírás állítja:²⁹⁷

„Theresienstadtban még mindig két fürdő van; az egyik a Meßetits-fürdő az Ellenbogengasse-ban, 7 fürdőszobával, amelyek azonban sötétek, a másik pedig az Orczisches Hausban a Königsgasse-ban. Mindkettő a kényelem tekintetében lényegesen gyengébb, mint a többi, és főleg az alsóbb osztályba tartozó izraeliták látogatják.”

Ennek ellenére a 19. század második felében nincs több nyoma az Orczy-házban rituális fürdőnek. 1875-től Orczy-házból az orthodox hölgyek és urak a Rácz fürdőbe jártak megmerítkezni,²⁹⁸ mert egész Pesten nem volt mikve.²⁹⁹ A Budára átjárást megkönnyítette, hogy oda éppen az épület elől indult az egyik társaskocsi.³⁰⁰ Nem helyettesítette a mikvét, de a Lukács fürdő gyógyvizét puttonyban is lehetett házhoz rendelni, s az hely, ahol a megrendelés leadható volt, az éppen a Károly körút 17, az Orczy-ház volt.³⁰¹

A századfordulót követően bár többen emlegetik írásaikban az Orczy-ház fürdőjét, a szemtanú hitelességével kevesen bírnak. 1919-es emigrációjáig Kaczér Illés (1887–1980) író megismerhette Budapestet, s regényében érzékletesen festette le az Orczy-házat. Dvorát, egyik főszereplőjét úgy ábrázolja, amint épp a mikvéből tér haza az Orczy-házba. Eszerint Kaczér sem tudott arról, hogy mikve lett volna az épületben.³⁰²

Az Orczy-házról készített, talán leghosszabb írás francia nyelven született a Tharaud testvérek által. Az *Ha Izrael a király* című művükben őszinte antiszemitizmussal ábrázolták a pesti zsidóságot és annak emblematisztikus épületét.³⁰³

„A kávéház, a zsinagóga, **a fürdők** és a kóser húsmérések még mind megvannak ugyan az Orczy-házban, de olyan állapotban, mely méltón jellemzi az utóbbi ötven év zsidóságának keresztüljárását. Újabban a

²⁹⁶ Groszmann Zsigmond: „A pesti kultusztemplom (1923)” 2 köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 2. kötet, 101-108. o. (103. o.)

²⁹⁷ Haeufler Joseph Vincenz: „Donaubäder und Schwimmschulen” In: *Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen*. Pest, (Verlag von Gustav Emich, 1854)., 231-233. o. különösen: 233. o. (233. o.) A német szöveg nyersfordítását én készítettem. DG („bestehen noch zwei Bäder in der Theresienstadt; das eine das Meßetits'sche in der Ellenbogengasse mit 7 Badestuben, die jedoch finster sind, das andere im Orczischen Hause in der Königsgasse. Beide stehen den andern an Bequemlichkeit bedeutend nach, und werden meistens von Israeliten niederer Classe besucht.”)

²⁹⁸ Löffler Henrik: „Az Orczy templom idejéből V.” *Zsidó Újság*. Budapest, (1937. július 2.). 13. évf. 26. sz., 6. o. (6. o.)

²⁹⁹ Oberlander Baruch: „A tanháznak álcázott zsinagóga” In: *Zsidó jog és etika. Tanulmányok modern társadalmi kérdésekben*. Budapest, (Budapesti Orthodox Rabbinate, Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség, 2022)., 2., 189-199. o. (194. o.)

³⁰⁰ Váradi Antal: „Büntetésből” *Ország-Világ*. Budapest, (1921. június 26.). 42. évf. 26. sz., 1. o.

³⁰¹ Lukácsfürdő igazgatósága: „A Lukácsfürdő hévize (hirdetés)” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1885. január 9.). 22. évf. 6. sz., 42. o.

³⁰² Kaczér Illés: *Három a csillag*. Tel-Aviv, Izrael, (Új Kelet Nyomdája, 1956)., 123. o.

³⁰³ Tharaud János és Tharaud Jeromos: „Ha Izrael a király (A sorozat első része). III. fejezet. Az Orczy-ház.” *Napkelet*. Budapest, (1924. május 1.). 2. évf. 5. szám, 448-454. o. (452. o.)

meggazdagodott zsidók hódításaikkal kapcsolatban elhagyták már az öreg Orczy-házat, mely oly sok nagy vagyon keletkezésének volt színhelye, úgyhogy a gazdagok gettója lassanként a szegények gettójává alakult át.”

A két Tharaud hosszú leírása az Orczy-házról és zsidóiról azért figyelemre méltó, mert ők idegenek: nem zsidók, nem magyarok, nem budapestiek. A távoli nyugatról idevetődve fedezték fel maguk számára Európa orientáliáját, Keletjét, s mint a kései romantika írói vetették bele magukat abba, amit nem ismertek, és nem is akartak ismerni, csak ábrázolni. A francia akadémia tagjává emelt szépírók művében a gúnyirat keveredik történeti elemzéssel, a hétköznapi pillanatképeket a riportból belletrisztikává formálták. A szöveg alapján feltételezhető, hogy ismereteiket, megállapításaikat franciául tudó, dzsentrí és zsidó beszélgetőtársaiktól merítették – ugyanis nem beszéltek magyarul –, s minden információt beemeltek írásukba. (Lásd Mell. M4, 11.)

Hogy valóban láttak-e a francia riporter-írók fürdőket – tehát többet is –, kérdéses annak fényében, hogy akkor már a budapesti orthodoxia rendelkezett mikvével, a Royal Hotelben, a körúton (VII. Erzsébet körút 49.).³⁰⁴ Ha valóban volt mikve az Orczy-házban is, akkor annak a leghagyományosabbnak kellett lennie, ugyanis a ház lakásaihoz sem vezetett vízvezeték, s a húszas években nem voltak a ma ismert formájú fürdőszobák.³⁰⁵ A harmincas években is csupán négy.³⁰⁶ És ha lett volna a házban mikve, akkor nem csupán a két francia író láthatta és örökítette volna meg őket.

Az kijelenthető, hogy az Orczy-házat többé-kevésbé a zsidóság igényeinek szolgálatába állították. Kevés ehhez hasonló épület volt Budapesten, de akadt. Így az Orczy-házzal gyakran együtt emlegetett, zsidók által lakott, az Orczy-ház kialakítására feltűnően hasonlító Marokkói udvar és mellettük a Dobler Bazar, mely utóbbiban imaterem is működött.³⁰⁷ Az Orczy-ház kiemelkedő voltát elsősorban a (két) zsinagóga, de emellett a könyves- és imakellékbolt, a kóser étterem és a zsidók által látogatott kávéház adta. Megvolt-e minden az Orczy házban, amire egy vallásos zsidónak szüksége lehetett a születéstől a halálig? Ha minden, a valláshoz, a zsidó életéhez kapcsolódó szolgáltatást *egyszerre* akarunk látni az Orczy-házban, akkor nemmel kell válaszolnunk.

³⁰⁴ Dombi Gábor: „Rituális fürdők nyomában a régi Pesten 2. rész – Az Orczy-háztól a Kazinczy utcáig” *Egység*. Budapest, (2021. március 1.). 31. évf. 140. sz., 12-14.o. <https://epa.oszk.hu/04000/04030/00057/pdf/> [Utolsó elérés: 2024. április 19.]

³⁰⁵ Diószeghy Miklós: „A százesztendősi Orczy-kávéház vendégei az Orczy-házról, melyet le akarnak bontani” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1927. február 11.). 37. évf. 33. sz., 7. o.

³⁰⁶ Pánczél Lajos: „A halálraítélt Orczy-házban” *Ujság*. Budapest, (1935. június 16.), 25-26. o.

³⁰⁷ Lásd e tárgyban: Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4 Budapest, (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1940), 50-52. o. ; (Szerző nélkül): „Restaurálják a Dobler-udvart” *Világ*. Budapest, (1925. augusztus 18.). XVI. évf. 184. szám, 5. o. ; (Szerző nélkül): „A »Marokkói udvar«” *Magyarság*. Budapest, (1934. november 11.), 35. o. ; (Szerző nélkül): „A Marokkói ház” *Délmagyarország*. Szeged, (1910. október 14.). 1. évf. 121. sz., 12. o. ; Pásztor Mihály: „Lakók és háziurak” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1936. január 5.). 46. évf. 4. sz., 4. o. ; Pálóczi Edgár: „Pest anno 1812” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1912. július 28.), 67-68. o.

5. fejezet. Lakók, listák, statisztikák

A főváros zsidó társadalomtörténetét Vörös Károly (1926–1996) történész a város-, illetve a gazdaságfejlődés korszakai alapján rendezte keretbe, így a fejlődés külön állomásainak tekintve 1848-at, 1873-at, Budapest létrejöttét, a Millenniumot, illetve az 1918-as forradalmat.³⁰⁸ Véleménye szerint a zsidóság jelentékeny – a terménykereskedelemben érdekelt befolyásos része – csak 1850 után „húzódott fel” Pest-Budára.

Egyetértve Vörössel abban, hogy a fővárosi zsidóság társadalomtörténete elválaszthatatlan a városfejlődéstől, s különösen annak gazdasági oldalától, mégis árnyalnunk kell e tablót. Ennek oka kettős. A pesti zsidóságra e dolgozatban az Orczy-ház prizmáján keresztül tekintünk, amely kétszer is hitközségi központ volt, így a zsidó vallási- és közösségi szervezet átalakulásának folyamatait figyelembe kell vennünk – ami egy (város)történésznek, így Vörösnek sem volt szempontja. Másrészt adatokkal nem támasztható alá, hogy az Orczy-ház történetében a városeyesítés, vagy a Millennium *drasztikus* fordulatot jelentett volna, tehát az Orczy-ház és a pesti zsidóság története több ponton elvált a várostörténettől és a magyar politikatörténettől is.

Az első zsidó generáció az 1796 körül költözött be, s Wahrmann Izrael halála rabbi után egy újabb, a Kultusztemplomot építők generációja lakott a házban. Az 1830 és 1850 közötti korszakban az Orczy-ház a zsidó középosztály otthona volt. A ház társadalma a szabadságharc után, különösen a neológia szervezetének kiköltözésével alakult át. A valóban tehetős vagy épp a szervezeti elithez tartozó zsidók száma megfogyatkozott elmúlásuk, vagy elköltözésük okán, s több lakás céljára használható helyiség szabadult fel új beköltözők számára. A lakosságcsere megindulása az 1857-es összeírásban már tetten érhető, de az 1869-es zsidó összeírásban már újabb nevek sokasága olvasható az 1857-eshez képest is. Az 1880-as évekre a ház mind színesebbé és plázaserűbbé vált: több apró üzlet és kereskedés jelent meg, s házban megerősödött az itt lakók által elviselni kényszerült vigalmi jelleg. Ettől az időtől kezdve az Orczy-ház vonzereje csökkent, s szűnt meg kíváncsatos lakhellyé lenni, de mint kiskereskedelmi vállalkozásra alkalmas hely még virágzott.

Ugyan 1870-es években újabb lakók és vállalkozók érkeztek a házba, de nem tudjuk igazolni, hogy érkezésük párhuzamos lett volna az orthodoxia beköltözésével, mert a vallásos háttérükről nincs információ: nem tudható, hogy például a kávé Strasser, vagy az étteremtulajdonos Wassermann melyik irány követője: orthodox vagy – inkább okkal feltételezhetően – neológ volt. Az első világháború után a házról a címjegyzékekben fellelhető nevek a vállalkozások egy részének újabb cseréjét mutatják, aminek oka az egymást követő gazdasági válságok és generációváltás lehetett.

³⁰⁸ Vörös Károly: „A budapesti zsidóság két forradalom között (1848-1918)” XXX. évf.12. *Kortárs.* (1986)., 100-117. o.

A 19. században a pesti és az Orczy-házi zsidóság belső fejlődésének ritmusa gyorsabb volt, mint a Vörös feltételezte. Például a terménykereskedelemben érdekeltek Pestre érkezése – amit ő az 1850 utáni évekre tesz – 20-30 évvel korábban történt. A Vörös által is felemlített „neológ–orthodox” küzdelmek már akkor elkezdődtek e falak között, amikor e kifejezés még nem is volt ismert: Wahrmann Izrael rabbi halála után. A pesti zsidóság második generációja előtt az 1820-as évektől kezdődően nyíltak mind szélesebb gazdasági lehetőségek, amint a földbirtokokkal rendelkező hazai nemesség felismerte előnyeit bekapcsolódásának az ország modernizációjába, de ugyanők később már versenytársként is tekintettek a korábban nélkülözhetetlennek látott zsidókra. A kolerajárvány, majd a nagy pesti árvíz utáni újjáépítés tőke- és kereskedelmi igénye fokozta a zsidók bevonását a gazdaság fejlesztésébe, s ez is vezethetett 1840-ben a két, zsidókat közvetlenül is érintő törvény elfogadásához. Alkalmazkodva a pesti zsidó középosztály fejlődésének dinamikájához az idő az Orczy-házban gyorsabban járt: nagyobb tempóra ösztönözte lakóit és a zsidó községet.

Az Orczy-ház lakóiról a legrészletesebb listák a 19. század elő felében állnak rendelkezésünkre: részint a ház bérlőjegyzéke, másrészt a zsidó összeírások eredményeként. Ezekből név, életkor, családi állapot és foglalkozás szerint ismerjük is a lakókat. Az összeírások megszűntével a cégjegyzékekre, hirdetésekre, címlistákra, telefonkönyvekre hagyatkozhatunk, amelyek túlnyomó többsége nem szól a lakók személyéről, s különösen nem azok lakhatásáról, családi viszonyairól.

A legkorábbi nem zsidó forrás, amelyben az Orczy-ház lakóit találjuk, az 1815-ben megjelent pesti címjegyzék, amely közölte a 2676 helyi zsidó lakos között számontartott kereskedők listáját kerületi bontásban.³⁰⁹ A jegyzék a kiépülőfélben lévő Lipótvárosban 21, Terézvárosban 29 fontosabb kereskedőt nevezett meg. A városrészek és zsidók közötti társadalmi különbséget jelzi, hogy az éppen épülő Lipótvárosban máris 14 nagykereskedőt, míg a nagyobb és népesebb Terézvárosban mindössze kilencet említ. Ezek közül csak egy, Jacob Leitner lakott az Orczy-házban. A Magyar Zsidó Lexikon szerint 1812-ben 163 zsidó kereskedő volt a városban, eszerint 30 százalékuk a zsidó elithez tartozott, de a lexikonszerkesztő hozzáfűzi, hogy a nagykereskedők közül „sokan szegényebbek, mint akár a házalók”.³¹⁰ Az Orczy-házban ülésező zsidó község vezetői a Lipótvárosban, vagy ahhoz nagyon közel az Új Piac (ma: Erzsébet tér) új házaiban laktak. (Lásd Mell. M5, 1.) A „Judenschaft” listájában Orczy-házban lakó nevét láthatjuk: a zsidók pénztárosát (Leopold Rosenfeld) és a község jegyzőjét (Simon Feichtmann).³¹¹ A piachoz való közelsége miatt az Orczy-ház lakbére sem volt alacsony, ez az itt élők az általánosnál magasabb vagyoni helyzetét mutatja. Ezt az Orczy-házban működött a zsidó iskola példáján is láthatjuk: a tanárok a magas lakbérek miatt nem a házban laktak. Míg ugyan a

³⁰⁹ *Addressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth 1815.*: Pesth, (Lehrer, Eggenberger und Müller, 1815)., 155-156. o.

³¹⁰ Ujvári Péter: „Pest” *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest, (1929)., 697-700. o. (698. o.)

³¹¹ A vezetőség lakhelyei: Leopoldstadt 12, A „Két Török” ház (Kremnitzer a mai Deák téren állt), Neuer Markt (Új Piac) 93 és 99, Brückgasse 584 (Nagyhid utca, a mai Deák Ferenc utca). Tehát a város legújabbán épült részén laktak, az ún. új piac (a mai Erzsébet tér) körül.

vezető tanár kifizethette az éves 800 forintos béréből az Orczy-házi lakbért, de a segédei éves bére – amely az 1816-os adatok szerint –, 250, 125 forint volt, és a magyarnyelv tanár évi 120 forintos fizetése nem fedezte volna egy-egy lakás éves bérleti díját sem.³¹²

A 19. század első kétharmadának zsidó összeírásai pontosan adják vissza a város zsidóságának gyarapodását. Az összeírásban szereplők neve nem minden esetben esik egybe a fennmaradt bérlőjegyzékkel. Előfordult, hogy az összeírásban szereplő családfő nem szerepelt a bérlőlistában, tehát valaki más vagy a zsidó község által bérelt lakásban lakhatott. Az összes év zsidó összeírásának feldolgozása ugyan még várat magára, de néhány esztendő elemzése is képet ad a 19. század első felének Orczy-házi zsidóságáról. Sajnos az Orczy-házi bérlőlisták nem részletesek, csak a bérlő nevét, a fizetendő lakbért, s néhány évben a bérelt ingatlan helyiségeinek számát tartalmazzák, vallási adat nincs. A többnyire német nevek között az utónév és/vagy külső források alapján lehet arról dönteni, hogy az illető bérlő zsidó-e. Az összeírások első elemzését Groszmann Zsigmond végezte el, aki a családnagyságot, származási helyeket és a foglalkozási megoszlást vizsgálta.³¹³

A 19. század korai városi címjegyzékei (1803, 1805, 1807) a házban élő zsidó lakókat még nem tüntették fel, az első használható lista 1815-ös. Eszerint a zsidó község néhány vezető alkalmazottja, a rabbi és a jegyző – a község által bérelt lakásokban – lakott a házban, mellettük néhány kereskedő és a kávéház bérlője.³¹⁴ A címjegyzék szerint a keresztény bérlők között jelen van például a nyomdász Trattner család és a város alkalmazottja, Johann Jung, aktuár. A Napóleon elleni háborúk befejeződésével megindult a zsidó lakosság városba áramlása, s ez követhető a zsidó lakásbérlők számának növekedésével. 1820-ban az Orczy-ház 45 bérelhető helyiségeiből már 20 bérleményben laktak zsidók.³¹⁵ (Lásd Mell. M5, 2.) Abban az évben zsidó összeírás szerint az 128 zsidó lakott a házban (tehát lakásonként átlagosan 6-an), s a családfők fele már elnyerte Pesten a tolerált státuszt, tehát a vagyonosabb, tekintélyesebb emberek közé tartozott. Wahrmann rabbi nem volt közöttük, ő a városban csak egy „megtűrt”, commoráns volt. A rabbi 1820-ban a legnépesebb házbeli zsidó család

³¹² Barna Jónás, Csukási Fülöp és Mandl Bernát: „A pesti izr. hitközségi fiu-iskola monográfiája (Mandl Bernát)” In: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. Budapest, (Corvina Irodalmi és nyomdai Részvénytársaság, 1896)., 1., 1-112. o. (15. o.) A legkorábbi, az 1820-as Orczy-házi bérlőjegyzék szerint a házban a legolcsóbb lakás éves bérleti díja 150 forint volt, és ebből csak egy állt rendelkezésre. Mivel a földszinti ingatlanok még ha a lakáslistában szerepeltek, inkább üzleti tevékenységre voltak alkalmasak (mert például nem volt ablakuk, csak ajtajuk). Az emeleti, biztosan lakáscélú helyiségek éves bérleti díjai 200 és 1700 forint között oszlottak meg. A Trattnerék által fizetett 2500 forint a nyomda, a zsidó község által fizetett 3000 forint pedig a tanácsterem, zsinagóga és rabbilakás együttes bérleti díja volt. (MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1820)”, 1820., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701)

³¹³ Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidóság második nemzedéke (1936)” 2. köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. A zsidó XIX. Század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021)., 1., 39-49. o.

³¹⁴ Izrael Wahrmann rabbi, Simon Feichtmann (vagy másutt Feuchtmann) jegyző, Naphtali Rosenthal Talmudtanár, Mandl Breslauer ügynök; Simon Spitzer, Abraham Rantzl, Jakob Weiß, Salamon Weiß, Markus Abelsberger kereskedők és Leopold Rosenfeld nagykereskedő, a zsidó község pénztárosa.

³¹⁵ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1820)”, 1820., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701

pátriárkája volt: a szülők négy fiút és két lányt neveltek, mellettük élt két vidéki rokon és Klein Franciska nevű szolgálójuk. (Az 1820-as zsidó összeírás diagrammjaait lásd: Mell. M5, 3.)

Az Orczy-házban a zsidó lakosok közel háromnegyede alkalmazott segédeket, szolgálókat. A két státusz közötti különbség jelentős: míg a segéd az üzletben, a vállalkozásban segédkezett, a szolgáló(k) a családot szolgálta. A zsidó összeírásokban a nem zsidó cselédeket is feltüntették.

A „zsidó Orczy-ház” fénykorának az 1830 és 1850 közötti éveket tekinthetjük. A legrészletesebb információk is ebből az időszakból állnak rendelkezésre az Orczy-ház lakóiról. Ekkor a pesti zsidóság második nemzedéke vette át a közösség vezetését, akiknek Bécs kínálta az orientációt szellemi és gazdasági szempontból is. Felépült a reprezentatív Kultusztemplom, s modernizálódott a hitélet, majd 1836-ban ismét – a közösség tekintélyét emelő – rabbi költözött a házba, s az Orczy-ház eljutott a zsidó társadalomtörténeti csúcspontjára. Az erősödő gazdaság, a magyar nemzeti megújulás, a pesti lét és a Bécsből érkező új szellemi áramlatok különleges hatást gyakoroltak a helyi zsidóságra, ahogy a kortársak is megjegyezték:³¹⁶

„Nemzeti sajátosságok egymásba olvadtak, és még a judaizmus indelebilis jellege³¹⁷ is enyhébbé és liberálisabbá vált.”

A korszak összeírásainak és bérlőjegyzékeinek összevetéséből látható, hogy a ház lakói között alig van nem zsidó – az Orczy család ott lakó ügyvédje és házmestere, és a kávéház bérlője, Bauer Sebestyén természetesen nem volt az. A zsidó lakók a 30-40-es években korban a pesti zsidó középosztály felső rétegét képviselték. A zsidó elit a régi Pest szélén (Nagyhid utca, Új Piac), és a Lipótváros új házaiban lakott, és az Orczy-házból szerencsés vállalkozások után vezetett az út közéjük. Az Orczy-ház azokban az években mércét, rangot jelentett a zsidó középosztályban, így a hét gyereket nevelő, óbudai Sonnenthal Hermann (1802–1867) méteráru nagykereskedő számára is, aki a nem messze álló Marokkói udvarból verekedte fel magát az Orczy-házig, s 1846-os csődje ellenére is ragaszkodott a házban való lakásához, majd sikerült is talpra állnia.³¹⁸ A zsidó hitközségi elit lakásai is a házban voltak, itt volt a tanácsterem, s innen intézték a pesti zsidóság minden ügyét.

Pest zsidó lakossága 1831-ben – a város adatait pontosan ismerő városi tisztviselő, Patacsich József szerint – 5134 főt tett ki.³¹⁹ A kolera által okozott – akár többszáz főre rúgó – veszteségek nem látszottak meg a város zsidó lakóinak számán. Létszámban Terézváros, vagyonban Lipótváros volt az első. A két városrész határán álló Orczy-ház három épületében az 1833-as összeírás 281 zsidót

³¹⁶ Az eredeti szöveg: „Nationale Eigenthümlichkeiten haben Sich gedeihlich in einander verschmolzen und selbst der Charakter indelebilis des Judenthums ist milder und liberaler geworden.” *Gemälde Pest und Ofen mit ihren Umgebungen. Ein Wegweiser für Einheimische und Fremde. Mit 3 Stahlstichen und einem Plane beider Städte.*: Szerk.: ifj. Kilian György. Pest, (Verlag von Georg Kilian junior, 1837)., 33. o.

³¹⁷ Eltörölhetetlen, elveszithetetlen (lat.)

³¹⁸ (Szerző nélkül): „Sonnenthal Herman elleni csődper.” *Budapesti Híradó*. Pest, (1846. november 15.). 2. évf. 491. sz., 324. o.

³¹⁹ Patacsich Josef: *Szabad Királyi Pest Városának Leírása*. Magánkiadás Pest, (Patacsich Josef Sz. K. Pest Városa Irnoki Hivatal Expeditora által, 1831)., 25. o.

talált, s kétharmaduk már helyben – Pesten (128), Budán (4) és Óbudán (35) – született, így ők már a második generációját adták a helyi zsidóságnak. A házban lakók 90 százaléka már Magyarországon született, s a külföldi születésűek zöme is Pestről vagy Óbudáról nősült, már csak azért is, mert így könnyebben volt elérhető a pesti zsidó közösség jóváhagyása a letelepedéshez. Az összeírás adatai szerint a máshonnan érkezettek – ha itt házasodtak – gyermekeinek többsége már e városban látta meg a napvilágot. A 20 év alattiak a ház lakóinak negyedét adták, de az itt lakó zsidók fiatalok voltak: 73 százaléuk volt 30 év alatti. Ennek fényében az Orczy-házat az Ágai Adolf által is megörökített gyerekzsivajtól is hangos, dinamikus helyként kell elképzelnünk, s nem csak a tekintélyes zsidó vezetés és gazdag kereskedők lakóhelyeként.

A korszak zsidó kereskedelmi jegyzékei azt mutatják, hogy egy-egy épületben több hasonló vagy éppen azonos szakmát űző is lakott, s nem az Orczy-ház volt az egyetlen, ami kereskedelmi központként is működött. Csak az arányaiban volt más: az itt lakó férfi családfők 70 százaléka volt kereskedő, s egyharmaduk nagykereskedő vagy nagy forgalmú terménykereskedő. E korszakban még kevés mesterember lakott a házban – ellentétben az épület utolsó korszakaival –, de azok fontosságát és megfizettségét mutatja, hogy képesek voltak lakást bérelni az épületben. Orvos, néha fogorvos a ház fennállása során szinte mindig a házban – 1833-ban kettő is: a pesti Jacob Grünhut és a nagykanizsai David Schwimmer. A korszak címjegyzékeiből tudható, hogy több könyves is dolgozott a házban, de az összeírásban csak Feuchtmann Simon volt jegyző fia, Sámuel szerepelt, hiányzik a biztosan e házban árusító Löwy család, illetve az 1842-ben megérkező Parnisovsky Wolf, majd Márk héber könyvüzlete. Felbukkannak az összeírásban magánzók, akik megtakarított vagyonukból vagy épp gyerekeik által biztosított jövedelemből éltek, mint a 76 éves, óbudai Thier Izsák. A magánzók között két egyedülálló nő is betöltött családfői szerepet, a 34 éves Carolina Reisz, aki 12 éves Teréz nevű lányával élt. Carolina neve mellett nem szerepel özvegy jelző, férjéről nincs információ, viszont lánya mellé nevelőnőt fogadott, és háztartását a Csehországból érkezett Charlotte Singer szakácsnő vezette. Egyedülálló magánzó volt az 50 éves, péceli Caecilia Veisz is, aki szolgálójával lakott lakásában. Magánzó volt a 30 éves pesti, Carolina Neumann is.

Az Orczy-ház lakóinak jelentős része nem lakott kényelmesen: a lakások zsúfoltak voltak. A régi idők nagyméretű bútorai elvették a teret, de sok család nem csak egy, de több alkalmazottal is együtt lakott. Ezek között voltak a vállalkozásban segítséget nyújtó, fizikai munkát végző segédek, sőt üzlettársak is, mint a szobafestő Engelsberg Dávid esetében. A házban lakó zsidók 26,3 százaléka, 74 fő a családdal együtt lakó alkalmazott, segéd, szolga vagy szolgálónő volt. A házban lakást bérlők 71 százaléka fizetett alkalmazottat, többségük csak egyet. A házimunkát végzőkön kívül elsősorban szakácsnőket találunk, de tanár, nevelő is szerepelt az alkalmazottak között. Több családban is előfordult, hogy rokont, testvért fogadhattak fel névleg szolgálónak, így próbálták kijátszani a letelepedési eljárás akadályait. A lovasberényi születésű, Pesten nősült Singer Moses szabó szolgálója

a paksi Singer Franciska volt. Az óbudai Rotter Ádám ékszerész szintén Pesten nősült, s felesége Anna és hét gyermeke élt az Orczy-házban. A szolgálójuknak feltüntetett Rotter Josepha valójában Ádám nővére volt, szintén Óbudáról. A csehországi Lichtenstadtból való Lerner Ignác nagykereskedő Diener-e, szolgálja Lerner Josua volt. (Az összeírás részletesebb elemzését lásd: Mell. M5, 4.)

Az 1840-es évek újdonságot hoztak a címjegyzékekben. Az 1841 körüli Orczy-házi bérlőlista két nyelven készült el: magyarul és németül. Ez volt az utolsó fennmaradt bérlőjegyzék.³²⁰ (Lásd Mell. M5, 5.) Az 1844-es zsidó összeírás pedig már magyar nyelvű – ebben az évben lett a magyar nyelv hivatalossá –, de a két évvel későbbi következő összeírásban visszatértek a német nyelvre. A magyar nyelvű összeírás az utóneveket sem az eredeti német formában, hanem annak magyar nyelvű megfelelőjével rögzítette.

Az 1840-es évek mozgalmassága a lakók jegyzékén is látható. Bár a zsidó lakók száma 1840 és 1844 között változatlan (281 fő), de kisebb részük kicserélődött. Vagyoni helyzetük változásáról is képet kapunk. Rotter ékszerész immár házaló, s Braun (Nátán) Ignác (1811–1878), a hitközség főjegyzője két helyiséget bérelt a földszinten, talán üzleti tevékenység céljából. Braun – sok egyéb mellett – a zsidó kereskedők felügyeletét ellátó, városi vezetés alatt álló grémium titkára is volt, így rálátott a kereskedelmi lehetőségekre is. E korban az lehetséges volt, hogy egy rabbi kereskedéssel is foglalkozzon, erre Orczy-házi példa Wahrman Izrael rabbi David nevű fia, aki üzleti, kereskedelmi tevékenységeire hivatkozva nem foglalta el az apja után megörökölt és neki felajánlott rabbiszéket. Braun 1833-tól (?) a zsidó község talán legfontosabb és negyven éven keresztül a közösséget szolgáló, és arra jelentős befolyást gyakorló embere volt. Ő volt a közösség notarius, jegyzője. Az elsők között, 1844-ben magyarosította nevét: Barnay Ignác lett.³²¹ A somogyi Toponárról érkezett, azon korai magyar nyelvű zsidók közé tartozott, aki németül és latinul csak Pesten, diákévei alatt tanult meg. Magyar nyelvtanári állást vállalt 1830-ban a zsidó iskolában, és innen emelte ki a több nyelven beszélő fiatalembert a közösség új vezetője Ullmann Gábor. (Lásd Mell. M3, 6.)³²² Barnay jegyzőként részese volt a korszak fontos zsidó kezdeményezéseinek, így a Magyarító Egylet egyik alapítója is volt. Ennek ellenére fia Lajos (1842–1924), Ludwig Barnay néven a német színházművészet jelentős alakja lett, színész, rendező, színházalapító és -igazgató.³²³ Barnay Ignác tehetségét mutatja, hogy

³²⁰ Csak feltételezhető, hogy a későbbiek is kétnyelvűek vagy esetleg magyar nyelvűek lehettek, hiszen a család ügyvédei, pesti megbízottai is magyar anyanyelvűek voltak, s a család férfitagjai beszéltek magyarul, de – Orczy Emma visszaemlékezései szerint – a későbbi, a 19. végi családi találkozókra a német nyelv járta. Lásd: Orczy Emma: *Életem láncszemei*. Pozsony, (Phoenix Polgári Társulás – Phoenix Library / Womanpress, 2023). 33-34. o.

³²¹ A ház zsidó lakói között évekig Barnay az egyedüli, aki magyarosított nevet viselt. Barnay után az első magyar név 1857-es zsidó összeírásban maradt fenn: Kincs Adolf. (3169). Komáromból érkezett Pestre. Felesége Kati volt, s gyerekei: Alexander, Morutz, Samuel. 1869-ben tűnnek fel Békeffyék: Bertha, Adele, Geysa (!) és Békeffy Alexander.

³²² A hivatalba lépésének időpontja kérdéses. A halálakor közzétett családi jelentések alapján 1833 és 1835 is lehetséges a belépése évének, másutt 1834 szerepel. Mindezeknek ellentmond, hogy az Orczy család és a pesti zsidók közötti, a Kultusztemplomról szóló 1830-as szerződés a hitközségnél fennmaradt másolatát már ő készítette el. Az aláírása mellett nincs dátum, így a másolat bármikor készülhetett, vagy éppen a pontosan a dokumentum aláírása idején.

³²³ Dombi Gábor: „Barnay Lajos, aki 1721-szer nősült” *Forum Hungaricum.*, 2020. június 15. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/barnay-lajos-aki-1721-szer-nosult/> [Utolsó elérés: 2024. június 2.]

1849-ben az osztrák kormányzat annak ellenére elfogadta tárgyalófélnek a pesti zsidók főjegyzőjét, hogy a szabadságharc alatt Szemere Bertalan belügyminiszter mellett vállalt állást. (Lásd Mell. M5, 6.)

Az 1844-es összeírás különlegessége a nagyszámú hitközségi alkalmazott Orczy-házbeli elszállásolása. (Lásd Mell. M5, 7.) Itt lakott Schwab Löw rabbi egy 7 szobás, 2 előszobás lakásban,³²⁴ amihez konyha, éleltár, padlás és fáskamra is tartozott. Itt lakott a rabbi és felesége mellett 8 gyermekük; Schwab édesanyja, Rachel; feleségének anyja: Pfeiffer Rebeka; és sógora: Pfeiffer Ignác. A 13 fős családot velük lakó két keresztény szolgáló, Hofser Rozália és Réda Anna látta el.³²⁵ A szomszédos Schwimmer Dávid orvos családjával együtt lakott a 28 éves Schweiger Rozália, a rabbicalád zsidó szakácsnője, mert ő már nem fért el a Schwab lakásban. A zsidó község biztosította vezető alkalmazottainak az ingyenes lakhatást. Az összeírásban szerepel Oppenheimer Simon rabbiság,³²⁶ Bach József (1784–1866), a pesti zsidók és a Kultusztemplom első németül szóló prédikátora; Goldstein Dávid „hitközségi szolgáló” és már az 1833-as összeírásban is szereplő Sebersky Áron „községi szolga”, akik valójában a közösség jól fizetett alkalmazottai voltak, s bérükből még szolgáló tartására is futotta. A Denhof Ede 1840-es halála után megüresedett kántori széket egy másik Sulzer tanítvány, az 1842-ben Prágából Pestre szerződött Löwenstamm Márk Gábiel (1814–1881) töltötte be,³²⁷ de két éven belül elbocsátották, mert éneke nem tetszett a pesti zsidóknak.³²⁸ Orczy-házbeli lakásában a családján kívül egy nagykanizsai zsidó diák is lakott. Utóda, 1844-től Löwe Móric lett, aki hitközségi alkalmazottként szintén az Orczy-ház lakója volt 1850-ig, akkor pénzhány miatt felmondtak neki.³²⁹ Az Orczy-házban lakott Lerner Ignác liszt-nagykereskedő, aki a zsidó kórház ügyeinek intézője (Spitals-Verwalter) volt, és Rothberger Adam, a Chevra Kadisha

³²⁴ Az Orczyak bérleti jegyzékéből kiderül, hogy a rabbilakást két lakás egymásba nyitásából alakították ki.

³²⁵ Az összeírás szerint Hofser Rozália 19 éves és szakácsné, Réda Anna „gyermekasszony”, 38 éves. Az összeírás szerint a szomszédban lakott egy zsidó szakácsnő, aki szintén a rabbicaládra főzött.

³²⁶ Sír felirata szerint (Vizler Imre: „Oppenheim Simon rabbi (síremlék)” *Budapesti sírkertek. Vizler Imre fényképei a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében.*, 2015.) szerint Oppenheim Simon. Groszmann leírásában „rabbisági ülnök (Kirchen-Inspector)”, (Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidóság második nemzedéke (1936)” 2. köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai. A zsidó XIX. Század. I. Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021).*, 1., 39-49. o. (45. o.)) tehát daján, a rabbinikus bíróság tagja. A MZSL (663.o.) közli munkásságát, rabbinak nevezi (1753-1851). Nevének írásmódja változó: Oppenheim / Oppenheimer. Továbbá: Deutsch Gotthard: „Oppenheim, Simon ben David” *JewishEncyclopedia.com*. Philadelphia, USA, (JewishEncyclopedia.com).

<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/11737-oppenheim-simon-ben-david> [Utolsó elérés: 2025. február 14.] és Radvánszki Péter: „Rasi a 21. században” *Szombat (online)*. Budapest, (2016. december 5.). <https://www.szombat.org/politika/rasi-a-21-szazadban> [Utolsó elérés: 2025. február 14.]

³²⁷ Wikipédia: „Max Löwenstamm” *Max Georg Löwenstamm - ein deutscher Kantor und Komponist*. https://de.wikipedia.org/wiki/Max_L%C3%B6wenstamm [Utolsó elérés: 2024. június 2.]

³²⁸ Groszmann Zsigmond: „A pesti kultusztemplom kántorai (1940)” 2. köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021).*, 2. kötet, 294-296. o. (294. o.) Groszman nem ismerte későbbi életútját: 1847-től Münchenben élt és dolgozott, mind ő, mind fiai sikeres zeneszerzői pályát futottak be.

³²⁹ Groszmann Zsigmond: „A pesti kultusztemplom kántorai (1940)” 2. köt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest, (Infopoly Alapítvány, 2021).*, 2. kötet, 294-296. o. (295. o.)

előjárója is. (Lásd az 1843-as pesti zsidó névjegyzéket: Mell. M5, 8.) Az 1840-es években az új rabbi és a zsidó községi alkalmazottak formálták Orczy-ház arculatát.

A községi elit mellett jelentős befolyással bíró nagy- és terménykereskedők száma 1844-ben 15-ről 6-ra csökkent, a sikeresek továbbköltöztek az épületből. Az ekkori összeírás fontos eleme, hogy az Orczy-ház történetében először nyerhetünk adatokat az üzleti életben való részvételre kényszerülő vagy azt választó nőkről is. Az özvegy Polaschek Rozália (58) órásnő Preskovitz-ban (Překov, Csehország) született, már Pesten született Ignác fiával (22) és Fanny nevű gyámleányával (19) együtt lakott két „legénye”, a pesti Diamant Péter (18) és a tатаi Deutschländer Dávid (14). A Nikolsburgban született özvegy Holitscher Borbála (67) „szatócsné”, tehát vegyeskereskedő önálló családfőként került az összeírásba, a már pesti lányával, Annával (40) és Móric (27) fiával. Minden bizonnyal az ő gyermeke a tőle külön összeírási számon felvett, de mellette lakó, óbudai Holitscher Farkas (47) gabonakereskedő. E családtörténet lenyomatát adja a nyugatról Pestre tartó zsidó bevándorlásnak: Nikolsburg – Óbuda – Pest állomásokkal. 1844-re divatárusnő lett a Kultusztemplom első kántora, Denhof Ede özvegye, a magát 38 évesnek mondó Rosalia, aki Berta lányával (11) élt az Orczy-házban, de immár cseléd nélkül.³³⁰ A legidősebb vállalkozó nő a 68 esztendő, eltendorfi (Ókörtvélyes) születésű nagykereskedő, özvegy Raitz Sarolta, aki a Kittsee-ben született szakácsnéjával, Weizer Terézzel (19) élt az épületben.

Az 1846-ra 253 főre lecsökkent helyi zsidó lakosság létszáma az 1850 után elinduló társadalmi átrendeződés, deklasszáció miatt az 1857-es összeírás idejére már 285-re nőtt, s az utolsó összeírás idejére (1869) visszazuhant 258 főre. Az 1857-es összeírásban már kevés a hitközségi alkalmazott, Barnayék elköltöztek az előkelő Lipótvárosba³³¹, később a még elegánsabb Sugár (ma Andrássy) út 60-ba. Schwab Löw 1856-ban elhunyt, csak özvegye és családja élt még itt. A régi lakók Pesten nívósabb helyen vagy éppen külföldön keresnek maguknak új otthont. Az összeírás alapján látható, hogy elindult az Orczy-ház átalakulása az új bevándorló, zsidó alsó-középosztály otthonává. Velük újramezklődött az Orczy-ház benépesülése: ők is első generációs pestiek. A kávé Strasser Ármin (1850–1922) Pápáról és felesége, Klein Teréz (1856–1945) Bicskéről; a zsinatkereskedő újvidéki születésű Böhm Ignác (1867–1939) Ipolyságról; Wassermann Jónás (1842–1901) Ludányból érkezett a városba. S a ház elmúlása előtti utolsó letelepedők közé tartozó Deutsch – majd Dombi – Sándor posztókereskedő (1891–1966) a Tolna megyei Györkönyből érkezett Budapestre.

³³⁰ Denhof Rozália esetében is elfordult az, amire Groszmann írásaiban rámutat, hogy bizonytalan adat az összeírásokban szereplők életkora, mert a bemondáson alapuló adatgyűjtés lehetőséget adott az életkor megmérésára. Az összeírásokban szereplő adatok alapján Rozália valamikor 1806 és 1810 között születhetett.

³³¹ Palatingasse 17. (Ma: Nádor utca)

Nincs arra mód, hogy e dolgozat keretein belül megvizsgáljuk a lakók társadalmi háttérét a listáink által átfogott száz év metszetében, ezért csak az utolsó, a ház elmúlásához közelítő évek adatainak összefoglalását adjuk.

A nagyon hiányos nyilvános cég- és lakjegyzékek szerint a századfordulón, 1900-ban az Orczy-házban 69 cég és 46 név szerint ismert háztartás volt.³³² Ezek között – mint a kisvállalkozásoknál általában – több átfedés is van. A házban a cégek zömmel földszint a három udvarában működtek, de voltak az emeleti lakásokban végezhető mesterségek, például ékszerész, szabó, fogorvos, harisnyakötő készítés, tajtékpipa faragás. Az 1900-as címlistában szerepelt a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközségnél, illetve a házban működő orthodox Bikur Cholim szervezetnél alkalmazott Eckstein Adolf rabbi-ülnök³³³, Schwarz Ignác hitközségi, Grünfeld Efraim egyleti hivatalnok, és az orthodox szervezet főtitkára, Löffler Henrik, aki édesanyjával együtt lakott. A ház 1903-as beomlásakor a sajtó 60 lakóról írt.³³⁴ Az 1922-ben megjelent címlista már csak Orthodox Izraelita Ifjak Önképző egyesületét, a Chevra Tiferesz Bachurim-ot nevesíti; Pollák Aladár, volt zsámbéki orthodox rabbit és Ekstein Dávid húsfelügyelőt,³³⁵ s abban az évben 67 cég és 62 házbeli lakó nevét közli a címtárak.

Az 1928-ban megjelent *Szombat Almanach* szerkesztőjének, Korein Dezsőnek (1870–1949) az volt a célja kiadványával, hogy felmutassa és népszerűsítse a szombattartó zsidó kereskedőket,³³⁶ s a többieket is rávegye a szombattartásra. A kötet 858 budapesti szombattartó kereskedőt, szolgáltatót nevesít, s ezekből 374 (43 százalék) működött a főváros 7. kerületében. Az Orczy-házban összesen 7 zsidó kereskedő-szolgáltató állította, hogy betartja a szombati munkatiltalmat. (Lásd Mell. M5, 9.) Az Orczy-házból a budapesti címjegyzékbe 1928-ban 108 vállalkozó és 44 lakó került.³³⁷ A vállalkozások többségét a textil- és bőripari kiskereskedők alkották. (Lásd Mell. M5, 10.) A házból 1928-ra az orthodoxia korábban itt lakó főtitkára, Löffler Henrik is elköltözött a Király utca 14. szám alá. Az épületben csupán az orthodox Sasz Chevra maradt – a régi zsinagóga lett az övék –, és Winkler Hermann hitoktató volt az egyedüli, aki még hitközségi szolgálatában állt.

Az 1928-as adatok szerint a kereskedelemmel foglalkozók aránya csak kevéssel haladta meg az 50 százalékot, ami a száz évvel korábbi adatokhoz képest az itt dolgozók foglalkozási átrendeződését mutatja. Alapvetően a ház jellege nem változott, de kibővült az itt elérhető szolgáltatások köre: már a századforduló után megjelent a közjegyző, cipész, szűcs, fuvaros. Az 1920-

³³² *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1900-1901.*: Budapest, (Franklin Társulat, 1900)., 12. évf.

³³³ Eckstein Ábrahám Eliezer (1838-1908)

³³⁴ (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház beomlott” *Budapesti Napló*. Budapest, (1903. november 10.). 8. évf. 308. sz., 12-13. o.

³³⁵ *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1922-1923.*: Budapest, (Franklin Társulat, 1922)., 28. évf.

³³⁶ Korein Dezső: *Szombat-Almanach az 5688. évre*. Budapest, (Somré Sabosz Bizottság, 1927).

³³⁷ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1880-1928*. Budapest, (Arcanum Adatbázis Kft., 1928)., 29. évf. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_budapesti_czim_es_lakasjegyzek/ [Utolsó elérés: 2021. január 20.]

as években „gyárak” bukkantak fel az Orczy-házban: a sírkőfaragónak sírkőgyára, a kalaposnak sapkagyára, a hangszerkereskedőnek zongoragyára lett, de a nagyzolásból kinőtt mosóporgyár, paszomántgyár, kesztyűgyár és szalámigyár is. A hazai ipar húszas évekbeli újrateremtésének, az egymást követő válságok túlélésének útját keresték az Orczy-ház vállalkozói. Bár az 1930-as évekre „gyáros” és terménykereskedő is csak egy maradt a házban, de az itt dolgozó kereskedők – viszonteladók és kiskereskedők – vállalkozásai nem voltak sikertelenek. Aktivitásuk és eredményességük egyik mutatójának tekinthető, hogy az itt működő cégek, vállalkozók a ház lebontása előtti évben milyen mértékben használták a telefont. Az első fővárosi telefonkönyv szerint 1906-ban 10, 1920-ban 15 telefon-előfizető volt az Orczy-házban. A ház lebontása előtti évben, 1936-ban már 42 állomás volt az épületben. Ennek ellenére a háztól búcsúzó cikkek írói az idős lakókat és a ház szegénységét láttatják. Fiatalnak a lebontás előtt álló Orczy-házban már nem volt érdemes laknia. (Lásd Mell. M5, 11.)

Bár a visszaemlékező lakók állítják, hogy családok generációkon keresztül laktak az Orczy-házban, mégis a ház legismertebb lakói elhagyták azt, mint az apai-anyai házat. A többgenerációs Orczy-házi tartózkodásra kevés példa van – mint az étteremtulajdonos Werner család –, inkább az 1870-as évek után ide érkezett, hosszú életű lakókat találunk.

A nem zsidó Orczy-háziak közül Magyarországon legismertebb Hodossy Imre országgyűlési képviselő és a házban csak szerkesztőként dolgozó Vörösmarty Mihály volt. De a nagyvilágban az Orczy-ház egykori lakója, Sonnenthal Adolf (1834–1909) volt a leghíresebb. Apja szabóinasnak adta, de Bécsben színészi pályára lépett, s kisebb színházaknál töltött év után a Burgtheater színésze lett. Korának példaadó művészenek tartották. 1881-ben lovagi címet kapott. I. Ferenc József kinevezte a Monarchia legfontosabb színháza, a Burgtheater igazgatójának. Bár lemondott magyar állampolgárságáról, de a magyar zsidóságát ápolta: többször fellépett pesti zsidó jótékonyági esteken. Vele ért véget a pesti német nyelvű színjátszás is 1889-ben: éppen a vendéjátékára készült a Gyapjú utcai német színházban, amikor az épület leégett. Bár a városvezetés antiszemizmusa miatt nem lehetett Bécs díszpolgára, temetésén mégis Moritz Güdemann (1835–1918) rabbi mellett Heinrich Hierhammer (1857–1936), harmad-alpolgármester is beszédet mondott.³³⁸ Sonnenthal pályáját követte Barnay Lajos és Siegwart Friedmann (1842–1916) pesti születésű német színész is,

³³⁸ Dombi Gábor: „Király utcai lovag a bécsi Burgban – Adolf von Sonnenthal élete I.” *Forum Hungaricum.*, 2020. október 19. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/kiraly-utcai-lovag-a-becsi-burgban-adolf-von-sonnenthal-elete-i/> [Utolsó elérés: 2024. június 2.]; Dombi Gábor: „Király utcai lovag a bécsi Burgban – Adolf von Sonnenthal élete II.” *Forum Hungaricum.*, ., 2020. november 2. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/kiraly-utcai-lovag-a-becsi-burgban-adolf-von-sonnenthal-elete-ii/> [Utolsó elérés: 2024. június 2.]; (Szerző nélkül): „Sonnenthal Adolf meghalt.” *Az Újság.* Budapest, (1909. április 6.). 7. évf. 81. sz., 13. o. ; (Szerző nélkül): „Sonnenthal temetése” *Az Újság.* Budapest, (1909. április 9.). 7. évf. 84. sz., 7. o. ; Hartmann Gerhard: „Heinrich Hierhammer, Lebenslauf (bécsi alpolgármester)” *Österreichische Cartellverband.*, 2017. <https://oecv.at/biolex/Detail/13209448> [Utolsó elérés: 2024. június 4.]

akit az Orczy-házból származónak tartanak,³³⁹ ezt viszont a lakólisták nem támasztják alá. Tény, hogy Sonnenthal támogatta Barnay és Friedmann pályakezdését is.

Orczy-házi gyermekkorára Ágai Adolf (1836–1916) író emlékezett vissza, s a helyi gyerekek között említi Schwimmer Ernő (1837–1898) későbbi sebész-bőrgyógyász rendkívüli egyetemi tanárt; Szily Adolf (1848–1920) szemészt, az 1902-ben magyar nemességet kapott rendkívüli egyetemi tanárt.³⁴⁰ Schwimmer az Orczy-házban született és nőtt fel, Szily nem, de elképzelhető, hogy rokonságban állt az Orczy-házban élő Schlesinger családok valamelyikével.³⁴¹ Egyetemi tanár lett Londonban, majd a lahori angol keletindiai királyi egyetem rektora lett Leitner Gottlieb Vilmos (1840–1899). A Konstantinápolyban felnőtt Leitner nyolc nyelven beszélt és Vámbéryétől különböző ázsiai utazásai alatt nyelvészeti kutatásokat folytatott.³⁴² Vámbéry Ármin (1832–1913) és Max Nordau (1849–1923) az Orczy-ház tanítóbörzvének kliensei voltak. Nem Ágai volt az egyetlen irodalmár az e falak között, ide éltek Hegedüs Géza (1912–1999)³⁴³ és Szomory Dezső (1869–1944) felmenői. Szomory örököltette meg a legköltőibben az Orczy-ház hangulatait.³⁴⁴ Visszaemlékezésében említi Keszler József (1846–1927) esztétát, aki az Orczy-ház harmadik udvarában élt. Keszler az egyik legnevesebb színikrikus, 1903-tól az Ujság című lap szerkesztője volt. A házban 1925-től itt éltek Karinthy Ferenc (1921–1992) író nagyszülei is: Böhm Ignác (1867–1939) és felesége, Mangold Hermína (1874–1927),³⁴⁵ akiknek üzlete a ház lebontásáig működött, s mint a lokációhoz és vevőikhez ragaszkodó kereskedők, a ház előtt épült üzletházban is helyet kaptak. Az irodalom határvidékén működött az Orczy-házban az 1880-as években nyomdatulajdonos és lapkiadó Kunosy Vilmos³⁴⁶, és az 1890-es évek közepén az orthodox Trebitsch Bernát nyomdája.³⁴⁷

A pesti zsidóság történetét mégis két Orczy-házban élt rabbi befolyásolta legmarkánsabban: Wahrmann Izrael és Schwab Löw. Mindketten megakadályozták, hogy közösségük irányzatai egymásnak feszüljenek. Wahrmann szabályrendszert, Schwab a korszerű judaizmushoz vezető utat, és vejével, Löw Lipóttal, a magyar nyelv felé vezető irányt adta közösségének.

³³⁹ G.: „Az Orczy-ház” *Pesti Napló*. Budapest, (1903. november 10.). 54. évf. 308. sz., 8-9. o.

³⁴⁰ Ágai Adolf: *Utazás Pestről Budapestre 1843-1907*. Budapest, (Feketre Sas Kiadó, 2004)., 292. o.

³⁴¹ Szily Adolf apja Schlesinger Ármin volt. Schlesinger Bernhardt 1822-ben már az Orczy-ház lakója volt, Moritz és Pinkas 1834-ben.

³⁴² Szabó László: „Az Orczy-kávéháztól Indiáig” *Pesti Napló*. Budapest, (1925. 22). 76. évf., 289. sz., 7. o. ; Wikipédia: „Leitner Gottlieb Vilmos” *Wikipédia*., 2023. december 31. https://hu.wikipedia.org/wiki/Leitner_Gottlieb_Vilmos

³⁴³ Lásd: Hegedüs Géza: *Előjáték egy önéletrajzhoz*. Budapest, (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982)., 10. o.

³⁴⁴ Szomory Dezső: „Levelek egy barátnőmhöz (2.) Emlékek és vallomások” *Nyugat*. Budapest, (1924. szeptember 16.). 17. évf. 7. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00363/11041.htm> [Utolsó elérés: 2024. április 16.]; Szomory Dezső: „Levelek egy barátnőmhöz (12)” *Nyugat*. Budapest, (1924. július 1.). 19. évf. 13. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00398/12320.htm> [Utolsó elérés: 2024. április 16.]

³⁴⁵ Gyermekük: Böhm Aranka és Tibor

³⁴⁶ N. Kósa Judit: „Kutyák és lovak” *Népszava*. Budapest, (2021. november 27.). https://nepszava.hu/3139098_kutyak-es-lovak [Utolsó elérés: 2024. június 4.]

³⁴⁷ Az Orczy-házban több nyomda is működött, ezek feldolgozása külön tanulmányt igényel.

6. fejezet. Étél, ital, mindennapok

Csak közvetett úton vázolhatók az Orczy-ház mindennapjai, tehát a források, a sajtó és a visszaemlékezők történeteinek részletei kiemelésével. Nincs olyan forrás, amely a ház történetét végigkísérné, ezért különböző időpontokból érkezett híradások nyújthatnak fogódzót az épület napjainak bemutatásához. E forrásokban hangsúlyosan jelennek meg olyan vállalkozások, intézmények, amelyek neve összeforrt a ház történetével.

Orczy József gazdasági megfontolásból vásárolta meg a háza mellett álló fogadót és annak kávéházát. A fogadó az épület átépítése után csak emlék maradhatott: nincs arról adat, hogy szállóvendégek érkeztek volna rendszeresen a házba. Akik ide szálltak, azok ismerőseik, vagy megszokott üzleti partnereik vendégei voltak. Egy bérházban a lakók lakásai mellett működő fogadó hátrányt jelenthetett volna, hiszen annak fenntartása személyzettel, folyamatosan cserélődő lakókkal, sőt a biztonság csökkenésével járt. Ellenben az állandó lakók termelte bevétel nem volt oly hullámzó, miként egy fogadó esetében. Orczy József döntése, hogy folyamatos jövedelmet termelő bérházat hoz létre a kiadó lakásokban mindig is szűkölködő Pesten, gazdasági észszerűség alapján született döntés volt. Különösen azt figyelembe véve, hogy a ház a város egyik gazdasági központjában volt, és a 19. század elején modernnek számító volta magas bérleti díjakat eredményezett számára.

Más a helyzet a házban működő kávéházzal, és legkésőbb a zsidó község beköltözése után megjelenő étteremmel. A megvásárolt Angol Király fogadóban működő kávéházat az Orczy báró fenntartotta, hiszen üzemeltetése – mint korábban érintettük – nyereséget termelő városi előjog volt. Kezdetben csak a polgárok szűk köre működtethetett csak ilyen intézményt, amelynek szolgáltatásait városi szabályok, sőt a 19. század végén már törvény (1884. évi XVII. tc.) határozta meg. Az 1815-ös kávéházi összeírás szerint az Orczy-féle kávéház volt az akkor működők közül az ötödik legidősebb.³⁴⁸ A korabeli kávéház általában tágas, nagy terekkel bíró intézmény volt, ahol billiárdasztalok, újságok és nívós vendéglátás szolgálta a vendégek kikapcsolódását, társalgását és üzleti megbeszéléseit. Az Orczy-házi kávéház 18. századi elődje, a fogadó is már a zsidó kereskedők egyik üzleti találkozóhelye volt. A zsidó község Orczy-házi megtelepedése után a kávéház szerepe megnőtt a társadalmi- gazdasági érintkezések területén, s ezen intézmény volt az egyetlen, ami épület fennállásának teljes idejét végigszolgált. A 19. század első felében a kávéház bérletére díjat fizetett az utcai üzlethelyiség és ezentúl a kávéház jog után is. Bár Franz Schams 1821-es leírásában kávéház nem szerepel, az Orczy-ház kortárs bevételi jegyzékében ellenben igen.

³⁴⁸ Bevilacqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II.* 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 49. o. „Ötödik Juss”

Az Orczy-ház lebontásakor az épületben működött étterem előtörténetéről kevesebb adat áll rendelkezésre. 1783. május 27-én a helytartótanács engedélyezte, hogy állandó zsidó vendéglők működjenek a városban, s ekkor négy is létrejött, de nincs arról adat, hogy ezek hol működtek. Az első ilyen listánk 1815-ből származik.³⁴⁹ (Lásd Mell. M6. 1.) A zsidó község Orczy-házi megjelenése után a házban zsidó étterem nyílhatott, de a 19. század első feléből fennmaradt lakó- és üzleti bérlőlistákban nevesített étteremnek, kifőzésnek nincs nyoma, szemben a kávéházzal, cukrásszal, (nem zsidó) pékkel és zsidó húsméréssel. Mindemellett Rösler János Kristóf 1809-es kalendáriumában ennek szinte szó szerinti átvételével Franz Schams 1821-ben egyenesen három tracteurs-ról számol be. Az ellentmondás egyik oka abban keresendő, hogy a Rösler által is használt kifejezés, a „tracteurs” – magyarosan traktéros, a traiteur (fr. szakács, kifőzdés) – olyan egyéni, házas ételválasztékot kínáló kifőzde értelemben is használatos, ahonnan el is lehetett vinni az ételt. A kifőzdesnek, a mai cateringes őseinek nem kellett fenntartania nagy éttermet, mint a kávéház bérlőjének. Ezt a tevékenységet egy konyhával rendelkező lakásban is űzhette bárki, s egy ilyen nagy épületben többen, akár hárman is. A 19. század első felének Orczy-házi bérlőlistáiban feltehetőleg ezért nem jelenik meg önálló étterem, míg kávéház, és mások igen.³⁵⁰ Abban a korban a kávéházban ételt is felszolgáltak – az Orczy kávéházban a megszűnéséig is –, ezért a házban lévő kávéházra viszont tekinthetünk étteremként is. Egy 1931-es cikk szerint már 1820-ban volt kóser étterem a házban,³⁵¹ viszont a kávéháztól különálló helyiséggel bíró zsidó vendéglő házbeli működését csak a 19. század második felében tudjuk igazolni.

A KÁVÉHÁZ

Az Orczy-házi kávéházzal szülő írások nem csupán a ház lebontásához közeledve sokasodtak meg, de visszaemlékezésekben, magyar és német nyelvű újságcikkekben korábban is felbukkant a neve. Az „Azische” zsidós névformában is megjelenő kávéház visszaköszön az élclapokban: a zsidó önirónia és az antiszemita ábrázolások szerint is a pesti zsidók egyik törzshelye az Orczy-házi kávéház. A Borsszem Jankó élclap 1870-től állandó figurája, Seiffensteiner Salamon 1885 és 1936, a kávéház megszűnése között adta elő zsidós magyarságú bölcsességeit az Orczy kávéházból, gúnyolódva zsidókon és Hitleren egyaránt,³⁵² s mondásai is hozzájárultak az Orczy kávéház örök zsidó voltának megőrzéséhez. (Lásd Mell. M6, 2.1.)

³⁴⁹ *Addressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth 1815.*: Pesth, (Lehrer, Eggenberger und Müller, 1815).

³⁵⁰ A dolgozat összeállításakor előbukkant többszáz név egyenkénti azonosítását nem végeztem el. Csupán azok voltak a figyelem középpontjában, akik a hitközséggel, az Orczy-családdal, illetve a város fontosabb gazdasági-társadalmi eseményével, tevékenységével kapcsolatban voltak.

³⁵¹ Senex: „Lebontják az Orczy-házat” *Egyenlőség*. Budapest, (1931. július 2.), 7. o.

³⁵² Az alak és a lap irodalmához: Kövér György: „Seiffensteiner Salamon lidérces álmai” *2000 folyóirat*. Budapest, (2006). 2006/6-7. sz. <http://ketezer.hu/2006/07/seiffensteiner-salamon-liderces-almaj/> [Utolsó elérés: 2024. január 5.]; Buzinkay Gáza: *Borsszem Jankó és társai*. Budapest, (Corvina Könyvkiadó, 1983).; Molnár Jenő és Bér Dezső: *Seiffensteiner Solomon adomái*. Borsszem Jankó könyvtára 1. Budapest, (Borsszem Jankó kiadása, 1920).

A visszaemlékezések egybehangzóan állítják, hogy a kávéház vendégei csak zsidók voltak. Ez nem igaz, hiszen a kerületi választások idején politikai pártok, máskor munkásszervezetek, egyesületek tartották itt találkozóikat.³⁵³ A törzsvendégekre és a vendégek többségére viszont az állítás igaz lehet. Bár sokak által alapvető forrásnak tekintett mű állítja, hogy 1864-ig zsidó nem lehetett kávéháztulajdonos Pesten,³⁵⁴ sőt kávéház vezetője sem 1861-ig,³⁵⁵ mégis tény – miképp az Orczy-házi bérlőjegyzékből kiderül –, hogy az 1820-as években a zsidó Josef Schindler volt a kávéház vezetője, mint a nagy udvar földszintjén legnagyobb üzleti területet bérlő személy. A pesti zsidók 1820-as összeírásából az is kiderül, hogy az 1820-ban éppen 40 esztendőes Schindler tolerált statusban az Orczy-házi lakásában élt feleségével, gyerekével és személyzetével. Az összeírás szerinti foglalkozása: Gastwirth, fogadós. (Lásd Mell. M6, 2.2.) Az 1815-ös zsidó Garküche-jegyzék szerint Schindler a zsidó kifőzést vezette az Orczy-házban. Ezért feltételezhető, hogy legalábbis 1815 és 1820 körül az Orczy kávéház egyszersmind zsidó étteremként is működött. A kávéházzal az Orczy család 1822-ben kisebb pénzügyi kalandba kezdett. Új bérlője, Müller József az Orczyak kávésjogával másutt nyitott kávéházat – ezt tiltotta a kávésjog –, sőt a bárócsalád az Orczy-kertben is nyitott egy biliárddal felszerelt kávéházat, a birtokán üzleti alapon megteremtve egy vigalmi negyedet, amelynek előképe a bécsi Práter volt.³⁵⁶ Hogy e kísérlet nem váltotta be a reményeket, és csak jogi csatákhoz vezethetett, az bizonyítja, hogy az Orczy-házban a korábbi helyen – az 1829-es bérlőlista, és az 1833-as zsidó összeírás szerint – már az 1780-ban Tatán született zsidó Leopold Reich volt a kávé³⁵⁷ (a zsidó összeírásban vendéglős³⁵⁸), majd az ő helyét ismeretlen időpontban Forster József vette át.³⁵⁹ 1839-től és a forradalom alatt Bauer Sebestyén vezette a kávéházat, aki elszegényedve hunyt el.³⁶⁰ Őt követte az 1850-es években a katolikus Dörschug János (Lásd Mell. M6, 2.3.), aki 1867-ben vonult vissza.³⁶¹ Nem kellően tisztázott, hogy mikor jelent meg a kiterjedt

³⁵³ W. G.: „Az Orczy-ház. Elmúlik a régi pesti gettó” *Egyenlőség*. Budapest, (1927. február 19.). 46. évf. 8. sz., 6. o.

³⁵⁴ Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II.* 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 881. o.

³⁵⁵ Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II.* 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 180. o.

³⁵⁶ Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II.* 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 93-94. o.

³⁵⁷ MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1820)”, 1820., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701; MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1827)”, 1827., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 682

³⁵⁸ „A pesti hitközség (zsidók) összeírása, 1833”: (MILEV, 1833)., Magyar Zsidó Levéltár / Hungaricana https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHOOsszeirasok_HU_HJMA_I-1-08 [Utolsó elérés: 2024. április 12.]

³⁵⁹ Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II.* 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 64. o. A személyét egyelőre nem ismerjük, ahogy vallását sem.

³⁶⁰ Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II.* 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 190. o. Egyes források szerint ő nem volt a zsidó. (Bodó Béla és Szabó Vladimir: „Café Orczy” *Pesti Napló*. Budapest, (1936. május 24.). 87. évf. 119. sz., 8. o.) 1854-ben a Zrínyi utca 7. szám alatt volt kávéháza.

³⁶¹ Bár az utókor számontartja, hogy az Orczy-házi zsinagógában emléktáblát állítottak neki, adományaira emlékezendő, de nevének helyesírása szinte mindenhol torzult, leggyakrabban Dorsching-nak – Lásd: (Szerző nélkül): „A százötvenéves Orczy kávéház” *Pesti Napló*. Budapest, (1936. május 26.). 87. évf. 120. sz., 13. o. ; Bodó Béla és Szabó Vladimir: „Café Orczy” *Pesti Napló*. Budapest, (1936. május 24.). 87. évf. 119. sz., 8. o. – vagy Dörsching-nak írják a családnevet. Lásd: Erki Edit: „Egy pesti bérkaszánya, az Orczy-ház” *Népszabadság*. Budapest, (1998. december 3.). 56. évf. 283. sz. Budapest melléklet, 50. o. A zsidó Budapest szerint még a kávéház bérlői voltak: Miller József, Bartl János is. Lásd: Komoróczy Géza, Frojimovics Kinga, Pusztai Viktória és Strbik Andrea: *A zsidó Budapest: emlékek*,

Szevera család egyik tagja a kávéház irányításában³⁶² – ugyanis az idős Strasser Árminné³⁶³ a vele készült riportban megemlíti egy Gerson nevű bérlőt Szeveráék előtt³⁶⁴ –, de a házban lakó Szevera János neve a cikkekben, mint tulajdonos és nem mint bérlő maradt fenn, noha ő is csak bérlője volt az intézménynek. Tőle a kávéház bérleti jogát a zsidó Strasser Ármin (1850–1922) 1874 és 1878 között vehette meg.³⁶⁵ A Strasser család kezelésében maradt a kávéház, amit Ármin halála után egyik fia, Béla vezetett az 1936-os bezárásig.³⁶⁶

A többhelyiséges, alacsony boltívű kávéház – legalábbis a Szevera korszaktól biztosan – nem sokat változott.³⁶⁷ Minden visszaemlékezés szerint a helységeket pipa, szivar és végül cigarettafüst lengte be – kivéve szombaton, ugyanis egy kávéházi történet szerint a keresztény Szevera ilyenkor nem engedte rágyújtani a zsidókat. A köralakú márványsztalok mellett kényelmetlen Thonett-székek várták a vendégeket. A biedermeier kassza külön pult mögött volt elhelyezve, s ebben ült évtizedeken keresztül Strasser Árminné. (Lásd Mell. M6, 2.4.) A különböző leírásokból és fényképekről rekonstruálható, hogy kávéház egy hosszú, boltívekkel felosztott terem, és emellett még egy – visszaemlékezésből ismert – különtermet foglalt magában. Az utca felől három ablak és egy üvegajtó engedte be a fényt, míg az udvar felőli részén volt egy terem és nyáron kerthelyiség tartozott a kávéházhoz. Az intézmény korán reggel nyitott, de korán is zárt, zárórának a különböző források este 7, 8, 9 órát adtak meg. A tisztos polgári kávéház nem zavarta tehát a házban lakók éjjeli nyugalma.

A kávéház minden társadalmi réteget kiszolgált, mégis számos visszaemlékezésből kiderül, hogy presztízse és látogatói köre együtt változott az Orczy-ház társadalmával. Míg korai időszakáról

szertartások, történelem. Budapest, (Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), 121-122. o.

³⁶² Az Orczy-házban lakott egy ideig – a nem zsidó – Szevera Ferenc, akinek egyik foglalkozása kávé volt (1891-ben csődbe jutott), lásd: Központi Értesítő: „Szevera Ferencz, kávéházi üzlettulajdonos Budapesten” *Központi Értesítő*. Budapest, (1879. február 2.). 4. évf. 8. sz., 1. o. ; de kávéházat megbízottként üzemeltethette Julius Szevera (Gyula), aki az Orczy-házban lakó pék volt. Az ő özvegye a Pester Lloyd szerint fűrdővállalkozással (?) próbálkozott a házban, de azt feladva elköltözött. Az özvegyasszonynak sikerült egy botrányt verekedéssé változtatnia az Orczy-ház udvarán. ((Szerző nélkül): „(Straßenskandal.) Botrány és verekedés az Orczy-ház udvarán” *Pester Lloyd*. Budapest, (1886. május 28.). 33. évf. 122 sz. esti k., 1. o.) Mellettük még Szevera János is lakott a házban 1871-ben. (*Adressen-kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1871-1872*: Pest, (Gebrüder Légrády, 1871), 547. o.) Róla állítja Buza Péter, hogy ő volt egy ideig a kávéház tulajdonosa (130. o.). Ezt állítja Strasser Béla is. De a családi ágak kibogozásába Búza is belezavarodott, és nem is teljes az összeállítás, lásd: Buza Péter: *Herminamező. Fejezetek egy városrész történetéből*. Budapest, (Herminamező Polgári Köre, 1992), 71. o. A család mindemellett több ingatlant is birtokolt a városban.

³⁶³ Strasser Ármin özvegye 82 évesen, még éppen a bezárást előtt adott a múltat felelevenítő, utolsó interjút az Esti Kurírnak. Rácz Géza: „»Bölcsőüzenet az egyik oldalon – sirközlés a másikon«. Beszélgetés a halálraítélt Orczy-ház legöregebb lakójával” *Esti Kurír*. Budapest, (1936. november 13.). 14. évf. 261. sz., 6. o.

³⁶⁴ W. G.: „Az Orczy-ház. Elmúlik a régi pesti gettó” *Egyenlőség*. Budapest, (1927. február 19.). 46. évf. 8. sz., 6. o.

³⁶⁵ Az évszám bizonytalanságát az adja, hogy csak sokkal későbbi visszaemlékezések, riportok utalnak e dátum körüli időpontra. A kávéház átvételének legkésőbbi időpontja 1880 lehetett, akkor még Szevera János is az Orczy-házban lakott a budapesti címjegyzék szerint. A Pesti Napló szerint a bérlőváltás 1878-ban történt. (Szerző nélkül): „A százötvenéves Orczy kávéház” *Pesti Napló*. Budapest, (1936. május 26.). 87. évf. 120. sz., 13. o.

³⁶⁶ Barát Endre: „Az Orczy-kávéház és vendégei” *Egyenlőség*. Budapest, (1935. július 6.), 11. o.

³⁶⁷ „Külsőleg az utolsó században nem változott itt semmi, az alacsony bolthajtásos szobák, a kopott bútorok, sőt az emberek ugyanazok, mint öt-hat generációval ezelőtt. Még azt a tradíciót is ápolja a mai nemzedék, hogy esti hét órakor — télen-nyáron — fajramtot csinálnak.” Balla Vilmos: „Régi pesti kávéházak” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1925. március 15.). 47. évf. 61. sz., 9. o. Továbbá lásd erről a melléklet idézetét.

nincs számottevő adatunk, az 1850-es évektől leginkább a nagykereskedők törzshelyeként emlegették, akik gabonával, gyapjúval és bőrrrel kereskedtek. Az itt olvasható újságok „héber nyomatúak” is voltak.³⁶⁸ A kávéházat többen egyfajta börzének, árutőzsdének nevezték, annak hangos, kiabáló árjegyzései nélkül, de valójában ide az tért be, aki venni vagy eladni, üzletelni és nem csak kávézni akart. 1895-ben fel is vetődött annak lehetősége, hogy a pesti börze épületét az Orczy-ház helyén kellene felépíteni,³⁶⁹ de erről azért tett le a börzetanács, mert az ingatlan értékét önmagában egymillió koronára becsülték, így annak megvétele, lebontása és új épület felépítése feleslegesen drágította volna a beruházást.³⁷⁰ A 20. századi legendás visszaemlékezések szerint a kávéház volt a magyar, sőt közép-európai bőrkereskedelem központja, ahol milliós értékek cseréltek naponta gazdát, s egy-egy tranzakció értéke évekig megélhetést biztosított a kereskedőnek.³⁷¹ Móricz Zsigmond története szerint egy sok millió dolláros üzletet bonyolító kereskedő az üzlettársa rossz döntése miatt ment csődbe, de továbbra is a kávéház vendége maradt.³⁷² A Strasser korszakban a főnök úr folyamatosan ápolta a bőrös kereskedőkkel szorosra vont szövetséget, hirdetve a szakma szaklapjában, amelynek szerkesztősége is az Orczy-házban volt. A kávéház egy 1895-ös hirdetéséből kiderült, hogy ekkor telefon is volt Strassernál, és az első párszáz telefonkészülék közül a 751-es csörgött a kávéházban. (Lásd. Mell. M6, 2.4) A századfordulót követően az Orczy-házban több vállalkozás érezte fontosnak, hogy a modern technikával segítse üzletét. A bőrösök egyesülete is e kávéházban alakult meg, s működött évtizedeken át. Az első világháború után ért véget az Orczy-házi bőrkereskedők aranykora.³⁷³

A hazai és külföldi terménykereskedők egyik székhelye is a kávéház volt³⁷⁴, itt kötötte üzleteit például Herzl Károly (1845–1918), Heltai Jenő író (1871–1954) versben is megörökített³⁷⁵ nyersterménykereskedő apja,³⁷⁶ aki öregkorában is gyakran bejárt a kávéházba, ahová időnként fiai jöttek érte, hogy hazavigyék.³⁷⁷ Többeknél felbukkanó történet szól arról a tönkrement milliomosról, aki egy kiflicsücsökkel a kezében kéri a vendégeket, hogy engedjék meg, hogy kiflijét a kávéjukba mártsa, hogy megpuhuljon, mert fogatlan lévén azt már elrágni sem tudja. A koldulásnak ez a módja

³⁶⁸ Hevesi Lajos: „Ez is egy régi ház” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1874. április 23.). 10. évf. 92. sz., 402-403. o.

³⁶⁹ (Szerző nélkül): „A börze közgyűlése” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1893. május 17.). 13. évf. 135. sz., 13. o.; (Szerző nélkül): „A tőzsde közgyűlése” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1893. május 17.). 14. évf. 137. sz., 11. o.

³⁷⁰ A tőzsde épülete így a mai Szabadság téren épült fel a városi nagy laktanya, az Újépület egyik szárnyának helyén.

³⁷¹ Kis Ujság: „Magyarország gazdasági szerepe az olasz-abesszin háborúban” *Kis Ujság*. Budapest, (1935. július 11.). 48. évf. 155. sz., 1-2. o.

³⁷² Móricz Zsigmond: „Egy százötven éves kávéház” *Az Est*. Budapest, (1935. június 5.). 26. évf. 127. sz., 4. o.

³⁷³ Kis Ujság: „Magyarország gazdasági szerepe az olasz-abesszin háborúban” *Kis Ujság*. Budapest, (1935. július 11.). 48. évf. 155. sz., 1-2. o.

³⁷⁴ Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: *Pest-Budai kávéházak I-II*. 2. köt. Budapest, (Athenaeum, 1935)., 1006. o.; Pápaszem: „Bontják a Szegedi kávéházat” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1929. március 24.). 39. évf. 69. sz., 6. o.

³⁷⁵ Heltai Jenő: „Apám” *Verslap*., 2002. https://verslap.hu/versek/heltai_jeno/apam.html [Utolsó elérés: 2024. május 4.]

³⁷⁶ Barát Endre: „Az Orczy-kávéház és vendégei” *Egyenlőség*. Budapest, (1935. július 6.), 11. o.

³⁷⁷ W. G.: „Az Orczy-ház. Elmúlik a régi pesti gettó” *Egyenlőség*. Budapest, (1927. február 19.). 46. évf. 8. sz., 6. o.

annyiban célravezető volt, hogy a vendégek általában a kávéjukat is átengedték.³⁷⁸ Mindehhez az is kellett, hogy – legalábbis már a Strasser korszakban – a kávé különösen olcsó és vendégmarasztaló legyen a kávéházban, 1927-ben például 4 fillér. A riportok és visszaemlékezések a vendégek különös szokásait is megörökítették. Volt, aki a citromot és cukrot is maga hozta a limonádéjához;³⁷⁹ egy milliomos aranykereskedő a tönkremenéstől való félelmében előre kifizetett ezer kávé, hogy csőd esetén is legyen mit fogyasztania a törzskávéházában, de sohasem szorult e vésztartalékra.³⁸⁰ A háború alatt a rendőrség rendszeresen itt kereste az árdrágítókat, akik – úgymond – hasznót húznak a háborús erőfeszítésekből, de jelentős eredményt nem értek el e razziák.³⁸¹ Néhány embert letartóztattak árufelhalmozás miatt, de a nyomasztó áruhiányt ezzel nem lehetett leküzdeni.

Itt vártak munkaalkalomra az állástalan zsidó kereskedősegédek is, akiknek elégedetlen soraiban szocialistákat keresett a hatalom. (Lásd Mell. M6, 2.5.) A segédek kiszolgáltatott helyzetét ábrázolta Peterdi Andor is, akinek vallásos zsidó hősét az apja vidékről szintén az Orczy-házba küldte alkalmazást keresni.³⁸² A vidékről érkezett és a helyi viszonyokban járatlan álláskeresőket gyakran kifosztották, rászedték, megfenyegették, s ezt megakadályozandó a kávéház vezetője, Strasser Ármin maga kért például 1902-ben razziát üzletében.³⁸³ Az Orczy-ház a zsidó munkaközvetítés legfontosabb helye volt évtizedeken keresztül, megszokott és ismert volt, hogy zsidó fiatal és idős munkakereső itt találhat magának ügynököt, aki munkát szerezhet neki.³⁸⁴ Az olcsó kávé a segédek számára is törzshellyé, sőt egyik otthonná tette a kávéházat, ahol újságot olvashattak, beszélgethettek, vagy csak kibicelhettek a kártyások mögött, mint Klein Jakab kereskedősegéd, akiről egy bírósági eljárásban kiderült, hogy ő a „legjobb kibic”.³⁸⁵ A kávéházban kibicelő szegény ember megjelent visszaemlékezésekben, sőt a kártyázók mögött ülő kibicet fontos szereplővé Oroszi (Lövi) Antal (megh. 1904) tette a – sokak szerint az Orczy kávéházban játszódo – *Kalábriász parti* című, 1889-ben bemutatott színdarabjában. A kávéház neve el is hangzott a mű magyar nyelvű változatában. A

³⁷⁸ Móricz Zsigmond: „Egy százötven éves kávéház” *Az Est*. Budapest, (1935. június 5.). 26. évf. 127. sz., 4. o. ; Diószeghy Miklós: „A ház, amelyet harminc éve bontanak” *Budapesti Hírlap*., 1935. június 29. 55. évf. 146. sz., 10. o.

³⁷⁹ Diószeghy Miklós: „Lebontják az Orczy-házat. A régi Pest színei a vén házban, amelyben elpusztíthatatlan a humor” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1929. február 2.). 49. évf. 28. sz., 11. o.

³⁸⁰ Diószeghy Miklós: „A ház, amelyet harminc éve bontanak” *Budapesti Hírlap*., 1935. június 29. 55. évf. 146. sz., 10. o.

³⁸¹ (Szerző nélkül): „Letartóztatott gyapjúüzérek” *Az Est*. Budapest, (1916. február 13.), 10. o.

³⁸² Peterdi Andor: „Orczy-kávéház” *Múlt és Jövő*. Budapest, (1934. december 1.). 24. évf. 12. sz., 333-334. o.

³⁸³ (Szerző nélkül): „Nagy razzia az Orczy-féle kávéházban” *Tolnai Világlapja*. Budapest, (1902. március 1.). 2. évf. 9. sz., 7. o.

³⁸⁴ (Szerző nélkül): „Razzia egy kávéházban” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1902. február 15.), 8. o.

³⁸⁵ „Laszner kapitány a tárgyalás folytatását holnapra halasztotta és arra Klein Jakab kereskedősegédet is megidézte. Klein lakását jelen lévő barátai az „Orczy-kávéházban” nevezték meg, különös ismertető jelül pedig görbe lábait, nagy orrát és azt a körülményt említették fel, hogy az egész kávéházban a – legjobb kibic.” (Szerző nélkül): „A köztársaság barátjai” *Pesti Napló*. Budapest, (1895. május 29.). 46. évf. 146. sz., 2. o. és 10. o.

humoros egyfelvonásos sok felújításban több mint négyezerszer futott a magyar, osztrák és német kabarékban.³⁸⁶ (Lásd Mell. M6, 2.6.)

A nagykereskedők világa mellett jelen volt a kávéházban az ügynökök, alkuszok, vagy korábbi nevükön hajhászok, sensal-ok köre, akik annak a jutalékából éltek, amit éppen el tudtak adni. A legsúlyosabb kenyérharcot éppen ők vívták, kihasználva a zsidó ismeretségi hálózatukat, mozgékonyágukat, bátorságukat, amikor ismeretlenül is vételre vagy éppen eladásra kínáltak kerestek valamit. A korabeli vándorkereskedők, marketingesek, pénzügyi- és befektetési tanácsadók voltak egyszerre. Tevékenységük széles pályán mozgott a gazdasági, társadalmi és pénzügyi szolgáltatások teljes vertikumán.³⁸⁷ E csoport változása a tehetségüktől függött, a kiskereskedő ügynökből lehetett egy nagykereskedő pesti rezidense, majd önálló kereskedő is. Az Orczy-házban lakó első „sensal” 1815-ben Mandl Breslauer volt, de a következő években felszökkent a számuk.³⁸⁸

Az ügynöki tevékenység egyik formája volt a munkaközvetítés. Ennek egyébként is voltak hagyományai az Orczy-házban, ahol pénzért segítséget kaphatott az alkalmazáshoz jutásban az özvegygé vált nemesasszony, nyelvtanár, nevelőnő vagy épp egy másik ügynök.³⁸⁹ A pesti piac mellett álló Orczy-ház zsidó intézményeivel, szolgáltatásaival és kávéházával az ide érkező zsidó kereskedők számára az egyik biztos, sőt a megbízható, hiteles tájékozódási pontot kínálta. A zsidó információs központként működő kávéház tehát megfelelő hely volt a zsidó ügynöki tevékenységhez is, ahová üzleti lehetőségekre nyitottan az ország minden pontjáról érkeztek kereskedők, gazdálkodók. A zsidó magánemberek és hitközségi megbízottak azért is jöttek a nagyvárosba, hogy gyerekeik mellé tanítót, községükhöz saktert, kántort keressenek, ha éppen helyben nem találtak igényeiknek megfelelő vállalkozót. Az üzleti, munkaadói és -vállalói partnerek tehát az Orczy-házban találtak egymásra. (A házasságközvetítők a Gyertyánffy-házban, a Király utca túloldalán a Herzl kávéházban dolgoztak.³⁹⁰)

³⁸⁶ A Kalábriász parti története és alakjai külön fejezet lehetne az Orczy-ház társadalmának bemutatásában. A kalábriász egy kártyajáték, a Pallas Nagylexikon szerint zsidó eredetű, amely „éles megfigyelést és nagy gondolkozást is igényel, a legnehezebbnek mondható az összes nálunk ismeretes társas kártyajátékok közt”. Ezt a játékot játsszák a darab hősei, akiknek párbeszédei képezik az előadást. Lásd: (Szerző nélkül): „100 kalábriász-parti” *Színházi Élet*. Budapest, (1937. október 24.). 27. évf. 44. sz., 44. o. ; Wikipédia: „Die Klabriaspattie” *Wikipédia.*, 2024. április 6. https://de.wikipedia.org/wiki/Die_Klabriaspattie [Utolsó elérés: 2024. május 6.]; Molnár Gál Péter: „A kalábriász parti. Pesti mulatságok és malacságok” 1995/2. 3. évf.2. (8.) sz. *Budapesti Negyed*. (1995). <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/molnar.htm> [Utolsó elérés: 2023. december 16.]

³⁸⁷ Lásd erről: Somorjai Szabolcs: „Közvetítők a 19. század első felének pesti hitelpiacán” In: *Piacok a társadalomban és a történelemben: A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Debrecen 2012*. Szerk.: Halmos Károly, Kiss Zsuzsanna és Klement Judit. Debrecen, (Hajnal István Kör, 2014).

³⁸⁸ Lásd: *Addressbuch der Königlischen Frey-Stadt Pesth 1815.*: Pesth, (Lehrer, Eggenberger und Müller, 1815)., 1822-ben: Emanuel Lichtenstern, Bernhard Schlesinger, Abraham Löw. (Vojdissek Joseph: *Addressbuch der königlischen freyen Stadt Pesth 1822*. Pesth, (Joseph Vojdissek, Johann Thomas Trattnef Edlen v. Petróza., 1822).)

³⁸⁹ Schubert János: „Nyílt posta. Mindenkinék. Ajánlkozás. (hirdetés)” *Hölgyfutár*. Pest, (1861. április 9.). 12.évf. 43. sz., 344. o. ; Lapidesz József: „Nevelőnőket... (hirdetés)” *Ország-Világ*. Budapest, (1903. december 20.). 24. évf. 51. sz., 1021. o. ; (Szerző nélkül): „Ügynököt keresek (hirdetés)” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1900. augusztus 3.). 22. évf. 212. sz., 20. o.

³⁹⁰ Tulajdonos: Herzl Adolf, Király utca 2. (1882)

Az úgynevezett tanítóvásár volt a kávéház egyik hírhedt nevezetessége. A munkakereső zsidók találkozóhelyén nem csak „tanítók” kínálták munkaerejüket, de mindenki, aki a magyarországi zsidó univerzumban szeretne volna megélni boldogulásának, vagy legalább túlélésének útját. Az Orczy-házban keresett munkát, megbízót kereskedősegéd, tanonc, inas, ügynök, sakter, előimádkozó, templomszolga, kántor és oktató is. Nem túlzás ezt embervásárnak nevezni, sőt Vámbéry Ármin (1832–1913) visszaemlékezésében keleti rabszolgavásárra asszociált az Orczy kávéházbeli megaláztatások emléke után. Fiatalok és idősek, családostok és egyedülállók, nagyon szegények, sőt nyomorgók kínálták itt munkaerejüket pénzt, szállást és ellátást remélve maguknak, esetleg családjuknak. A munkakeresés e formája akkor divott, amikor a zsidó intézményrendszer, és a modern munkaerőközvetítés újabb módjai még kiforratlanok voltak. A munkaadók közül olyanok vettek igénybe, akik számára csak a zsidó alkalmazott volt megfelelő, még akkor is, ha elsődlegesen nem a zsidó tudás átadására, hanem nevelői, nyelvtanári feladatokra kerestek alkalmazottat, aki a munkaadó lakóhelyén, családjá körében látta el feladatait. Vámbéry rácsodálkozott a zsidók műveltség iránti éhségére, hogy a szülők jó neveléssel nem csak a gazdaság működésének ismeretét, hanem a szellem világát is megnyitották volna gyerekeik előtt. Az Orczy-házból Vámbéry Szlavóniába, majd Kecskemétre, később a mai Csévharasztra került, nem sokkal később pedig egy másik híresség, Max Nordau pedig Rákoskeresztúrra.³⁹¹ A munkát keresők érkezhettek az ország legtávolabbi sarkaiból is egy jobb élet reményében, noha nem csak (Buda)Pesten volt szolgapiac. A források Székesfehérvárt, Ungvárt, Munkácsot, Szatmárt is említik, de másutt is lehetett találkozóhelye a munkakeresőknek, egy-egy piacon szerte az országban. Az Orczy-házbeli tanítóvásárnak nevezett találkozók azért váltak híressé, mert ez volt a legnagyobb, másrészt ez volt a város, sőt az ország sokak által látogatott kiemelkedő zsidó kereskedelmi központja is. Hírhedtté pedig azért vált, mert az ipari korszakba állépő Magyarországon – ahol a kongresszusi, neológ zsidóság éppen a haladásra, modernitásra, magyarosodásra hivatkozva utasította el az orthodoxia hagyományos életmódját, szokásait és viseletét – anakronizmusnak tűnt ez az újkori szolgavásár, s az, hogy a magyar zsidóság neológ képviselői nem tesznek eleget azért, hogy a hagyományos zsidó iskolarendszert felváltsa egy modernebb világi zsidó oktatás, s azért sem, hogy a zsidó tanítók kiszolgáltatottsága csökkenjen, s a gyerekek nevelése korszerű elvek alapján történjen. A sajtó felfigyelt a helyzetre, s az Orczy-házbeli események erős visszhangot kaptak a politikai-, szakmai- és élclapokban, sőt külföldön is. (Lásd Mell. M6, 3.)

A botrány akkor robbant, amikor a korának szociális problémáit jól ismerő, huszti születésű, filozemita György Aladár (1844–1906)³⁹² 1875-től cikkek sorozatában kezdte ostromozni a zsidó

³⁹¹ Diószeghy Miklós: „Lebontják az Orczy-házat. A régi Pest színei a vén házban, amelyben elpusztíthatatlan a humor” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1929. február 2.). 49. évf. 28. sz., 11. o.

³⁹² Lásd róla az egyik szakmai megemlékezést: Farkasfalvi Imre: „György Aladár emlékezete” *Földrajzi Közlemények.*, 1907. 35. köt. 4. füzet, 129-137. o.

intézmények vezetőit, mind a zsidó oktatásügy állapota, mind a zsidó tanítók kiszolgáltatott helyzete miatt. György fellépése nyomán az ország számos pontjáról érkeztek panaszok a zsidó tanítók helyzetéről. Míg a neológ községekben azonnal megjelent a változtatás igénye – tanítóegyesület szerveződött, a vidéki állásokat a sajtóban is meghirdették –, de ez lassabban érte el az orthodox községeket, s különösen azokat a családokat, akik hagyományos módon szerették volna biztosítani gyerekeik oktatását otthon. A zsidó nyomoron, a szegények, munkát keresők számán és kiszolgáltatottságán a cikkek sokasága és hangvétele mit sem változtatott. Egy évvel az 1874-ben kirobbant pénzügyi válságot követően kerültek felszínre a kiszolgáltatott tanítók történetei, s sorsuk, helyzetük más társadalmi csoportokra is igaz lehet: a válság mindenkit súlyosan érintett. A zsidó tanítóvásáron szerződtetett tanárok helyzete változásának lassú voltát, és eme intézmény továbbélését jelzi, hogy az utolsó nyilvánosságot kapott ügyről, az Orczy-házban szerződtetett tanító – különös szerelmi – történetéről negyven évvel későbből, 1914-ből van sajtóbeli forrásunk.

A kávéházhoz kapcsolódott a tanítóvásárnál kedélyesebb felhanggal tárgyalt zsidó tanúbörze. A legendák szerint a századforduló Budapestjén több olyan kávéház, vendéglő is volt,³⁹³ ahol hamis, mentő tanukat lehetett szerződtetni a különböző bírósági eljárásokhoz, s ezek között emlegették az Orczy-házat is – gyakran inkább csak humorosan.³⁹⁴ (Lásd Mell. M6, 2.1. 1909) A tanúbörze-legendát már a ház elmúlását taglaló és múltidéző cikkek emlegetik,³⁹⁵ de olyan valós eset, amikor valóban a kávéházból szerződtek volna hamis tanúkat, csak kevés került napvilágra.³⁹⁶ Ágai Adolf szerint a legendának csak a fele igaz, ám nem teszi hozzá, hogy melyik fele.³⁹⁷ A hamis tanúnak felbérlehető zsidók és tanúbörzék toposza vidéken is felbukkant, antiszemita megfogalmazással körítetten.³⁹⁸

AZ ÉTTEREM

Csak néhány sajtóbeli utalás jelzi, hogy a Károly körút 19. szám alatt híressé vált Wassermann étterem előtt működhetett más, csak étterem funkciót betöltő, elkülöníthető vállalkozás. A Pesti Napló számolt be arról, hogy 1852 nyarán látták az Orczy-ház izraelita vendéglőjét a Duna hullámaival küzdeni a Sáros fürdő (ma Gellért fürdő) magasságában.³⁹⁹ 1854-ből Sárközy Ferenc nemzeti

³⁹³ Balázs Ignác: „Törvényszék. A fölbérelt tanuk. Munkapártiak bűnpöre.” *Pesti Napló*. Budapest, (1913. május 14.). 64. évf. 113. sz.

³⁹⁴ (Szerző nélkül): „Törvénykezési Heti Szemle.” *Borsszem Jankó*. Budapest, (1897. október 10.). 30. évf. 41. sz., 3. o.

³⁹⁵ Balla Vilmos: „Régi pesti kávéházak” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1925. március 15.). 47. évf. 61. sz., 9. o. ; dr. b. d.: „Még sok víz fog lefolyni a Dunán, mire lebontásra kerül az Orczy-ház (fotóval)” *Friss Ujság*. Budapest, (1931. 28.). 9. ; Pásztor Mihály: „Az Orczy-ház” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1931. június 14.). 41. évf. 132. sz., 8. o. ,

³⁹⁶ Balázs Ignác: „Törvényszéki csarnok. Fuchs és Fuchsl.” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1886. szeptember 19.). 6. évf. 260. sz., 9-10. o.

³⁹⁷ Ágai Adolf: *Utazás Pestről Budapestre 1843-1907*. Budapest, (Feketre Sas Kiadó, 2004)., 243. o.

³⁹⁸ Bereg: „Hamis eskü, hamis tanúzás, hamis vád.” *Bereg*. Beregszász, (1897. április 4.). 24. évf. 14. sz., 4. o.

³⁹⁹ (Szerző nélkül): „Az Orczy-házban levő izraelita vendéglős” *Pesti Napló*. Pest, (1852. augusztus 21.). 3. évf. 735. sz., 1. o.

zenetársaságának zenés estjére a Weiß-féle étterembe invitáló hirdetés maradt fenn.⁴⁰⁰ (Lásd Mell. M6, 4.1.) 1863-ban esett meg, hogy „Emich Gusztáv ur nyomdászemélyzete zártkörű tánczvigalmat rendezvén az Orczy-házban levő igen csinos Weisz-féle teremben”⁴⁰¹ szombatról vasárnapra virradó éjen át mulatott. A zenés est hirdetése azt jelzi, hogy volt nagyobb terem a házban, még a Kultusztemplom működésének idején is, ahol multságokat lehet rendezni. A Weisz étteremre történő másik utalás 1929-ből származik, de e forrás megbízhatósága kérdéses.⁴⁰² Ellenben az 1857-es összeírásban, a ház lakói között szerepel a Pozsonyból érkezett, 1817-es születésű Weiss Heinrich, aki Gastgeber, fogadás, minden bizonnyal rá utalnak a források. Weiss felesége Saly 1821-ben Szentgyörgyön,⁴⁰³ fia Adolf (1844) és lánya Johanna (1847) már Pesten születtek. A 3149-es számon összeírt Weiss háztartás hatalmas volt, egy étterem személyzetének is beillő.⁴⁰⁴ A család és alkalmazottai az 1869-es összeírásban már nem szerepeltek, minden bizonnyal ekkor már elhagyták az Orczy-házat.

Egy lakó, Bendtner József 1876-os írása szerint a házban egy vendéglátóhely volt, ami egyszerre volt kávéház, sörház és étterem (Lásd Mell. M6, 4.2.), de csak a kávéház folyamatos működéséről van tudomásunk. Eszerint a Weisz-féle (ét)terem és a Wassermann korszak között szünetelhetett az étterem működése, vagy Bendtner írását másképp kell értelmeznünk: volt egy kávéház és egy sörház és étterem is.

Az Orczy-ház a kávéháztól elkülönült étterme valójában akkor vonult be a vendéglátóipar történetébe, amikor Wassermann Jónás Jonatán (1841-1901) kocsmája, vendéglője felbukkant az Orczy-házban.⁴⁰⁵ Egy Wassermann által vezetett pesti zsidó étteremről már 1872-ből van tudomásunk, de annak akkori pontos helye még nem ismert.⁴⁰⁶ A borász, borkereskedő, kocsmáros és

⁴⁰⁰ Sárközy Ferenc: „Heute Abends Reunoin” *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*. Pest, (1854. október 14.). 5. évf. 237. sz., 4. o.

⁴⁰¹ (Szerző nélkül): „Nyomdász-bál” *A Hon.* Pest, (1863. február 10.). 1. évf. 32. sz., 4. o.

⁴⁰² Nádas riportjában a 81 éves Werner „Henrik” visszaemlékezése szerepel, tehát minden bizonnyal nem Werner Henrikkel, hanem annak apjával Adoffal (1848–1932) beszélt. Lásd: Nádas Sándor: „Orczy-ház” *Pesti Futár*. Budapest, (1929. február 15.). 22. évf. 4. sz., 5-11. o. (7. o.) A közlés pontossága azért kérdéses, mert a Weisz- és Wassermann-korszak nem ér össze, feltehetőleg a két vállalkozó között is lehetett egy vagy több olyan személy, aki üzemeltette az éttermet, ha volt egyáltalán.

⁴⁰³ A történelmi Magyarország területén 40 Szentgyörgy nevű település található. Lévéen Heinrich Weiss Pozsonyból érkezett, így valószínű, hogy az ahhoz legközelebbi Szentgyörgyről származott a felesége. Ez pedig a mai Svätý Jur, aminek német neve Sankt Georgen volt. A település 12 km-re fekszik Pozsonytól.

⁴⁰⁴ Ebbe tartozott Rosalie Steiner (1829) szakácsnő, Regie Kohn szobalány (1842), Koch Fanny (1839), és Listig Rosalie szakácsnő (1835). Pincérként dolgozott Kohn Ignác (1833), Goldlust József (1829), Friedmann Elias (1839), Weiss Dávid (1834), és a főpincér Böck Jakob (1831) volt. Steiner Dávid (1838) konyhai kisegítő és Weiss József (1831) kocsis volt.

⁴⁰⁵ Wassermann Jónás bornagykereskedő 1880 és 1893 között volt az étterem tulajdonosa, ő bérelte ki 1889-ben a volt Kultusztemplomot multságok és rendezvények céljára. Az utána következő bérlők is folytatták az általa megteremtett hagyományt: a vendéglátást rendezvényszervezéssel kapcsolták össze.

⁴⁰⁶ A sajtóban ekkor bukkant fel a Wassermann-féle vendéglő először. ((Szerző nélkül): „(Az orsz. izr. tanítóegylet)” *Pesti Napló*. Pest, (1872. október 23.). 23. évf. 245., 2. o.) Itt rendezték meg az országos magyar izr. tanítóegylet közgyűlését, amin több mint száz fő vett részt. Ilyen nagyszámú vendég leültetésére az Orczy-házi étterem nem volt alkalmas, s ekkor még a nagyterem nem volt Wassermann birtokában, ekkor nyílt meg éppen benne a takarékpénztár. ((Szerző nélkül): „Az országos magyar izr. tanítóegylet közgyűlése.” *A Hon.* Pest, (1872. október 22.). 10. évf. 244. sz., 2. o.)

vendéglős 1879-ben csődbe ment⁴⁰⁷, de ebben az évben már az Orczy-házban működtette a kocsmáját és 1880-ban már biztosan maga is a házban lakott. Noha boraival is sikert aratott – 1885-ben egyik fehér borát kitüntették⁴⁰⁸ –, de ételeivel még inkább. 1880-tól a neve mellett már az étterem szó szerepel. Menüje ugyan nem maradt fenn, de az étterme hatalmas adagjainak emléke igen.⁴⁰⁹ 1880-ban készült fényképén kancsalon és bizakodva tekintett a távolba (Lásd Mell. M6, 4.3.). Szervezőképességének és ötleteinek nyomán még halála után is a nevével emlegették hajdani éttermét, különösen annak báltermét. Egyik ötlete az volt, hogy szerződtette az elő- vagy műevőnek nevezett Haslinger Mórt (1838–1901), aki arról volt híres, hogy elfogyasztott öt-hat levest, majd az étlapon szereplő minden húsételt – akár húsz adagot is – megevett és megivott hozzájuk egy liter bort. Társaságok jártak Wassermannhoz nézni, hogy eszik az étvágycsináló előevő, majd szintén rendeltek az étteremben.⁴¹⁰

Wassermann felismerte, hogy tömegek kiszolgálásában, szórakoztatásában nagy üzleti lehetőség van, így éttermében szívesen látott egyleti tagok találkoztak, tartottak gyűléseket, s rendeztek díszvacsorákat. A 19. század utolsó harmadában nagyon sok egyletnek, szövetségnek volt „saját” törzshelye, étterme, kávéháza, ahol a szervezet tagjai a helyiség Stammgastjai, törzsvendégei is voltak. Az étteremben a zsidó iskolák volt diákjai is szívesen szervezték itt osztálytalálkozóikat. Wassermann 1889. augusztus 31-én nyitotta meg báltermét. (Lásd Mell. M6, 4.4.) A megnyitás estéjén katonazene szólt: az úgynevezett Wassermann-szála mulatós vendégeinek jelentős hányada a Károly körút túloldalán álló Károly kaszányából került ki, s ezért az Orczy-házi vendéglátóhelyekre legénységi állományúaknak tilos is volt a bemenet.⁴¹¹ Az érkezés a termekben szigorúan kóser volt, de ez a katonákat nem zavarta. A bálterem régi előzményekre tekintett vissza ehelyütt. Az épület utolsó nagyobb, 1820 és 1830 közötti átépítései előtt – 1815-ös címjegyzék szerint – már működött táncterem a házban,⁴¹² s ezt megelőzően már a régi Angol Király fogadóban is rendeztek táncestélyeket, ami katonaságnak volt kedvelt tánc- és verekedőhelye.⁴¹³

Wassermann Jónás befogadón, sőt támogatón viszonyult a korszak társadalmi kezdeményezéseihez. Az éttermében alakult meg a pincemesterek és -legények segélyegylete 1880-ban, a Wassermann szálában pedig rendszeresen tartottak politikai rendezvényeket a bőrösök, szabók, vasmunkások. (lásd Mell. M6, 4.5.) A nyomdászok társasköre szilveszteri táncestélyt rendezett, míg

⁴⁰⁷ (Szerző nélkül): „Csődök – Wassermann Jónás” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1879. február 13.). 13. évf. 36. sz., 1181. o.

⁴⁰⁸ (Szerző nélkül): „Az országos kiállítás kitüntetései.” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1885. október 1.). 19. évf. 223. sz., 2. o.

⁴⁰⁹ Balla Vilmos: „Régi pesti kávéházak” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1925. március 15.). 47. évf. 61. sz., 9. o.

⁴¹⁰ Dombi Gábor: „No de mi az a műevő?” *Forum Hungaricum*, 2020. november 30. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/no-de-mi-az-a-muevo/> [Utolsó elérés: 2024. május 7.]

⁴¹¹ Diószeghy Miklós: „Lebontják az Orczy-házat. A régi Pest színei a vén házban, amelyben elpusztíthatatlan a humor” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1929. február 2.). 49. évf. 28. sz., 11. o.

⁴¹² *Addressbuch der Königlichen Frey-Stadt Pesth 1815.*: Pesth, (Lehrer, Eggenberger und Müller, 1815)., 115. o.

⁴¹³ Romhányi István: „Pest város első báltermei” *História*. Budapest, (1928). 1. évf. 5. sz., 74-79. o.

a munkások „Ébredés” dalköre koncertet adott, de ismerkedési estet szervezett itt a „Hirsch Mór báró Betegsegélyző Egyesület” is. (lásd Mell. M6, 4.6.) Amikor a hosszú Orczy-házi jelenlét után Wassermann megnyitotta az EMKE kávéházat a Nagykörút és Rákóczi út sarkán,⁴¹⁴ s a helységben folyamatos volt a gyűjtés a névadó Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület javára.

Wassermann Jónás utódai folytatták a megkezdett hagyományt: a bálterem jótékonyági estek, kulturális rendezvények színtere maradt. A századfordulón megsokasodtak a munkásrendezvények (bádogosok, légszesz- és vízvezeték-felszerelők, szűcsök, kő- és könyvnyomdászok, betűöntők, asztalossegédek, paszományos- és gombkötő munkások) (Lásd Mell. M6, 4.7.) és a polgári egyletek összejövetelei (Siketnémák társas-köre, A Kedélyes Barátok Jótékony célú Asztaltársasága, Erzsébetvárosi Kör).

Wassermann étterme és táncterme is legenda lett, mint oly sok más az Orczy-házban. Évtizedekkel távozása után is az újságírók – egymástól elorzott és ellenőrizhetetlen tartalmú – nosztalgikus írásai jelentek meg a Wassermann-szállóban történt kicsapongásokról, ahová az orfeumok bezárása után katonatiszteknek és részeg uraknak lovaskocsik hozták az utcalányokat,⁴¹⁵ vagy arról, hogy a hajdani táncestélyek szervezője, az öreg „Steinitz” rendezett itt táncvigalmat, ahol francia négyest, kánkánt táncoltak,⁴¹⁶ és a bál orgiába csapott át.⁴¹⁷ (Lásd Mell. M6, 4.8.)

A bálterem házbeli elhelyezkedése kérdéseket vet fel. A húszas évekbeli források a bálterem karzatáról számolnak be, az pedig egyértelmű utalás a hajdani Kultusztemplomra, illetve kijelentik, hogy a bálterem a Kultusztemplomban volt. (Lásd Mell. M6, 4.9.) Ha ott volt a bálterem, nincs arról adat, hogy zavarta-e a lakókat, de főképpen a mellette lévő orthodox zsinagóga híveit, hiszen a hajdani Kultusztemplomot csak egy mellékhelyiség-sor választotta el az öreg zsinagógától. De lévén, hogy a bálterem üzemeltetői is mind zsidók voltak, ezért hiányozhat annak nyoma, hogy a táncos, zenés rendezvények hangoskodói megzavarták volna az imádkozókat. A vallási előírásokat is figyelembe vették a multságok, gyűlések szervezésénél, ugyanis a multságokat szombaton este rendezték. Wassermann megnyitás előtti hirdetése viszont gyanúra ad okot: több „chambre séparée”-t, tehát elkülönített szobákat említ a bálterem mellett. Ilyen viszont nincs a Kultusztemplomban. Mindemelllett az étteremtől a zsinagógáig csak kacskaringós úton, lépcsőházakon és körfolyosókon át lehetett eljutni, vagy éppen a nyitott udvaron keresztül, ezért a felszolgálás az ott kialakított

⁴¹⁴ TÉ: „Volt egyszer egy EMKE” *Mandadb.hu*. https://mandadb.hu/cikk/1250616/Volt_egyszer_egy_EMKE [Utolsó elérés: 2024. május 7.]

⁴¹⁵ Rónay Mária: „Város a városban” *Magyar Hírlap Vasárnap Melléklet*. Budapest, (1934. november 25.). 44. évf. 266. sz., 25-26. o.

⁴¹⁶ Balassa József: „Somossytól az Operett-színházig” *Világ*. Budapest, (1921. 02.), 5-6. o.

⁴¹⁷ Magyar Elek: „Tizenhét milliárdért vette meg az Orczy-házat Fejér és Dános építési vállalkozó és Magyar Bertalan textilereszkedő” *Magyarország*. Budapest, (1927. február 8.). 34. évf. 30. sz., 7. o.

bálteremben nehézkes, s a pincérek által szállított ételek kihűlnének. A zsinagóga, illetve a bálterem vagy koncertterem egyezését állítja Hatvany Lajos (1880–1961).⁴¹⁸ (Lásd Mell. M6, 4.10.)

Hogy a bálterem nem a hajdani templom lehetett, azt a Weiss étteremben 1854-ben rendezett zenés estre hívó hirdetés sejteti,⁴¹⁹ s ugyanerről értesülünk Elek Artúrtól, az Orczy-háztól búcsúzó írásában.⁴²⁰ Emlékei szerint az Orczy-házban működő – 1905-ben megnyílt – Elkán Gyula-féle szőrmeáruháznál, a Károly körútra néző oldalon volt a bálterem, ahol a Millennium idején bemutatták Thorma János (1870–1937), fiatal festő monumentális, eredetileg 400 x 700 cm-es, *Aradi vértanúk* című festményét.⁴²¹ Néhány cikk szerint a festményt a Múcsarnok – Ferenc József király feltételezett érzékenysége miatt – nem akarta kiállítani, mások szerint a Múcsarnokból maga Thorma vonta vissza a képet, nem akarva „konfliktust a hivatalos szervekkel, sem az ottani tárlatot is meglátogató császárral és így a Habsburg-házzal”.⁴²² A négyéves előtanulmányokat, a kép elkészítését és a kiállítást is Thorma maga finanszírozta, tehát nem csak műalkotásként, hanem jövedelmet biztosító vállalkozásként fogta fel az alkotást. Így ő bérelte ki Orczy-ház emeleti báltermét a festmény bemutatásához, ami 30 korona belépti díj mellett volt látogatható. A művet a kritika vegyesen fogadta: Hevesi Sándor (1873–1939) kritikus, rendező szerint egyszerű történelemhamisítás,⁴²³ Bródy Sándor író (1863–1924) szerint pedig reveláció a festmény.⁴²⁴ A nagyközönség számára 1896. április 28-án bemutatott alkotás által közismertségre szert tett festő tárlatát hatalmas tömeg látogatta, de méltatlannak találták az Orczy-házat a nemzeti érzelmeket felkorbácsoló műhöz, és örömmel fogadták, amikor „végre olyan teremben helyezték el, ahol a kép minden nagyszerűsége érvényre jut.”⁴²⁵ Ez a hely a Wampetics étterem volt a Városligetben. A kiállításról többen is megemlékeztek, *A Hét*, az *Uj Idők* az „Orczy-ház udvari díszterméről” számolt be, s nem utcai teremről. Beöthy Zsolt (1848–1922) szerint a bálteremhez át kell vágni a csomagokkal, hordókkal teli udvaron és szűk lépcsőházon kell átvergődni a látogatónak.⁴²⁶ A volt Wassermann-szálát azzal a kritikával illették, hogy az „ádáz terem” poros. (lásd Mell. M6, 6.) Ebből következően a bálterem mégis a Kultusztemplom helyén lehetett. Ezt erősíti az a feltételezés, hogy amennyiben a hangos rendezvényeket a Károly körútra néző ablakok mögött rendezték volna, annak

⁴¹⁸ Hatvany Lajos: „Petőfi Pestje” *Budapest.*, 1947. július 1. 3. évf. 7. sz., 244-246. o.

⁴¹⁹ Sárközy Ferenc: „Heute Abends Reunoin” *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*. Pest, (1854. október 14.). 5. évf. 237. sz., 4. o.

⁴²⁰ Elek Artúr: „Thorma János meghalt (1870-1937)” *Ujság*. Budapest, (1937. december 7.). 13. évf. 278. sz., 8. o.

⁴²¹ Réti István, Nemeskürty István, Murádin Jenő és Dévényi Iván: „Thorma János: Aradi vértanúk (elemzés)” *Száz szép kép*. <https://mek.oszk.hu/03100/03185/html/elemzes.htm> [Utolsó elérés: 2024. május 11.]

⁴²² Sümegi György: „Thorma János: Aradi vértanúk, 1892-1896” *Kortárs*. Budapest, (2010). 64. évf. 10. sz., 37-56. o. http://epa.niif.hu/00300/00381/00262/pdf/EPA00381_kortars_2020_10_037-056.pdf [Utolsó elérés: 2024. május 11.]

⁴²³ Hevesi Sándor: „Képek, szobrok, rajzok” *Magyar Szalon*. Budapest, (1896). 13. évf. 25. köt. Június, 554-557. o.

⁴²⁴ Bródy Sándor: „Az aradi vértanúk” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1896. április 29.). 6. évf. 118. sz., 1. o.

⁴²⁵ (Szerző nélkül): „Az aradi vértanúk kivégzése.” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1896. június 28.). 6. évf. 178. sz., 9. o.

⁴²⁶ (Szerző nélkül): „Thorma János” *A Hét*. Budapest, (1896. május 3.). 7. évf. 18. sz., 288-289. o. ; Bródy Sándor: „Az aradi vértanúk” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1896. április 29.). 6. évf. 118. sz., 1. o. ; (Szerző nélkül): „Az aradi vértanúk képe” *Uj Idők*. Budapest, (1896. július 5.). 2. évf. 28. sz., 17. o. ;

hangossága joggal válthatta volna ki a városi hatóságok felháborodását, és az újságok figyelmét. Ilyenről az udvar közepén álló Kultusztemplom esetében nem kellett tartani. Wassermann idejében az Izraelita Értesítő lelkesen számolt be egy, a díszes különterem fényes kivilágítása alatt rendezett impozáns „közvacsoráról”, nem említve sem átjárhatatlan udvart, sem szűk lépcsőházat, sem poros termet.⁴²⁷ A helyszín kérdését akkor tudjuk megválaszolni, ha felbukkannak az Orczy-ház átépítéseinek iratai.

Wassermannnt követően Grünwald Mór lett a vendéglős, aki érdekeltséget szerzett a szikvíziparban is. A századfordulón rövid időre őt váltotta Schermann Albert, aki korábban Wassermann főpincére volt, és 1897-ben a Kerepesi úton nyitott kóser vendéglőt. Az 1903-as épületomlásnál a sajtó Kulka Adolf és Schlesinger Manó nevét említette, mint tulajdonosokét. 1908-ban Werner Adolf (1848–1932) már csak Kulka Adolftól vette át a vendéglőt.⁴²⁸ Őt fia, Henrik (1888–1973) követte az étterem élén 1928-ban. Ekkor különterem már nem volt a kezelésükben. Werner Henrik az Orczy-ház fennállása végéig vezette az éttermét, sőt, a helyére épült új házban is nyitott egy újat. 1942-ben még a Madách-házban vezette a vendéglőt, de 1943-ra már két sarokkal távolabb, a Vilmos császár út 5. szám alá kényszerült. (A képeket lásd Mell. M6, 4.11.)

MINDENNAPOK

Az Orczy-házról szóló írásokban a szerzők – újságírók, riporterek – elsősorban saját benyomásaikat érzékeltették, amelyet rövid látogatás alatt szerzett azok írója. A riportok – egy kivételével, aki az Orczy-ház előtt posztoló hordárt⁴²⁹ bemutatva – vázlatosan és sematikus megrajzolt alakokról és szagokról szólnak, részletek nélkül. Nem tudjuk, hogyan teltek a mindennapok, hogyan folyt a munka a műhelyekben, üzletekben, miképp változott a hitélet a zsinagógákban, vagy mit ittak kávé kívül az emberek. A házról elmélkedők nem látták szükségét annak, hogy olvasóik számára részletesen mutassák be az itt élők mindennapjait, s az elmúlás pillanatait rögzítve, siető újságíróhoz híven csak az érdekes embereket szóaltatták meg, idősebb lakókat, akik hosszú időre visszanyúló emlékekkel rendelkeztek a ház történetéről. Ezért vált interjúalannyá a nyolcvanadik életévén túl Strasser Ármin felesége, illetve az éttermet hajdan üzemeltető – sajnos pontatlanul emlékező – Werner Adolf. Az

⁴²⁷ (Szerző nélkül): „Közvacsora” *Izraelita Tanügyi Értesítő. Az országos magyar izr. tanító-egyesület közlönye.* Budapest, (1889. augusztus 2.). 14. évf. 10. sz., 196. o.

⁴²⁸ A Pesti Futárban 1929-ben közzölt Werner Henrik interjú azért is kiemelkedően érdekes, ám jellemzőnek tekinthető példája a korabeli újságírásnak, mert Nádas Sándor interjúalánya valójában Werner Adolf volt, akit a szerző a következően Henriknek nevez. Adolf fia viszont valóban Henrik volt, aki az interjú készítésekor nem 80, hanem csak 41 éves volt. A Henriknek nevezett Adolf az interjúban megemlíti, hogy Wassermann Jónás előtt volt egy éttermet üzemeltető vendéglős, akit Weisznek hívtak. Az információ értékéből sajnos sokat levon, hogy Adolf azt is elfelejtette – vagy éppen az újságíró értette félre –, hogy az éttermet nem Schermann Alberttől, hanem Kulka Adolftól vette át, amint az akkoriban a lapokban is megjelent. (Nádas Sándor: „Orczy-ház” *Pesti Futár.* Budapest, (1929. február 15.). 22. évf. 4. sz., 5-11. o.) Az Orczy-házi Weisz-féle étteremre viszont 1863-ból van egy utalás. (Szerző nélkül): „Nyomdász-bál” *A Hon.* Pest, (1863. február 10.). 1. évf. 32. sz., 4. o.

⁴²⁹ Nádas Sándor: „Orczy-ház” *Pesti Futár.* Budapest, (1929. február 15.). 22. évf. 4. sz., 5-11. o.

interjúk rövidek és felületesek, inkább csak ún. „kis színesek”. A ház életének rekonstruálására maradnak azok a sajtóhírek, amik a ház életének különleges pillanatait és devianciáit rögzítették. Az Orczy-házról szóló tanulmányrészletek, könyvfejezetek, újságcikkek leggyakrabban a házat, mint vagyonelemet tárgyalják – amiben az elmaradhatatlan óránként egy arany bevétel mindig szerepel –, vagy a benne lévő intézményeket sorolják fel.

Annak ellenére, hogy az Orczy-ház mindenkire hatást gyakorolt, a külsín megörökítése sem teljes. Nincs vázlatos alaprajz, Hevesi Lajos is eltévedt a házban, egyszer három udvart számolt, máskor négyet. A házat elborító reklámok mögötti vállalkozások versenye, drámái⁴³⁰ vagy éppen botrányai – mint a Feureisen testvérek vicce, amikor udvari szállítóként hirdették az Orczy-ház udvarán lévő üzletüket – csak ritkán vagy utólag kerültek tollhegyre. (Lásd Mell. M6, 5.1.) A ház falai között zajló események egy része csak félmondatos utalásokból rekonstruálható.

Pest társadalomfejlődésének hozadéka, hogy az abszolutizmus nyomásának enyhülésével az 1850-es évektől kezdve fejlődésnek indult a magyar nyelvű sajtó, amelyben a mindennapok életének szubjektív ábrázolása is helyet kapott. A 19. század második felének magyar sajtója kezdte megglelni azt a formanyelvet és tematikát, amellyel oly sok kiadvány tudott olvasót toborozni magának. A hírekben mindenféle polgári- és bűnügyi – később politikai – esemény leírása előfordult, így az Orczy-házi rendezvények is. Az épületre vonatkozó közvetlen levéltári források száma ebben az időszakban lecsökkent, így a napisajtó, illetve később a gazdasági jelentések adhatnak fogódzót. Az Orczy-házból elköltöző Pesti Izraelita Hitközség miatt a ház vallási centrumjellege visszaszorult, a beköltöző orthodoxyát a sajtóban eleinte gúny fogadta. A század végére – mint György Aladár megjegyzi – a hajdani „pesti gettó zsidóságát” egyre inkább elnyelik Budapest „izraelitái”.⁴³¹ Az integráció folyamataként írja le, hogy a nagyvárosban születettek, illetve a beilleszkedni kívánók már nem kaftánban járnak, s pajeszukat sem viselik – legalábbis nem feltűnően. Míg Hevesi Lajos 1874-ben írt felületes tudósításában még a feketébe öltözött zsidók világaként festi le az Orczy-házat, az orthodox világban is jártas, de inkább csak a helyi kávéházba járó György 1881-ben már cezúrárt von: az Orczy-ház szerinte már nem a zsidók, hanem az izraeliták világát testesíti meg annak ellenére, hogy már hat éve az orthodoxya központja az épület. Az orthodoxya centrumának távozása, 1913 után

⁴³⁰ Karinthy Ferenc: Béla bátyám című Karinthy Ferenc: „Béla bátyám” In: *„A Csömöri úttól egészen a Filatori-gátig”. A Karinthyak Budapestje.* Budapesti Negyed 66. Budapest, (2009)., 17. évf. 4. sz., 680-698. o. http://epa.oszk.hu/00000/00003/00050/pdf/bpn_66_680-698.pdf [Utolsó elérés: 2024. május 13.] elbeszélése az Orczy-házban működő Böhm-féle zsinagógát is érintették, Böhm Aranka, Karinthy Frigyes író feleségének szülei boltját. A novella mögötti eseményeket feldolgozta: Perényi Roland: „Béla bátyámtól Böhm Tiborig, avagy egy Karinthy rokon bűnözői karrierje” 65. sz. *Budapesti Negyed.*, 2009., 271-296. o.

⁴³¹ György Aladár: „A budapesti ghetto pusztulása.” *A Hon.* Budapest, (1881. január 1.). 19. évf., 1. sz., 5. o.

az épületről szóló híradásokból szinte eltűnik a vallás: az Egyenlőség újságírója⁴³² és a háztól búcsúzós művésztörténész Elek Artúr⁴³³ keresi csak fel a zsinagógákat.

Az Orczy-ház hatalmas átmenő forgalma – Hevesi szavaival: „zsibongó tömege”⁴³⁴ – ellenére ritkán fordult elő bűncselekmény a házban. Az itt lakók jól láthatták egymást a függőfolyosókra nyíló ablakokon keresztül, s az udvaron mindig járt-kelt valaki, aki megzavarhatta a betörőket; az üzletek ajtajában segédek invitálták be a vevőket, s a Király utca sarkán rendszeresen posztolt rendőr, s szükség és hívás esetén beavatkozott. Ez történt, amikor 1886-ban Szevera Gyula pék özvegye felháborodott a ház udvarán az üzletét elálló kávéházi vendégek viselkedésén, és legényét harcba küldve ellenük a vendégeket lelocsolta vízzel. Végül a rendőrség választotta szét a dulakodókat.⁴³⁵ Egy évvel később Regdon Terézia cseléd kísérelt meg öngyilkosságot leugorva a ház második emeletéről, de zuhanás közben meggondolta magát és a korlát külső oldalán megkapaszkodott. Szerencséjére egy segítségül hívott rendőr mentette ki függő helyzetéből.⁴³⁶ (Lásd Mell. M6, 5.2., és 5.3.) A rendőrök védték a környék lakóit a 20-as évek antiszemita támadásaitól is.⁴³⁷ Csak két sikeres öngyilkosságról számolt be a sajtó. 1874-ben az 54 éves Mellinger Leopoldné „örülési rohamában” kiugrott a második emeleti ablakából.⁴³⁸ 1932-ben pedig a régóta betegeskedő, 73 éves magánzó, Ungár Matild akasztotta fel magát.⁴³⁹

Az egymást figyelő szemek és a közeli rendőri jelenlét ellenére volt lopási kísérlet, és sikeres tolvaj is járt a házban. A tolvajok visszatérő célpontja az orthodox zsinagóga volt. A mindössze hatéves múltra visszatekintő orthodox zsinagógát 1881-re már háromszor látogatták meg tolvajok. Az első és harmadik esetben négy pénzzel teli perselyt loptak el a zsinagógából úgy, hogy a tolvaj imaidőben besurrant, ott elrejtőzött, majd mikor mindenki elment, a perselyeket magához véve egy kötélrel át az udvarra ereszkedett és eltűnt.⁴⁴⁰ (Lásd Mell. M6, 5.4.) Az 1876-os esetben a kötél helyett a tolvaj a zsinagógában viselt és a padokban hagyott imakendőket használt.⁴⁴¹ 1884-ben hasonló akcióra készült Schei Károly, 19 éves zsidó mészároslegény, de őt megtalálták a padok között

⁴³² Barát Endre: „Nagy ház – kis zsidók. Képek a lebontásra ítélt Orczy-házból” *Egyenlőség*. Budapest, (1935. június 22.). 55. évf., 14. o.

⁴³³ Elek Artúr: „Az Orczy-ház regénye” *A pesti városháza*. Budapest, (1934. október 15.). 2. évf. 10. sz., 8-9. o.

⁴³⁴ Hevesi Lajos: „Ez is egy régi ház” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1874. április 23.). 10. évf. 92. sz., 402-403. o.

⁴³⁵ A történetet a Pester Lloyd is leközölte, de a Nemzet fogalmazása nyersebben közölte az eseményeket. (Szerző nélkül): „Nagy népcsődület” *Nemzet*. Budapest, (1886. május 28.). 5. évf. 147. sz., 3.o.

⁴³⁶ (Szerző nélkül): „Életmentő rendőr” *Nemzet (esti kiadás)*. Budapest, (1887. július 26.). 6. évf. 204. sz., 1. o.

⁴³⁷ (Szerző nélkül): „Erélyes intézkedések az éjszakai rendzavarások ellen.” *Az Ujság*. Budapest, (1921. március 25.). 19. évf. 65. sz., 4. o. ; (Szerző nélkül): „Meghalt egy kötelességtudó rendőr” *Az Est*. Budapest, (1922. április 27.). 13. évf. 95. sz., 5. o. ; (Szerző nélkül): „Egy rendőrt téglával megdobtak és revolverből rálőttek. Antiszemita tüntetés vasárnap délben. Zavargások a Király-, a Rombach- és Wesselényi-utcában – Inzultáltak a járőkelőket – Hét tüntetőt előállítottak – Ma egész délelőtt folyt a kihallgatásuk” *Magyarország*. Budapest, (1922. február 26.). 29. évf. 48. sz., 4.

⁴³⁸ (Szerző nélkül): „Mellinger Leopoldné” *Fővárosi Lapok*. Budapest, (1874. március 31.). 11. évf. 73. sz., 322. o.

⁴³⁹ (Szerző nélkül): „Öngyilkosság az Orczy-házban” *8 Órai Ujság*. Budapest, (1932. szeptember 24.). 18. évf. 214., 5. o.

⁴⁴⁰ (Szerző nélkül): „Rendőri hírek.” *A Hon.* Budapest, (1881. április 27.). 19. évf. 115. sz., 2. o.

⁴⁴¹ (Szerző nélkül): „Folyó hó 22-én az Orczy-házban levő” *A Hon.* Budapest, (1876. január 25.). 14. évf. 19. sz., 3. o.

elbújva.⁴⁴² 1884-ben Fleischmann Lajos borkereskedő arany zsebóráját lopták el ima közben az Orczy-házi zsinagógában.⁴⁴³ 1892-ben elfordult hívek közötti verekedés is: Heim Salamont szombati ima közben pofozta fel Róth Adolf. Heim feljelentette a bíróságon támadóját, s ott csak azt fájlalta, hogy az ütést szó nélkül kellett tűrnie, mert az imáját megszakítani nem akarta, különben újra kellett volna kezdenie.⁴⁴⁴ A legsúlyosabb és leginkább hihetetlen tolvajlási esetet harminc évvel annak megtörténte után publikálták. A Pesti Hírlap egy hozzájuk érkezett levélre hivatkozva közölte, hogy amikor 1867-ben Meisel Farkas főrabbi az Orczy-házban a hagyományhűek zsinagógájában – a későbbi orthodox zsinagógában – istentisztelet közben összeesett és meghalt, akkor egy meg nem nevezett jelenlévő gazdag hívő ellopta a rabbi aranyóráját és óraláncát. A hitközség emberei kinyomozták az elkövetőt, és megzsarolták, hogy ha az értéktárgyakkal együtt tízezer forintot nem ad jótékony célra, akkor a nevét nyilvánosságra hozzák. Megkapták a kért összeget és visszakapták az órát.⁴⁴⁵ De szegénység is lopásra ingerelt: 1882-ben a Szevera pékségben dolgozó evangélikus Grombach Lipót segéd elárulta két barátjának – Stark Nándornak és Deák Józsefnek –, hogy munkatársa, Szeleczy Vilmos sütősegéd értéktárgyait is a pékségben őrzi. Stark és Deák ellopta Szeleczy 38 forintját, két aranygyűrűt, egy arany óraláncot és egy ezüst órát. A lopott értékeket eladták és az árát elitták.⁴⁴⁶ Lopásért 1876-ban a házban dolgozó, szintén evangélikus Kämiker Henrik sütősegédet is elítélték,⁴⁴⁷ ahogy 1878-ban a 29 éves korára már megözvegyült római katolikus özv. Reszt Józsefné Szabó Róza cselédet.⁴⁴⁸ Jelentősebb volt Krauszmann Ferenc zsidó ruhakereskedő vétsége, akit 25 évesen váltóhamisításért ítéltek el 1880-ban,⁴⁴⁹ vagy az óbudai születésű, 42 éves, zsidó Braun Mór sikkasztása 1881-ben.⁴⁵⁰

Egy név nélküli „nőcseléd” balesete 1846-ban került a sajtóba, aki a második emeletről zuhant le a ház jégvermébe, „melly őt, az iszonyúan összetörtet, dermesztő kebelébe fogadta.”⁴⁵¹ Az Orczy-ház és orthodox zsinagóga egyéb drámák színhelye is volt. 1872-ben a zsinagógában felsorakozott násznép hiába várt a vőlegényre, aki megszökött az esküvő elől.⁴⁵² Nagy veszélyt jelentett épületre a benne tárolt áruk nagy mennyisége, és a korabeli világítás és fűtés kezdetleges, nyílt lánggal égő volta. Az Orczy-házban 1897-ben egy udvari fabódé, 1901-ben Hitessy Gyula kefeüzlete és részben Seffer Bernát posztókereskedése égett le. 1920-ban a zsinagógában volt olyan nagy tűz, hogy a

⁴⁴² (Szerző nélkül): „Az Orczy-házban levő izraelita orthodox imaházban” *Pesti Napló*. Budapest, (1884. március 7.). 35. évf. 66. sz., 3. o.

⁴⁴³ (Szerző nélkül): „Zsebmetszés a templomban” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1889. szeptember 23.). 40. évf. 262. sz., 2. o.

⁴⁴⁴ Balázs Ignác: „Törvényszéki napló. Pofozkodás az imaházban” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1892. július 3.), 18. o.

⁴⁴⁵ (Szerző nélkül): „Drága óra.” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1897. január 3.). 19. évf. 3. sz., 7. o.

⁴⁴⁶ (Szerző nélkül): „Tolvaj péklegények” *Nemzet*. Budapest, (1882. szeptember 29.). 1. évf. 29. sz., 5. o., Levéltári jelzet: Fogolytörzskönyv HU BFL – VII.106 – 1882 – 863

⁴⁴⁷ Levéltári jelzet: Fogolytörzskönyv HU BFL – VII.103 – 1876 – 775

⁴⁴⁸ Levéltári jelzet: Fogolytörzskönyv HU BFL – VII.103 – 1878 – 944

⁴⁴⁹ Levéltári jelzet: Fogolytörzskönyv HU BFL – VII.106 – 1880 – 223

⁴⁵⁰ Levéltári jelzet: Fogolytörzskönyv HU BFL – VII.106 – 1881 – 784

⁴⁵¹ (Szerző nélkül): „Tegnapelőtt az Orczy-ház” *Nemzeti Ujság*. Pest, (1846. november 12.). 41. évf. 384. sz., 715. o.

⁴⁵² (Szerző nélkül): „Egy elhagyott menyasszony” *Magyar Polgár*. Kolozsvár, (1872. június 1.). 6. évf. 123. sz., 3. o.

frigyszekrény és a benne őrzött tórák megégtek. (lásd a 3. fejezetet) A nyílt láng vezetett halálhoz is, mint 1862-ben egy 81 éves, vak idős asszony kemencetüze.⁴⁵³ 1896-ban a szomszédos, Király utca 3. számú ház padlásán valaki felgyújtotta Neufeld Jenő gyógynövényraktárát. Az Orczy-ház lakói attól tartottak, hogy a tűz átcsap rájuk, s az felgyújtja a tűzfészekhez legközelebb lévő zsinagógát. De a tűzoltók meg tudták fékezni a tüzet, mielőtt az áterjedt volna a házra.⁴⁵⁴

A kiegyezés után a politikai pártok találkozóhelyeként időnként szerepet kapott az Orczy-házi kávéház, de a sajtóban a ház az 1869-es választások idején került a politika ütközőzónájába. Ekkor lépett fel Jókai Mór Terézváros országgyűlési követjelöltjeként, hogy versenybe szálljon a kormánypárti Gorove Istvánnal. A küzdelem fordulatait a korabeli sajtó kevésbé részletesen tárgyalta. De mindketten beszédet mondtak az Orczy-házban, s zsidó támogatója mindkettejüknek jócskán akadt. Az élclapok oldalán heteken át szerepelt Jókai, de a sajtó is meglepő fogalmazással, a megfelelő kifejezést nem találva adta hírül, amikor az író meghívták egy körülmélésre.⁴⁵⁵

„Jelentékeny kérdésül szerepel, hogy melyik tett többet az izraeliták érdekében a két jelölt közül. Jelöltjeiket társadalmi úton is igyekeznek kitüntetni: Jókait keresztelőbe hívta egy zsidó választó, Gorovét házszenelőre egy más.”

A választásokat Jókai Mór nyerte meg.⁴⁵⁶ Jókai neve még halála után 31 évvel, 1935-ben is megjelent a házban, amikor egy régi lakó egy ismeretlen eredetű ezüstserleget mutatott két újságírónak is. A serleg és története nem maradt fenn, csak felirata:⁴⁵⁷

„Jókai Mór / Emlékül / Arany János / 1849”

A cikkek és visszaemlékezések jóvoltából töredékes képet kapunk arról, hogy a 19. és a 20. században milyen volt a szórakozás, a zsinagóga, az étterem, a kávéház, a tulajdonlás az Orczy-házban. De arról nincsen elegendő információ, milyen volt a ház lakóinak életminősége: hogyan főztek, mostak, tisztálkodtak az itt élő emberek. A házat még a harmincas években is közel háromszázan lakták – mégis voltak kiadó lakások és üzlethelyiségek –, s az háztól búcsúzó írások arról szólnak, hogy mindössze 2,⁴⁵⁸ illetve más helyütt 4⁴⁵⁹ fürdőszobás lakás volt az épületben. Az Orczy-házban – ahol a legendabeli mikvék voltak – a tiszta víz hiánya százéves múltra tekintett már ekkor vissza. Az artézi kút fúrása megghiúsult 1830-ban, majd 1831-ben legalább 19-en haltak meg a kolerában a tiszta, fertőzésmentes víz hiánya miatt.⁴⁶⁰ A 19. század első felében az Orczyak évdíjat fizettek csatornatisztításért, de a szennyvíz megbízható elvezetésének problémáját 1841-ben ők sem

⁴⁵³ (Szerző nélkül): „Az országúton levő Orczy-házban” *Nővilág*, 1862. november 10. 6. évf. 34. sz., 543. o.

⁴⁵⁴ (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház veszedelme” *Budapest*. Budapest, (1896. február 18.). 20. évf. 48. sz. 5. o.

⁴⁵⁵ (Szerző nélkül): „Pest választási mozgalmai” *Vasárnapi Ujság*. Pest, (1869. február 7.), 82. o.

⁴⁵⁶ Senex: „Lebontják az Orczy-házat” *Egyenlőség*. Budapest, (1931. július 2.), 7. o.

⁴⁵⁷ Diószeghy Miklós: „A ház, amelyet harminc éve bontanak” *Budapesti Hírlap*, ., 1935. június 29. 55. évf. 146. sz., 10. o ; Pánczél Lajos: „A halálraítélt Orczy-házban” *Ujság*. Budapest, (1935. június 16.), 25-26. o.

⁴⁵⁸ (Szerző nélkül): „Búcsú az Orczy-háztól” *Pesti Hírlap*, 1936. november 6. LVIII. évf. 254. sz., 16. o.

⁴⁵⁹ Pánczél Lajos: „A halálraítélt Orczy-házban” *Ujság*. Budapest, (1935. június 16.), 25-26. o.

⁴⁶⁰ Dombi Gábor: „Lázadó zsidók kolera idején 1831” OR-ZSE Szabadegyetemi előadások <https://www.youtube.com/watch?v=W179li3vj7E> [Utolsó elérés: 2025. február 15.]

tudták megoldani.⁴⁶¹ A közös használatú mellékhelyiségek számáról nincs tudomásunk, csak a zsinagógák melletti vécékről maradt fenn alaprajzi ábrázolás. Megfelelő mellékhelyiség nélkül nem működhetett volna sem a kávéház, sem az étterem. A házról szóló visszaemlékezések gyakran említik a bűzt, ami az udvarokon a (bőr)raktárakból áradt, de a nagy udvar Magazinjának hátsó oldalán két istálló is állt, s a benne lévő állatok trágyájának illata is belengte a házat. A lebontáskor, 1937-ben készült Király utcai kapu fotóján jól látszik Rigótz Márton fuvaros cégtáblája, aki lovaskocsiján vállalt szállítást. A házbeli istállók ürülékének is illata is nehéz súlyként ülte meg az udvarokat, s nyaranta ez a helyzet még súlyosabb lehetett, ha nem is olyan drámai, mint 1825-ben, amikor a zsinagógában ájultak el emberek az alulról felszálló istállószagtól.⁴⁶² Az épület udvarain folyamatosan cserélődtek az áruk, s így a lovaskocsi-forgalom sem lehetett elhanyagolható. A századforduló után a házban dolgozó sírköves tábláit, köveit nem lehetett volna kézben behordani az épület udvarára. (A képeket lásd Mell. M6. 8.) 1879 márciusában a városi hatóság megállapította, hogy a házbeli csatornák és kutak az egészséget súlyosan veszélyeztetik,⁴⁶³ de a szeptemberi híradásokból kiderül,⁴⁶⁴ hogy nem történt semmi a kút lezárása vagy tisztítása érdekében. A helyzet miatt a bérlőknek azzal kellett szembenézniük, hogy a cselédek felmondanak a veszélyes kútvíz miatt.

A századfordulót követően sem változott a helyzet alapvetően, hiszen a tulajdonosok a ház lebontására, s nem a korszerűsítésére törekedtek. Az 1903-as beomlás utáni renoválás nem hozta magával a modernizációt. A tulajdonosok minden bizonnyal nem tiltották, ha valaki korszerűsíteni szeretne volna a bérleményét – így lehettek fürdőszobák is a házban –, de az ellenkezője is megesett. Nádas Sándor 1929-es cikkében számolt be arról,⁴⁶⁵ hogy a sapkakészítő Paczek Vendeltől – (lásd Mell. M6. 8.), akinek a nevét is rosszul írja – az évtizedeken át használt konyháját leválasztották. Míg az 1800-as évek első harmadában gazdag zsidó kereskedők laktak az épületben, 1850 után a Lipótvárosba költözött a jobb módú réteg, később az Andrássy út mögött kialakuló újabb negyedekbe. A ház nívója évről évre lejjebb szállt, a középosztálybeliek is elköltöztek az épületből – az utolsó híresség Hodossy Imre ügyvéd, országgyűlési képviselő volt –, vagy be sem költöztek oda, mint az orthodoxia második rabbijának 1890-ben megválasztott Reich Koppel. Az első világháború után a ház egyértelműen az elmúlás jeleit mutatta. Míg korábban gyerekseregek vonultak az udvarokon társadalmi különbség nélkül együtt játszva, a harmincas években – ahogy a helyi lakók panaszából kiderült – már alig volt gyerek az Orczy-házban. A harmincas évekbeli riportok immár kísértetiesen hanyatló, idősödő és szegényedő épületet láttatnak. Szimbolikus, hogy Nádas a 258-as számú, árva

⁴⁶¹ MNL Orczy iratok: „Orczy-ház Stamiady György haszonbér tervezet”, 1841., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 16. 414-418.

⁴⁶² Gábor Gyula: „A 70 éves dohányutcai zsidótemplom” *Egyenlőség.*, 1929. szeptember 7. 49. évf. 51. sz., 18. o.

⁴⁶³ (Szerző nélkül): „Kút és egészség (rövid hír)” *A Hon.*, 1879. március 5. 17. évf. 55. sz., 3. o.

⁴⁶⁴ (Szerző nélkül): „A közegészségügy s a városi hatóság” *Egyetértés.* Budapest, (1879. szeptember 5.). 13. évf. 245. sz., 2. o.

⁴⁶⁵ Nádas Sándor: „Orczy-ház” *Pesti Futár.* Budapest, (1929. február 15.). 22. évf. 4. sz., 5-11. o.

zsidó hordárral, Hendel Manóval készített interjút az üres kóser étteremben. (Lásd Mell. M6, 8.) Az utolsó évekre a lakók közül leginkább az idősek és a szegények maradtak, akik egymásba kapaszkodva próbáltak túlélni a nehezedő világban.⁴⁶⁶ (Lásd Mell. M6, 9.) Míg az ötven évvel korábbi írások arról szóltak, hogy innen nem költöznek el a lakók, csak talán az unokáik, a húszas évekre már a tulajdonos Rt. is azzal szembesült, hogy a házban túl sok az üres, kiadatlan helyiség. Ez a helyzet a ház lebontásáig sem változott. Akik végsőkéig kitartottak, azok azon üzlethelyiség-bérlők voltak, akik piaca, üzleti kapcsolatrendszere a lokális partnerségekre, helyi vevőikre épült: a zsidó kis-, főként textiliparra. (Lásd Mell. M6, 10.)

⁴⁶⁶ Tharaud János és Tharaud Jeromos: „Ha Izrael a király (A sorozat első része). III. fejezet. Az Orczy-ház.” *Napkelet*. Budapest, (1924. május 1.). 2. évf. 5. szám, 448-454. o. (452. o.); Pánczél Lajos: „A halálraítélt Orczy-házban” *Ujság*. Budapest, (1935. június 16.), 25-26. o.

7. fejezet. A nem zsidó Orczy-ház

Az Orczy-ház úgy vonult be történelmi emlékezetbe, mint zsidók által lakott épület, ennek ellenére fennállása során mindig is laktak és dolgoztak falai között nem zsidók is. A 19. század első feléből rendelkezésre állnak bérlőlisták és zsidó összeírások. Nem minden évben lehetséges ezek párhuzamos összevetése, viszont elégséges tájékozódási pontot adnak az arányok felállításához. A 19. utolsó harmadától már csak a címjegyzékek, újsághírek és hirdetések alapján tájékozódhatunk, ami viszont megalapozott megállapításokhoz kevés, elégtelen.

A forrásokban nem kerül említésre, miképpen éltek együtt itt a zsidók és nem zsidók, csak az együttélés látható. Az Orczyakkal kötött zsinagóga-szerződés kiköti, hogy a zsidók nem zavarhatják ájtatoskodásukkal más életét, de ezt ők is elvárják a felettük lévő padlás kiadásának tilalmával. A házról szóló irodalomban nem bukkan fel, hogy az épületen belül összetűzés lett volna zsidók és nem zsidók között – néhány kivételtől eltekintve. Az első jelentős világjárvány 1831-ben próbára tette az együttélést, hiszen a keresztény házmester temetése körüli időhúzás sokak halálához, egy lázadáshoz és az Orczy család ügyvédjének meneküléséhez vezetett. 1848-ban az antiszemita megmozdulások elérték az épületet, ahol a zsidók védelemre rendezkedtek be.⁴⁶⁷ De nem említik a hazai források azt a Pester Lloydra való hivatkozással megjelent bécsi zsidó hitközségi hírt, miszerint 1867-ben az Orczy-ház előtt keresztények és zsidók háromnegyed órán át verekedtek volna, s a harcban fokes és csákány is előkerült.⁴⁶⁸ Az eddig feldolgozott források házon belüli és lakók közötti súrlódásról nem számoltak be.

A rendelkezésre álló írások, dokumentumok alapján feltételezhető, hogy a zsidó népesség létszáma fokozatosan gyarapodott az Orczy-ház életciklusa során, majd 1830 után tetőzött – 1840-ben 282 zsidót írtak össze a házban –, majd a szám lassú ereszkedést mutatott, főleg amiatt, hogy csökkent a megszületett gyerekek száma, akik felnőttek és elköltöznek a házból, viszont munkavállalóként – esetenként a zsidó családokkal együtt lakva – a nem zsidók továbbra is jelen voltak az épületben. Az idő előrehaladtával a lakók is cserélődtek, s mind alacsonyabb társadalmi osztályok háza lett az épület, ami ennek ellenére megőrizte zsidó polgári jellegét.

⁴⁶⁷ Az 1848-49-es történelmi események leírása terjedelmi okok miatt kimaradt. A legfontosabb források az alábbiak: Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest (Enciklopédia Kiadó, 1998); Spira György: „1848 nagyhete Pesten” 108. évf.1. *Századok*. (1974), 323-369. o.; Einhorn Ignác: *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Budapest (ELTE Román Filológia Tanszék, 2000); Miskolczy Ambrus: *Horn Ede (1825-1875). A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Máriabesnyő - Gödöllő (Attraktor, 2007); Haraszi György: „Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatórugói” In: *Két világ határán*. Magyar zsidó történelem Budapest (Múlt és Jövő, 1999), 185-221. o.; *1848-1849 a magyar zsidóság életében.*: Szerk.: Zsoldos Jenő. Budapest (Múlt és Jövő, 1998); Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Eredeti kiadás: Tábor, 1939 Budapest (Múlt és Jövő, 1998)

⁴⁶⁸ (Szerző nélkül): „Keresztények és zsidók közötti verekedés.” *Die freie Gemeinde*. Wien, (1867. június 30.). 3. évf. 26. sz., 6. o.

Összeírások híján a keresztény lakók vagy itt dolgozók listája nem készült, a korábbi bérlőjegyzékek sem tüntették fel a vallási hovatartozást. Így csak nevekből, utalásokból, történeti emlékekből, cégjegyzékekből és levéltári hivatkozásokból tudjuk visszakövetkeztetni azok személyét, akik az Orczy-házban éltek és dolgoztak nem zsidóként.

A ház ügyeinek helyi intézői az Orczy bárók tulajdonlása idején nem zsidók voltak. A házban ingyenesen laktak azok az ügyvédek – a bérlőlista szerint inspektorok –, akik az Orczy család gazdasági és jogi képviselőjét látták el. A részvénytársaság létrejöttével ez a helyzet megváltozott, az Rt. igazgatói nem kívántak a lebontásra váró épületben élni. Nem volt zsidó a házmester sem, akit a zsidó ünnepek így nem akadályoztak mindennapi tevékenységében. A házmester mellett szolgált viceházmester is, aki a házzal kapcsolatos fizikai munkákat végezte. A hatalmas házban mindig volt sürgős tennivaló, ahogy az 1903-as beomlásokor egy újságíró a házról szólva megjegyzi:⁴⁶⁹

„Csodálkozom is rajta, hogy megelégedett a házmesterrel, amikor rászolgált a külön polgármesterre.

A 20. századot megelőzően az Orczy-házban ingyenes lakást kapott a család ügyvéde. Ő szó szerint is az ügyeinek védője, vagy inkább általános igazgatója volt. Hatásköre kiterjedt a bevételek biztosítására, a család helyi ingatlanjainak kezelésére, azok karbantartására, építkezések irányítására, számlák kifizetésére, a könyvelés vezetésére, a gyakori perek vitelére és a városi hatóságok előtt a család képviselésére. Bár jövedelmük magasnak számított (1841-ben évi 1000 forint), az elvárt munka ezzel teljesen arányos, jelentős volt. Az Orczy család a 19. században nagy tehetséggel vagy szerencséivel választotta ki jogi és gazdasági képviselőit. Volt közöttük egykori táblabíró, leendő rendőrkapitány és országbíró,⁴⁷⁰ országgyűlési képviselő vagy éppen leendő Afrika-kutató, mint Magyar László, aki pályakezdőként az Orczy család leghatalmasabb birtokának, a jankováci uradalomnak volt írnoka, majd ispánja.⁴⁷¹ Mindegyikük vállalt közszereplést, és részt vettek a nemzeti és politikai mozgalmakban, illetve hivatásuk szakmai szerveződéseinek elősegítésében. A pesti ügyvédek közül a legalább 1817 óta alkalmazásukban álló Majer Ferenc⁴⁷² egy elégtelen bevételt hozó év miatt vesztette el jól fizető állását, s ezek után évekre visszamenőleg ellenőriztették a könyvelését. Őt követte Rötth Ignác ügyvéd, volt táblabíró, majd az 1850-es években az arisztokrata családokat szolgáló Lángh Ignác, a későbbi kapitány és országbíró. (Lásd Mell. M7, 2.1.) Az évszázad utolsó harmadában a családot Hodossy Imre ügyvéd, országgyűlési képviselő, sok leendő politikus mentora szolgálta. Ő az 1903-as beomlásokor lakását elveszítve javasolta a ház kezelésének átalakítását, a részvénytársaság létrehozását. (Lásd Mell. M7, 2.2.) Segítője már az 1887-től szintén

⁴⁶⁹ G.: „Az Orczy-ház” *Pesti Napló*. Budapest, (1903. november 10.). 54. évf. 308. sz., 8-9. o.

⁴⁷⁰ Lángh Ignác öngyilkossága után a Vasárnapi Ujság a címdalon induló, másfél kolumnás cikkel búcsúzott. (Szerző nélkül): „Lángh Ignác (1812-1864)” *Vasárnapi Ujság*. Pest, (1864. április 24.). 11. év. 17. sz., 1-2. o.

⁴⁷¹ Magyar László (1818–1864) Később a MTA tagja lett, Afrikáról szóló tudósításai alapján. 1849-ben telepedett le Dél-Afrikában.

⁴⁷² A nevét említi Trattner a Tudományos gyűjtemény előfizetői között 1817-ben. „Mayer Ferentz, M. Bárá Orczy Famíliának Fiscalisa.” 153. o.

az Orczy-házban lakó dr. Draskovich István volt.⁴⁷³ A századforduló után a családnak dolgozó ügyvédek – többek között dr. Kövess György (1901);⁴⁷⁴ dr. Kövess Béla (1907);⁴⁷⁵ dr. Kövér Béla (1918)⁴⁷⁶ –, már nem a legendákkal övezett falak között laktak.

Az Orczy-házi bérlőlistákban találhatók olyanok is, akik az Orczy család megbízásából végezték az épületben munkájukat. Ők elsősorban mérnökök és építészek, de az Orczyak nem biztosítottak számukra ingyenes lakást. Az 1822-es majd az 1829-es listában szerepel Zofahl Lőrincz, aki 1829-1830 fordulóján a ház és a zsinagógák átépítését vezette, évi 300 forintos, kétszoba-konyhás kis lakásban lakott – igaz, az előkelőbb nagy udvarban. Nagybátyja, Czofahl Mihály, aki az artézi kút fúrásával kísérletezett évekig, a földszinten kapott egy – a fizetendő díjból, a 150 forintos évi bérből következtethetően – apró udvari üzlethelyiséget.

Érdekes, hogy az Orczy-házban működött pékség, sütöde egyik – fennmaradt nevű – tulajdonosa sem volt zsidó. A pesti születésű, de polgárjogot csak 1843-ban kapott Liebner József római katolikus volt, a lakjegyzékből 1839-től, a sajtóból 1841 és 1859 között értesülhetünk a házbeli működéséről. Az őt követő Szevera Gyula pék és felesége Anna evangélikus, majd a címjegyzékben 1898-ban felbukkanó Schreiner Rezsőről csak azt tudjuk, hogy nem zsidó. Tőle 1910 után fia, ifjabb Schreiner Rezső veszi át az üzletet, akit 1922-től már a Vilmos császár út 50-ben találjuk. A pékek fontos szolgáltatást is biztosíthattak a házbeli zsidóknak: kemencéjük melegen tarthatta a szombatra előkészített ételeket. Helyi szolgáltatást nyújtott Mihelics József fodrász. Az itt működött sapkakészítő Paczek Vendel már magasabb szintre, kisüzemmé fejlesztette műhelyét.

Az Orczy-házban dolgozott a 19. század első harmadában az egyik legnevesebb és a magyar kultúrára alapvető hatást gyakorló nyomda, a Trattner-, majd Trattner-Károlyi nyomda. A Trattner család a 18. század közepétől volt jelen a Monarchia könyvpiacán, 1772-től 15 évig a birodalmi betűöntés privilégiumát is birtokolták. Ausztriai papírgyárak látta el a budai Egyetemi Nyomdát is papírral, s könyvesboltjaik, viszonteladók tucatnyi városban működtek.⁴⁷⁷ A Gyimótfalván született Johann Thomas Trattner (1719–1798) Bécsben lett udvari könyvkereskedő és udvari nyomdász, majd lovagi címet kapott. 1782-ben kérvényezte egy pesti nyomda, könyvkereskedés és betűöntő műhely felállítását. Az 1783-ban megnyílt nyomdája a harmadik volt a városban, amelynek vezetője néhány

⁴⁷³ (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház egy része beszakadt” *Független Magyarország*. Budapest, (1903. november 10.). 2. évf. 593. sz., 10-12. o., Orsz. Magy Kir. Statisztikai Hivatal: *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Budapest, (Orsz. Magy Kir. Statisztikai Hivatal, 1887.), 460.o.

⁴⁷⁴ (Szerző nélkül): „Báró Orczy-család Ludovika alapítványa (1901)” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1901. március 5.). 53. sz., 4. o.

⁴⁷⁵ (Szerző nélkül): „Báró Orczy-család Ludovika alapítványa (1907)” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1907. március 15.). 41. évf. 62. sz., 4. o.

⁴⁷⁶ (Szerző nélkül): „Báró Orczy-család Ludovika alapítványa (1918)” *Budapesti Közlöny*. Budapest, (1918. április 5.). 42. évf. 79. sz., 18. o.

⁴⁷⁷ Győrben, Nagyszeben, Temesvár, Pozsony, Prága, Brünn, Innsbruck, Trieszt, Zágráb. Engedélyt kaptak linzi, grazi, klagenfurti és laibachi kereskedések megnyitására is. Forrás: Vízkeletyné Ecsédy Judit: „A Trattnerék Magyarországon” 135. évf.2. *Magyar Könyvszemle*. (2019. december 19.), 173–89, doi:10.17167/mksz.2019.2.173-189

év múlva rokona, Trattner Mátyás (1745–1828) lett, aki Párizsban tanulta ki a nyomdászatot, és a budai egyetemi nyomdában is dolgozott. Amikor Mátyásnak megszületett János Tamás nevű fia (1789–1824), keresztapja, Johann Thomas Trattner neki ajándékozta pesti nyomda tulajdonjogát. Ezt 1813-ig apja, majd apjával együtt János Tamás vezette. A Trattner nyomda 1794-ben a „Váci kapu mellett az Arany Elefántnál” működött,⁴⁷⁸ Trattner Mátyás saját házában. Az pontosan egyelőre nem állapítható meg, hogy mikor helyezte át a család lakását és nyomdáját az Orczy-házba. Az biztos, hogy 1805-ben az Orczy-házban laktak,⁴⁷⁹ s itt jött létre a pesti Trattnerek vagyona és a magyar szépirodalmi és tudományos sajtó.

Az ok, amiért Pest belvárosát a külvárossal felcserélték, azzal magyarázható, hogy az Orczy-ház első emeletén tágas teret kaphattak nyomdagépeikhez és lakásaikhoz, illetve a földszinten lévő könyvesboltjukhoz. Így például 1829-ben 3500 forintot éves díjat fizettek a házban bérelt helyiségeikért. S ennél fontosabb lehetett a könyvértékesítési potenciál, amivel a ház bírt. Ebben a korszakban az épületben már volt könyvesbolt: a zsidó Löwy-féle üzlet, tehát a könyveket keresők számára a hely nem volt ismeretlen. A legfontosabb szempont azonban az évente négy alkalommal a közelben megrendezett vásár volt, amely jelentős számú vevőt és árúst vonzott az épület elé, biztosítva a nyomda számára a szélesebb vásárlóközönséget. De lehetett egy szellemi kapcsolat is az Orczyak és a Trattnerek között. A Trattner család azoknak a munkái kiadásába fektette pénzét, akik az Orczy Lőrinc által megindított szellemi mozgalmak tevékeny részesei voltak.

Trattner János Tamás Kazinczy Ferenc barátjaként elkötelezett volt a magyar nyelvű irodalom iránt.⁴⁸⁰ Mint V. Ecsedy kiemeli: rövid pályafutása alatt 827 könyvet adott ki, s ebből 418 volt magyar nyelvű.⁴⁸¹ Működése alatt 15 nyomdagép és 25 szedő dolgozott az Orczy-házban, ez a segédszemélyzetet is figyelembe véve legalább 50 főt jelentett. Halála után Trattner Mátyás veje, Károlyi István (1794–1863) ügyvéd, táblabíró, később országgyűlési képviselő vette át a vezetést, s a cég Trattner-Károlyi nyomda néven működött tovább. A nyomda 1832 végén költözött el az épületből, ugyanis ekkorra készült el a kétemeletes Trattner-ház a Belvárosban,⁴⁸² s kiadványaikból ekkor tűnt el az Orczy-ház említése.

⁴⁷⁸ „A’ nyomtatónak szállása, kinél e’ Magyar zsebalmanak találtatni fog, az arany elefántnál, a’ volt Váci kapu mellett van. Trattner Mátyás, Pesti Könyvnyomtató.” Trattner Mátyás: „Trattner Mátyás nyomdájának címe” *Magyar Hirmondó*. Bécs, (1794. június 6.). 5. évf. 44. sz., 853. o.

⁴⁷⁹ Ráth Paul: *Adreß-Kalender der königlichen Freystadt Pesth, auf das Jahr 1805*. Waitzen (Vác), (Anton Gottlieb, 1805)., 76. o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_02_002_02/?pg=4&layout=s [Utolsó elérés: 2025. február 15.]

⁴⁸⁰ Novák László: *A nyomdászat története*. elektronikus kiadás (MEK) Budapest, (Világosság Nyomda, 1929)., MEK-01645 <https://mek.oszk.hu/01600/01645/#> [Utolsó elérés: 2024. május 21.]

⁴⁸¹ Vízkeletyné Ecsedy Judit: „A Trattnerek Magyarországon” 135. évf.2. *Magyar Könyvszemle*. (2019. december 19.)., 173–89 (186. o.), doi:10.17167/mksz.2019.2.173-189 A többi: 259 latin, 127 német, 11 szlovák, 6 görög, 5 szerb, illetve horvát és 1 francia nyelvű mű volt.

⁴⁸² Urak utcája (Herrengasse) 632, ma Petőfi Sándor u. 3.

Az Orczy-házban dolgozó Trattnerék első és meghatározó kiadványa volt a *Nemzeti Újság* főcím alatt 1806-ban megjelentetett *Hazai Tudósítások* hírlap, ami 1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások* címmel látott napvilágot. Ennek szerkesztője Kultsár István (1760–1828) volt. 1817-ben a lap kiegészült az ismeretterjesztő *Hasznos Mulatságokkal*. 1814-ben ők jelentették meg a *Nemzeti Gazda* című lapot, majd 1824-től az Angyalffy Mátyás András (1776–1839) szerkesztésében többször is kísérleteztek az 1831-ben végképp megszűnt *Mezei Gazdák Barátja* című mezőgazdasági szaklappal, aminek szerkesztősége 1828-ban a ház második emeletén volt. (Lásd. Mell. M7, 3.) 1815-től itt jelent meg az *Erdélyi Múzeum*, 1817-től a *Tudományos Gyűjtemény*, aminek szerkesztője 1828-tól Vörösmarty Mihály (1800–1855) volt. 1826-tól jelent meg az első esztétikai folyóirat a házban két költő, Szemere Pál (1785–1861) és Kölcsey Ferenc (1790–1838) szerkesztésében, az *Élet és Literatura*.

Az Orczy-házban megfordult a magyar irodalmi élet elitje, Kazinczytól Vörösmartyig. Könyvei megjelentetését Széchenyi István is a Trattner-Károlyi kiadóra bízta, többek között itt jelent meg az országos érdeklődést és pénzügyi sikert hozó *Hitel*. A család gazdasági alapját az egyházi kiadványok, tankönyvek, kalendáriumok és állami, városi nyomtatványok elkészítése biztosította, s magyar kultúrába való befektetésük – noha törekedtek a rentabilitásra – inkább szellemi elkötelezettségük és nem a felismert piaci potenciál jele volt. A kiadók helyzetet maga Trattner János Tamás mutatta be lapjában 1817-ben, ahol publikálta előfizetőinek jegyzékét is.⁴⁸³ Azáltal, hogy Trattnerék tudományos, irodalmi, gazdasági és hírlapot adtak ki, kiemelkedően járultak hozzá a magyar irodalom elindulásához, nyelvi formáinak kialakulásához. Tevékenységük nyitott utat ahhoz is, hogy Pest ne csak az ország kereskedelmi, de szellemi központja is lehessen és kisugárzása – éppen a Trattner könyvesbolti hálózaton és előfizetéseken keresztül – országos legyen. A szellemi és társadalmi eredményekhez hasonlóan szerény pénzügyi befektetéssel ilyen hatalmas hatást kiváltani keveseknek adatott a magyar kultúra történetében. S azáltal, hogy munkát adtak Vörösmartynak, s támogatták irodalmi tevékenységét is, a magyar szépirodalom felvirágzásának voltak mecénásai.

Az 1805-ös pesti címjegyzékből tudható, hogy a ház lakója volt Trattner Mátyás, s mellette itt dolgozott Franz Kassa szücs, Dószegi Gábor és Fischer András asztalos.⁴⁸⁴ Az 1822-ből fennmaradt bérlőjegyzék szerint a sok helyiséget, szobát bérlő Trattnerék mellett a nem zsidó bérlők között volt özvegy Wittemberg; az éppen a rabbi melletti lakást lakó Zofahl Lőrinc – s ez a házbeli építkezésekre utal –; az ismeretlen foglalkozású Catharina Brühl, Heinrich Kreiner; Martin Geiger; az évi 1600 forint lakbért fizető Frau von Csuzy; és az utónévvel nem szereplő, de több helyiséget bérlő

⁴⁸³ Trattner János Tamás: „Magyar Országai Könyvnyomtató Műhelyek’ 1817-dikbeli állapotjuk.” *Tudományos Gyűjtemény*. Pest, (1817). 1. évf. 12. sz., 78-86. o.

⁴⁸⁴ Ráth Paul: *Adreß-Kalender der königlichen Freystadt Pesth, auf das Jahr 1805*. Waitzen (Vác), (Anton Gottlieb, 1805). https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_02_002_02/?pg=4&layout=s [Utolsó elérés: 2025. február 15.]

Ehrenstamm. 1829-ben a Trattnerék helyett már a házban lakó Károlyi István vezette a kiadót és a nyomdát, Landau Lénárd pedig a festőiskáláját. Az ideköltöző Michael Czofahl ekkor éppen a sikertelenül végződő artézikut-fúrással próbálkozott. Itt intézte üzleti ügyeit Josef Huber és egy von Losonczy. S még itt élt az időközben kisebb, csak 1200 forintos lakásba költözött Csuzyné önágyasa.

A legmagasabb rangú bérlő – de nem lakó – 1820-ban a második udvarban évi 400 forintért helyiséget bíró „Graf Bolza”, illetve az 1829-es listában egy „Graf Dessöffy”, aki az ún. régi házban egy földszinti helyiség bérlője volt. Hogy a bérlemény nem lehetett kisméretű, azt az ára mutatja: évi 500 forintot fizetett érte, Bolza gróf udvari bérleménye ennél kisebb lehetett. Az összeírás nem tisztázza a bérlet célját, a Gewölbe szóval jelölt helyiség egyszerre lehetett üzlet, de raktár is, ami a piac közelségét tekintve hasznos lehetett a bérlői számára.

Az 1839-es lakólistában nem zsidó csak Bauer Sebestyén, a kávéház bérlője és Bittermann Károly nyomdász (1805-1869), a szabadkai nyomda 1844-es alapítója. Bittermann három elemivel, 1816 körül került a Trattner nyomdába, majd a nyomda által támogatott külföldi tanulmányok után tért vissza 1823 után. Amíg a nyomda az Orczy-házban működött, addig a Trattnerék szolgálatában állt, majd a Landerer és Heckenast nyomdában dolgozott.⁴⁸⁵

E korszakot követően az Orczy-ház nem zsidó lakói csak véletlenszerűen bukkannak fel a címjegyzékekben, sajtóban, levéltári gyűjteményekben, mint Eduard Stark portréfestő (1844); Sadovszky Antal ügyvéd (1848); tolvajjá lett evangélikus Kämiker Henrik sütősegéd (1876); a 29 éves korára már megözvegyült, két gyermekes, lopásért 8 napi fogházra ítélt, római katolikus cseléd, özv. Reszt Józsefné Szabó Róza (1878); a Szevera pékségben dolgozó evangélikus Grombach Lipót segéd (1882); vagy az öngyilkosságot megkísérlő cseléd, Regdon Terézia (1887). A névvel fennmaradt segédek és cselédek mellett minden bizonnyal még sok száz nem zsidó alkalmazott szorgoskodott az Orczy-házban fennállása során.

Az Orczy-ház életét végigkísérte a könyv: zsidó és – egy ideig nem zsidó – könyvkereskedés, illetve több nyomda is folyamatosan működött az épületben, amelynek utolsó éveiben a zsidó Schlesinger könyvesbolt mellett a Madách Nyomda dolgozott a házban.

E nyomdát Ladányi János (Lásd. Mell. M7, 4.) alapította a Nyugdíjas Katonatisztek Országos Szövetségének támogatásával. Kapcsolatrendszerére támaszkodva több honvédségi témájú kötetet jelentetett meg. Az egyik általa nyomtatott könyvet – *A zsidó világszövetség veszedelme az emberiségre* – közösség elleni izgatás miatt 1929-ben lefoglalták, terjesztését betiltották.⁴⁸⁶ A nyomdát halála után felesége Ladányi Jánosné Selley Mária vezette tovább, s szolidabb művek, iskolai értesítők és szakmai lapok nyomtatását (például *Férfiszabók Közlönye*, *Magyar Kalapos*

⁴⁸⁵ Németh Ferenc: „Bittermann Károly és az első bácskai magyar nyomda (1844)” *Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka.*, 2018. december 19. <https://magister.uns.ac.rs/Bittermann-karoly-es-az-első-bácskai-magyar-nyomda-1844/tartalom/1626/> [Utolsó elérés: 2024. május 21.]

⁴⁸⁶ (Szerző nélkül): „A zsidó világszövetség veszedelme” *Az Est*. Budapest, (1929. február 2.). 20. évf. 28. sz., 10. o.

Ujság, Vegyi Ipar) látta el. A korábban a Magyar utcában működő nyomda 1934-ben helyezte át székhelyét az Orczy-házba, a volt Kultusztemplomba, ahol az épület lebontásáig működött.⁴⁸⁷ Ladányi Jánosné 1937 elején, pár hónappal az Orczy-házi nyomda elhagyása előtt hunyt el, 51 éves korában.⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ A korábbi cím: Magyar utca 52. (Szerző nélkül): „Helyiségváltás” *Nyomda- és Rokonipar*. Budapest, (1934. március 15.). 24. évf. 6. sz., 9. o. Az Orczy-házból a cég a Lónyai utcába költözött. (Szerző nélkül): „Szakmai hírek. Helyiségváltás” *Nyomda- és Rokonipar*. Budapest, (1937. június 1.). 27. évf. 11. sz., 9. o.

⁴⁸⁸ (Szerző nélkül): „Halálozás” *Nyomda- és Rokonipar*. Budapest, (1937. február 1.). 27. évf. 3. sz., 8. o. „Özv. Ladányi Jánosné, született Selley Mária, a budapesti Madách-nyomda tulajdonosa, január 20-án, 51 éves korában, váratlanul elhunyt. Boldogult kortársunk férjének néhai Ladányi János elhunytá után évekkel ezelőtt vette át üzemének vezetését és haláláig dicséretes módon, testvérei által támogatva, vezette azt. Az elhunytat gyászolják gyermekei, Zsuzsi és Antal, utóbbi már néhány év óta az üzemben működve, követi korán elhunyt szüleit az üzem vezetésében. A Megboldogultat január hó 23-án a gyászolók nagy részvéte mellett a farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra. Emlékét kegyelettel megőrizzük.” A Madách-nyomda később Ladányi Nyomda néven működött Ladányi Antal vezetésével 1948-ig. Érdekes módon az általa gyártott kiadványok között is volt katonai: a Ladányi nyomda nyomtatta a *Honvéd* c. katonai folyóiratot.

8. fejezet. Az Orczy-ház vége

REMÉNY ÉS PANGÁS

Az Orczy-ház Részvénytársaság megalakulásakor az alapítók – volt tulajdonosok és befektetők – hittek abban, hogy vállalkozásukat siker koronázza. Bízta abban, hogy az Rt.-nek sikerül megszerezni a ház teljes tulajdonjogát és megkezdődhet az épület lebontása és az új ház tervezése. A századfordulós Budapestet ekkor amúgy is újabb építési láz kerítette hatalmába: óriási tőkék gyűltek össze a modernizálódó, gazdagodó Magyarországon, amelyek hosszú távú befektetést kívántak. Már ekkor is az ingatlanokat tekintették a leginkább megbízható befektetésnek. Budapest legnagyobb adófizetőinek – ahogy azt Vörös Károly⁴⁸⁹ kimutatta – jelentékeny része ingatlanbevételekből jutott magas jövedelemhez. A fővárosi építkezési láz a Millennium idején tetőzött, majd gyors piaci visszarendeződés,⁴⁹⁰ majd a századforduló után óvatosan újra erőre kapott, hiszen a fővárosban maradt munkásokat, mesterembereket is munkaalkalmakhoz kellett juttatni. A takarékpénztárak és a bankok ingatlanfejlesztő leányvállalatokat alapítottak – 1904-es és 1906-os alapítású bankok szálltak be az Orczy-ház Rt.-be is –, és ingatlanpiaci vadászatra indították őket.⁴⁹¹

A remény, hogy az Orczy-projekt a ház lebontása és egy új építése után nyereséget hoz, az Rt. fennállásának végéig fennmaradt. A ház továbbra is egyre jobban vesztett vonzerejéből, és Budapesten új és újabb ötletek bukkantak fel, mit kellene a helyére építeni. A tulajdonosokat az sem zavarta, hogy a befektetett milliókhoz és a ház értékéhez (az 1907-es alapszabály szerint 2.400.000 korona) viszonyítva a ház jövedelemtermelő képessége minimális. A részvényesi gyűléseken nem vetődött fel problémaképp, hogy a házat hitelből szerezték meg és az eredeti tulajdonosokat is hitelből fizették ki; majd jelzáloghitel is került a házra, és a bevételek csak a hitelek törlesztését szolgálják. Az alapszabályban vállalt, de a tulajdonosok által be nem fizetett részvénytőke évtizedekig nem okozott zavart a működésben. Ahogy az sem, hogy a ház működtetése veszteséges volt, s ezt a veszteséget az ún. „házszámla” rovatba könyvelték, az egyszer – soha – ki nem fizetendő költségek közé. (Lásd Mell. M8, 1.)

Az Rt. tulajdonosai vigyázó szemüket a jövőre vetették, s a jelen ügyes-bajos dolgait az igazgatóság intézte. Az alapításhoz még felsorakoztak az Orczy-család tagjai, s az Rt. elnökéül Orczy Eleket választotta, de a részvények megszerzésének fél évtizedes folyamatában alig vettek részt. (Lásd Mell. M8, 2.) 1910-ben még Orczy Elek elnök sem tudott arra időt szakítani, hogy részt vegyen

⁴⁸⁹ Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői*. Budapest, (Akadémiai Kiadó, 1979).

⁴⁹⁰ Vö. Matlekovits Sándor: „Az iparpangás okai” *Magyar Ipar.*, 1902. december 28. 23. évf. 52. sz., 1309-1313. o.

⁴⁹¹ (Szerző nélkül): „A krízistől a krímicsauig” *Pesti Napló*. Budapest, (1904. szeptember 11.). 55. évf. 251. sz., 15-16. o. https://adt.arcanum.com/hu/view/PestiNaplo_1904_09/?query=%22%C3%A9p%C3%ADtkez%C3%A9si+1%C3%A1z%22&pg=218&layout=s [Utolsó elérés: 2023. október 16.]

az Rt. szeptember 16-i közgyűlésén – aminek időpontja mind az Rt. szabályai, mind a törvényi előírások alapján is elkésett volt –, s ezért képviselőjének dr. Kövess Béla ügyvédet delegálta. (Lásd Mell. M8, 3.)

Az Orczy-ház Rt. fennmaradt pénzügyi kimutatásai minimálisak: csupán a mérlegek, illetve az azokat indokoló igazgatósági jelentések – nem minden évből – maradtak fenn a főváros levéltárában. A részvénytársaságok mérlegeit régen is kötelező volt közzétenni, illetve a cégbíróságra – a fővárosi törvényszékre – is benyújtani, de nincs nyoma, hogy ezeket számszakilag ellenőrizte-e bárki is. Formailag annál inkább: a Budapesti Királyi Törvényszék 1923 áprilisában vizsgálatot indított,⁴⁹² mert az Rt. nem hívott össze idejében közgyűlést és késve adta be mérlegdokumentumait. A cég azzal mentette magát, hogy a tulajdonosainak egy része külföldön van, s az igazgató, Kálmán Ignác beteg, emellett már lemondtak azon igazgatósági tagok,⁴⁹³ kiknek a bíróság értesítést küldött, és új igazgatók vannak. Ez az indoklás igazolta a bíróság feltételezését, hogy a cég vezetése hanyag, hiszen a vezetőváltásról mindenképpen értesíteni kell a felügyelő bíróságot, és a Cg. 19933/924/4. sz. irat szerint a bíróság vétkeseknek mondta ki a cégvezetést, ezért fejenként 80.000 korona bírságot kaptak, hiszen 1919 és 1923 között minden közgyűlésüket késve tartották meg, ezért adták be mindig késve a cégiratokat is. A meghökkent és zömmel jogászokból álló cégvezetés ügyvédhez fordult és dr. Háy Elek⁴⁹⁴ vezetésével fellebbeztek a bírság ellen. Mint írták:

„A házat 1919-ben tudvalévőleg elkommunizálták, és csak a kommün bukása után sikerült azt visszakapnunk, de a házbérek elszámolása csak több, mint két évvel később következett be. Ennek folytán nem állott módunkban mérlegünket sem összeállítani, amely körülményt a m. kir. kereskedelemügyi miniszter úr is méltányolta.”

Erre hivatkozva kérték a pénzbüntetés minimális szintre való leszállítását.⁴⁹⁵ A bíróság nem volt olyan kegyes, mint a kereskedelemügyi miniszter, így a büntetés fennmaradt,⁴⁹⁶ sőt az üggyel párhuzamosan egy másik eljárásban megtoldották 200.000 koronával – de azt nem a vezetőknek, hanem a cégnek kell kifizetnie –, mert nem jelentette be idejében székhelyének megváltoztatását.⁴⁹⁷

Az Orczy-ház Rt. első elnöke, báró Orczy Elek 1916. április 12-én váratlanul elhunyt. Az igazgatóság a következő közgyűlést – ahol az 1916-os év mérlegét is el kell fogadniuk – csak 1917. október 26-án tartotta meg, de csak 1918. szeptember 26-i közgyűlés törölte a két és fél éve halott

⁴⁹² E vizsgálatnak anyagai: BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 2656. sz. kisdoboz. Vizsgálati anyagok”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933)

⁴⁹³ dr. Erdély Sándor, Schön Lipót, dr. Hüttl Dezső, Paál József (másutt Pál). Távozásukat már bírósági végzés rögzítette 1923. június 7-én. Így ezzel indokolni a késedelmet – áprilisban kellett volna leadni a mérlegeket – bátor szemtelenségre vall. A helyükre érkezők: dr. **Czukur Gábor** (Magyar Agrár- és Járadékbank jogásza, később az Olasz-Magyar Bank igazgatója), dr. **Molnár Miklós** (Országos Központi Hitelszövetkezet), **Münnich Aladár** (híres építész, később az Orczy-ház helyén épült ún. Helvétia-házak tervezője), **Salamon Andor** (Magyar Agrár- és Járadékbank Rt.)

⁴⁹⁴ Háy Elek (1885–1958) ügyvéd, a Magyar-Olasz Bank ügyésze. Sógora Háy Gyula író. Másik sógora Halmi Miklós, a Magyar-Olasz Bank vezérigazgatója.

⁴⁹⁵ Az aláírók: Aláírók: dr. Erdély Sándor, Schön Lipót, Hüttl Dezső, dr. Kövess Béla, dr. Éber Antal, dr. Kálmán Ignác, dr. Kálmán Ödön.

⁴⁹⁶ A Bp. Kir. Ítéltábla 6. P. 2799/7 sz. ítélete.

⁴⁹⁷ Az eset iratanyaga: BFL 2656. kisdoboz. Iratszám: 295/1923/26/b. 1924. január 9.

bárót az igazgatók sorából. Helyére az őt sokat helyettesítő dr. Kövess Béla került. A folyamatos veszteségek miatt 1923-ra az Rt. hitelállománya meghaladta a részvénytőke 2,4 millió koronás összegét (jelzálog: 1,5 millió; egyéb hitelek: 1.860.363 korona). Az 1924-es országos pénzügyi összeomlásig az Orczy-ház Rt. könyvelésében 1.680.000 koronás „be ne fizetett részvénytőke” szerepelt, de 1924 január-február folyamán⁴⁹⁸ a korona értékvesztése miatt könnyedén teljesíthető volt e tőkebefizetés. Különösen úgy, hogy kötelezővé tették a tulajdonosok (elsősorban a bank) számára az eddig elmaradt részvénytőke befizetését.⁴⁹⁹ 1924. február 18-án 240 millióra emelték az alaptőkét, 63.360 elsőbbségi és 126.720 darab 1250 koronás részvényt bocsátva ki. A befolyt – de értékében erősen megolvadt – összegekből kifizették a Magyar Jelzálog Hitelbanknál 1907 óta fennálló tartozás maradványát, 397.500 koronát, és a Magyar Agrár- és Járadékbanktól felvett 1.500.000 korona jelzálogtartozást. Kizárták a részvényesek sorából báró Orczy Jánost, akinek nem volt elég 17 év arra, hogy 50 darab részvényét kifizesse. A pengő-rendszerre való átállásképp 1925-ben elkészítették a ház kettős (korona – pengő) mérlegét is. A tőkeemelés utáni, 1926. június 30-i közgyűlésen kiderült, hogy az Orczy-család rokonai⁵⁰⁰ és régi bizalmi emberei (Kálmán Ignác és Ödön) az 1920 részvényből már csak 326-ot birtokolnak, s részvények többségét az Magyar Agrár és Járadékbank Rt.-t 1924-ben magába olvasztó Magyar-Olasz Bank és annak vezetőségi tagjai mondhatják magukénak. (Lásd Mell. M8, 4.) Ekkor már nem Kálmán Ignác volt a cég ügyvezetője, aki a húszas években – a fennmaradt orvosi igazolások szerint – már valóban sokat betegeskedett. 1926. február 1-től dr. Bogyó János látta el ezt a feladatot, havi 500 aranykoronáért. (Lásd Mell. M8, 5.) Dr. Bogyó a Magyar-Olasz Bank egyik aktív igazgatója is volt, így kevés ideje jutott az Orczy-házra, ahogy a többieknek is. A források szerint a ház fizikai állapotának megőrzésére, illetve átalakítására csupán 1914-ben és 1925-ben fordítottak gondot és csekély összeget.⁵⁰¹ Köszönhetően az ország fokozatos pénzügyi konszolidációjának és a cég adósságoktól való megszabadulásának – az Orczy-ház Rt. mérlege 1924 után pozitívba fordult. (Lásd Mell. M8, 6.) 1926 augusztusában jelent meg a Budapesti Király Törvényszék – mint cégbíróság – hivatalos közleménye, amelyben az Rt. közzétette, hogy a vagyonértékelést követően a cég értéke 768.000 pengő.

⁴⁹⁸ Erre utal az 1927. március 27-i közgyűlési jegyzőkönyv, 6-7. oldala.

⁴⁹⁹ Orczy-Ház R.T.: „Az Orczy Ház Részvénytársaság igazgatósága” *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*. Budapest, (1924. január 23.). 58. évf. 19. sz., 4. o.

⁵⁰⁰ gr. Zenesky Róbertné örökösei, br. Piret de Bihain Lajosné és gr. Zay Miklósné

⁵⁰¹ Az 1927. március 27-án tartott közgyűlésen kiosztott igazgatósági beszámoló szerint: „Üzleti bevételeink a vonatkozó lakbérrendelet szellemében a lefolyt évben is emelkedtek, épületünk karbantartására viszont – tekintettel az 1925. évben végzett lényeges tatarozásra – csak kisebb – zárszámadásainkban kimutatott összeget kellett fordítani”. 1925-ben a felújításra fordított összeg 305.028.872 korona volt, miközben a házbérből jövedelem 1.781.507.894 koronára rúgott. Tehát a közvetlen bérbevétel 17%-át fordították az 1925-ös „lényeges” tatarozásra. (Ez a kiadás 24.400 pengőnek felelt meg, míg a bevétel 142.520,6 pengő.)

AZ ÚJRATERVEZÉS KORSZAKA

Az Orczy-ház Rt. cégirataiban nem maradt fenn az az adásvételi szerződés, amellyel a Magyar-Olasz Bank és a többi tulajdonos átadta a részvénytársaságot egy új befektetői körnek. Tény, hogy 1907 és 1927 közötti időszakban az épülettel jelenével és állapotával keveset törődött az Rt.; sorsa az elfoglalt pénzüberek sokadlagos fontosságú játéktere volt, ami egy öregedő gyöngyösi ügyvéd – Kálmán Ignác – lassú és hibákkal teli kezelésére volt bízva.

Az új befektetői társaság terveiről és koncepciójáról hallgatnak a cégiratok, erről csak sajtóbeli híradások és az új tulajdonosi kör⁵⁰² alapján lehet képet alkotni. A váltásról hírt adó közlemények 1927 februárjában jelentek meg, egy hónappal a hivatalos átadás-átvétel előtt.⁵⁰³

*„A régi Budapest egyik leghatalmasabb háztömbje, a Károly király út és a Király utca sarkán elterülő közismert Orczy-ház gazdát cserélt. Egy részvénytársaság tulajdonában volt a ház és ettől vették meg Fejér és Dános építési vállalkozók és Magyar Bertalan textilkereskedő. Négy hét előtt kezdődtek meg a tárgyalások és értesülésünk szerint a napokban befejezték, aláírták az adásvételi szerződést. Az új tulajdonosok 17 milliárd koronáért vásárolták meg az Orczy-házat. Az egyik vevő, Magyar Bertalan, már hosszabb idő óta foglalkozik házvitelekkel, ő vette meg Bacher Emil házáat is. Fejér és Dános vállalkozó cég építi azokat a kislakásokat, amelyeknek felépítésére a Kereskedelmi Bank vállalkozott.”*⁵⁰⁴

A vevők természetesen a céget vették át, s nem csupán a házat. Az Rt. korábbi vezetése 1927. március 7-i közgyűlésen jelentette be, hogy „társaságunk részvényeinek birtoklásában az év folyamán (...) lényeges változások állottak be”. Az átadás-átvétel kulturáltan zajlott le március 24-én, ahol mind a korábbi részvényesek, mind az újak megjelentek. Ezen az ülésen megszüntették a korábban csak látszólag fontos elsőbbségi- és törzsrészvények közötti különbséget, hiszen az új részvényesek többsége egyformán 100 darabbal rendelkezett, kivéve Wertheimer Frigyes (520 db). (Lásd Mell. M8, 7.) Az új tulajdonosok elfogadták a korábbi igazgatóság lemondását és nyilatkozatot – felmentvényt – adtak ki arról, hogy a korábbi igazgatók és felügyelőbizottsági tagok mindenben szabályosan jártak el és felelősségre nem vonhatók. A korábbi vezetés jegyzőkönyvbe vétette azt is, hogy az alaptőke befizetések szabályosak voltak és „névértéken” – mindenki által tudhatóan: nem értéken – teljesültek. Új igazgatóság került a régiek helyére. (A névsort és háttérüket lásd: Mell. M8, 8.)

Bár a levéltári cégiratok között nem őrződött meg sem az új alapszabály, sem a befektetési koncepció, mégis a törvényszék által közzétett alapszabály-kivonat 6.§-a árulkodó (lásd Mell. M8, 9.):

⁵⁰² Az Rt. tulajdonosai 1927. november 3.-i jegyzőkönyv szerint: Magyar Bertalan, Ungár Albert, dr. Hajdu Sándor, Hollós Ödön, Rakovszky István, Fejér Lajos, Dános László, Dr. Krausz Béla, Dr. Hollós Pál, László Dezső, Dr. Haas Artúr, Fülöp Béla, Balázs Lajos, Fejér Géza, Wertheimer Frigyes.

⁵⁰³ (Szerző nélkül): „Eladták az Orczy-házat, mely óránként egy aranyat hozott” *Friss Ujság*. Budapest, (1927. február 8.). 32. évf. 30. sz., 6. o.; Magyar Elek: „Tizenhét milliárdért vette meg az Orczy-házat Fejér és Dános építési vállalkozó és Magyar Bertalan textilkereskedő” *Magyarország*. Budapest, (1927. február 8.). 34. évf. 30. sz., 7. o.

⁵⁰⁴ Magyar Elek: „Tizenhét milliárdért vette meg az Orczy-házat Fejér és Dános építési vállalkozó és Magyar Bertalan textilkereskedő” *Magyarország*. Budapest, (1927. február 8.). 34. évf. 30. sz., 7. o.

„A társaság bármely közgyűlésének jogában áll egyes üzletágakat elhagyni, viszont új üzletágakat felvenni.”

S bár továbbra is a ház lebontása és új építése volt a társaság fő célja – amelynek neve a hivatalos lapban polgári -i-vel és nem y-nal jelent meg (Orczy ház Rt.) –, nem lehet véletlen, hogy Magyarország leggazdagabb és legbefolyásosabb textilkereskedői és -gyárosai vásárolták be magukat Budapest egyik legértékesebb telkének birtokába, ráadásul Németország legnagyobb áruházlánc-tulajdonosa, Georg Wertheim oldalán. A cég egyéb potenciális nemzetközi partnerekre tekintettel németül, franciául és angolul is feltüntette a nyilvános alapító okiratában a nevét: ha helyi építési vállalkozást akartak volna vinni, erre nem lett volna semmi szükség. Hogy kész koncepcióval érkezettek, azt a „Fejér és Dános Építési Vállalkozók” cég azonnali bevonása jelzi. 1927. november 3-án tartott rendkívüli közgyűlésen Dános László és Fejér Lajos 100-100 részvény birtokosaként és igazgatói rangban voltak jelen, de meglepő fordulattal, december 1-i dátummal mindketten lemondtak igazgatói megbízásukról.⁵⁰⁵ Az 1927 novemberi rendkívüli közgyűlésen a részvényesek között található Rakovszky István neve is.⁵⁰⁶ Források híján nem azonosítható, hogy a korszakban Budapesten élő Rakovszky Istvánok közül ki lehet ez a részvényes. De a Rakovszkyak több generációja és ága is részese volt a magyar politikának, volt közöttük volt országgyűlési képviselő és miniszter is. A magyar gazdasági életben is több (dr.) Rakovszky István is szerepelt. Mindenesetre az megjegyzendő, hogy 1928 áprilisában iktatták be hivatalába a Fővárosi Közmunkatanács új elnökét Rakovszky Iván (1885–1960) volt belügyminisztert,⁵⁰⁷ akinek ikertestvérét véletlenül éppen Rakovszky Istvánnak hívták (1885–1953). Érdekes módon Rakovszky Iván beiktatási beszédét az – Orczy-ház sorsát meghatározó – Erzsébet sugárút kérdésével zárta. Kijelentette, hogy:

*„a város belső részén múlhatatlan szükségként mutatkozó városképi feladatoknak a megoldásához csak bátorság kell. **Kitűnő tervek vannak, amelyek meg is valósíthatók** és ezek az égető kérdések eddig csak azért nem nyertek megoldást, mert mindig habozó akarattal nyúltak hozzájuk.”*⁵⁰⁸

Az Orczy-ház Rt.-nek egyelőre stratégiája és kitűnő ötletei voltak, és láthatóan a bátorság és a pénz sem hiányzott. Mindenesetre meghökkentő Rakovszky István túl rövid ideig tartó felbukkanása az Rt. tulajdonosai között, lehet, hogy ő volt (vagy lett volna) a kapcsolatot biztosító ember a fővárosi építkezések startégiája felett döntő közmunkatanácshoz. De gyors távozása, emellett Fejér és Dános felmondása azt jelzi, hogy az Rt. koncepciója elszenvedte első vereségét.

Ha német mintára felépült volna e forgalmas helyen Budapest valóban hatalmas áruháza – a mai plázák őse –, az alapjaiban változtatta volna meg a környék arculatát, erősen emelve annak

⁵⁰⁵ Feltehetőleg megváltak részvényeiktől is, ugyanis 1928 június 1-én tartott rendes közgyűlésen nevük már nincs a részvényesek között. (Később visszatérnek.)

⁵⁰⁶ A következő évi részvényesi listában már nem szerepel.

⁵⁰⁷ Belügyminiszter 1922–1926 között, majd 1944 augusztusától októberig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Életrajza: Rakovszky Iván: „nagyraikói és kelemenfalvi Rakovszky Iván” elektronikus In: *Széchenyi tölgyfái*. Szerk.: Rakovszky István. A nagyraikói Rakovszky család szépirodalmi munkái, 2007., 12-13. o.

⁵⁰⁸ (Szerző nélkül): „Rohamléptekkel kell behozni Budapest elmaradottságát” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1928. április 18.). 48. évf. 88. sz., 8. o.

értékét. Az általunk feltételezett kezdeményezés – lakóház és áruház célját szolgáló épülettömb létrehozása, amely ötlet melleleg egy 1894 májusi álhírben már megjelent⁵⁰⁹ – másik alapját, vagy inkább szellemi fundusát az adta, hogy a megújulásra váró épület Budapest egyik textilkiskereskedelmi központja volt. A hagyományosan erős zsidó textilipari jelenlét példájaképp sok tucatnyi kis textilcég működött a házban. S melleleg az Orczy-ház Rt. új tulajdonosai, Rakovszky kivételével mind zsidók és többségükben textilesek voltak. A feltételezésünket csak két, egy 1927-es⁵¹⁰ és egy 1928-as újságcikk támasztja alá, ami szerint az Orczy-ház:⁵¹¹

„A hatalmas ingatlan a közel múltban cserélt gazdát és egy részvénytársaság birtokába került. Nagy üzletházat akarnak itt építeni, de a terv kivételére egyelőre nem kerülhet sor, mert az építési engedélyt nem adják ki. Az Erzsébet-sugárútról készült tervek szerint ugyanis ezen a helyen nagy teret szándékoznak létesíteni, amely kiindulóhelye lenne az új sugárútnak. A főváros éppen azért akarja már most megszerezni az Orczy-házat és lebontásával a környék rendezéséhez hozzáfogni.”

Az Rt. 1929-ben összeállított mérlege szerint az előző évi tételek között szerepelt egy 5.728,50 pengő tervezési díj is. 1928-ban egyetlen nyilvános pályázat sem volt e városrészben, ellenben a Múcsarnok 1928-as tavaszi tárlatán Gregersen Hugo építész (1889–1975) két felhőkarcoló rajzot mutatott be. Aktuálisan: ugyanis Budapesten ekkor hatalmas vita dúlt a hazai felhőkarcolók jövője körül, s az építész rajzaival tette le voksát. Az egyik felhőkarcolót a Rókus kórház, a másikat az Orczy-ház helyére álmodta meg. Kevés lap közölte a kiállított képet, de ezek – egy kivételével – csupán, mint felhőkarcolót mutatták be. Az érdekes kivétel a Színházi Élet volt, amely 1930-ban közölte a képet, s képaláírásával meglepő információt tett közzé: a felhőkarcoló valójában egy üzletház. Az Orczy-ház Rt. – talán másokkal együtt – Gregersennel készítette el az új Orczy-ház első terveit, mintegy 5.700 pengőért⁵¹². S ez a terv magába olvasztotta egy modern áruház és egy jövedelmező lakóház kettőjét. (Lásd Mell. M8.10.)

*„Az Orczy-ház helyére tervezett nagy üzletház
Gregersen Hugó érdekes tervezése: az első pesti felhőkarcoló. Az épület 31 emeletes (körülbelül 100 méter magas) és a városképben domináló szerepe lenne. A terv úgy van konstruálva, hogy az alsó 12 emelet önálló*

⁵⁰⁹ „Egy konzorcium vásárolta meg egy millió és százezer forintért, abból a célból, hogy a telkén hatalmas bazárt építsen. Fényes bazárt, mely ellentéte lesz a réginek. Nagy, gyönyörű épületet, amely beillik a modern keretbe s kizárja magából a ghetót. Persze, az építés rengeteg pénzbe fog kerülni s e célból a konzorcium hihetőleg részvény-társasággá alakul át.” (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház vége” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1894. május 29.). 16. évf. 149. sz., 6. o.

⁵¹⁰ (Szerző nélkül): „Lebontják a gazdát cserélt Orczy-házat és hatemeletes üzlet- és lakóházat építenek helyére. Már augusztus elsején meg akarják kezdeni a lebontást. Az építés tartamára ideiglenes üzletbódékat emelnek a ház előtti térségen” *Magyarország - Reggeli Magyarország.*, 1927. február 11. 34. évf. 33. sz., 13. o.

⁵¹¹ (Szerző nélkül): „Nagy telekvásárlási kampányra készül a főváros” *Független Budapest*. Budapest, (1928. november 14.). 23. évf. 46. sz., 2. o.

⁵¹² 1929 januári mérleg szerint a cég 1928-ban 5.728,50 pengő tervezési díjat fizetett ki nem részletezett tervekért. A későbbi, 1930-as tervpályázat díjai nem szerepelnek külön könyvelési soron. Mivel ez a tervezési díj külön tételként szerepelt, ezért feltételezhető, hogy a megbízást Gregersen egyedül kapta, hogy tervezze meg az áruház-lakóház épületet. Ebből a szempontból jogos a tervező elképzelése: ha áruház és nagy lakások lesznek az épületben, ahhoz elég teret és így elég magasságot is kell hozzárendelni. Erre egy felhőkarcoló adekvát forma. Mindemellett az 1927-es céges tervek egy hatemeletes bérházzal szoltak, amelyek első két szintje áruház. (Szerző nélkül): „Lebontják a gazdát cserélt Orczy-házat és hatemeletes üzlet- és lakóházat építenek helyére. Már augusztus elsején meg akarják kezdeni a lebontást. Az építés tartamára ideiglenes üzletbódékat emelnek a ház előtti térségen” *Magyarország - Reggeli Magyarország.*, 1927. február 11. 34. évf. 33. sz., 13. o.

egészet alkot, amely akkor is befejezett épület lenne, ha a 31 emeletes felhőkarcoló anyagi vagy más nehézségek miatt nem lenne megvalósítható.”⁵¹³

A felhőket karcoló, nagyívű üzletház tervéből mindössze egy kétszintes szürkésbarna, lapos tetős épület valósult meg 1937-ben pár évre, aminek szorongó kicsinységére magasról néztek le a gyorsan felépült Madách-házak monstrum épületei.

Az Orczy-ház Rt. tulajdonosi összetétele nem, de szerkezete dinamikusan változott 1927-et követően: az igazgatóság tagjai egymás között osztották, adták-vették a részvényeket – különösen Wertheim Georg kiválása nyomán –, de új tulajdonosok 1933-ig nem jelentek meg közöttük. S az Rt. életében először 1928-ban fordult elő, hogy osztalékot fizetett: 19.200 pengőt. 1929-ben és 1930-ban már 38.200, 1931-ben 26.880 pengő volt a kifizetett osztalék. Az osztalékfizetés ellenére a nagy gazdasági világválság miatt csökkenő bevételek hatására az Rt. vezetése döntés elé került: azonnal újjáépíti az Orczy-házat vagy más megoldást keres, ugyanis az öreg házban a lakásokat és az üzlethelyiségeket csak engedménnyel és tatarozás után lehetett kiadni. (Lásd Mell. M8, 11.) A levéltári iratok nem tartalmazzák a cég akcióit, ezekről a sajtó számolt be.

SUGÁRÚT A SEMMIBE

Az Erzsébet- vagy Madách-sugárút, avagy időnként Erzsébet utca építésének koncepciója és annak története külön kötetet töltene meg. Szakavatott építészek sok tucatnyi tanulmányt, fejlesztési koncepciót készítettek róla és általa. Története a századfordulós lendület idejére megy vissza, amikor felvetődött egy újabb, széles sugárút építése, ami a Károly kaszárnnyából lett városházává lett hatalmas épületet helyezte volna a főváros egy új (közlekedési) tengelyébe, egyfajta fórumot képezve az előtte kialakított téren. Ebből a régi erzsébetvárosi házakon magát keresztültörve – első javaslatként a Dob utca sugárúttá szélesítésével⁵¹⁴ – egy új, reprezentatív út vezetett volna a Városliget irányába. (Igaz, nem tudták úgy hajlítani, hogy az oda is érjen. A sugárút – változó számú és vonalvezetésű tervek alapján⁵¹⁵ – vezetett volna az Erzsébet körútig vagy a Rottenbiller utcáig, míg végül, az 1930-as évek végére megalkudtak a közeli, egy sarokra lévő Rombach, ma Rumbach Sebestyén utcával.) Az ötletet felvetők arra számítottak, hogy az új sugárút mellett épített drágább bérű bérházak által emelkedik a

⁵¹³ A Színházi Élet képaláírása, 1930. A kiemelés tőlem. DG

⁵¹⁴ „Határozza el a t. közgyűlés az Erzsébetváros szabályozási tervének oly irányú módosítását, hogy az Erzsébetvároson át a Károly körútból kiindulólág a városliget irányában a Dob utcának egészben, esetleg részben való felhasználásával egy, az Andrássy-úthoz hasonló széles útvonal létesíttessék.” 1900. szeptember 16. Aláírók: Márkus József főpolgármester, Morzsányi Károly, Ehrlich Gusztáv, Zboray Béla, Paksy Béla, Hartenstein Zsigmond, dr. Hlatky Endre, Dobó János, Abelesz Zsigmond, Dósa Kálmán. (Szerző nélkül): „Uj sugárút Budapesten” *Budapesti Napló*. Budapest, (1900. szeptember 20.). 5. évf. 258. sz., 8. o. https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiNaplo_1900_09/?query=%22Morzs%C3%A1nyi+K%C3%A1rly%22+sug%C3%A1r%C3%BAt&pg=303&layout=s [Utolsó elérés: 2023. október 31.]

⁵¹⁵ Az első erzsébetvárosi sugárút-terveket közli: Magyar Székesfőváros: „Az új sugárút” *Magyar Székesfőváros*. Budapest, (1901. május 6.). 4. évf. 18. sz., 6. o. ; (Szerző nélkül): „Az új sugár-út” *Magyar Székesfőváros*. Budapest, (1901. május 13.). 4. évf. 19. sz., 6-9. o. ; de az év folyamán több cikk is foglalkozott az útvonal kiépítésének szükségességével, leginkább a Király utca és a Dob utca közötti terület elhanyagoltságát emelve ki.

környék környezeti és egészségügyi nívója, illetve magasabb státuszú lakosság kerül erre az elhanyagolt környékekre. A kezdeményezés burkolt antiszemita támadásokat is kapott.⁵¹⁶ Az első világháborúval eltemetett tervet az Orczy-ház Rt. 14 év után támasztotta fel.

A főváros középítési bizottságának 1929. április 19-én tartott ülésének szó szerinti jegyzőkönyvéből kiderül,⁵¹⁷ hogy az Orczy-ház Rt. hatalmas követ dobott a város állóvizébe azáltal, hogy 1928 őszén elvi építési engedélyt kért az általa benyújtott építési tervre, amit az Orczy-ház átépítésre készítettek el. E terv még lappang, mindenesetre az elsőfokú bizottság rövid úton elutasította az elvi építési engedély kiadását,⁵¹⁸ majd az Rt. fellebbezése miatt a közmunkatanács is visszautasította.⁵¹⁹

„a bemutatott építési tervek nem alkalmazkodnak sem a székesfőváros tanács által 58.886/1914. tan. sz. határozattal elfogadott – a szóban levő útszakaszra vonatkozólag azonban még végleg meg nem állapított – szabályozási tervhez, sem pedig nem tartalmaznak olyan megoldást, mely akár forgalmi, akár esztétikai szempontból elfogadható volna.”

Az Orczy-ház új terve nem is alkalmazkodhatott az 1914-ben elfogadott, ám részleteiben ki nem dolgozott tervhez, ami a főváros által felépítendő új városházára és a kiépítendő Erzsébet-sugárútra vonatkozott. Ugyanis nem volt döntés arról, hol épüljön fel a városháza – egyik javaslat szerint a Király utca és Dob utca között lebontandó házak helyén –, és a sugárút pontosan hol, milyen lebontandó házakat érintve és milyen szélesen húzódjon. De e kérelem indította el a fővárosi döntéshozókat, hogy megfogalmazzák álláspontjukat az új városháza felépítésével és egy új sugárút kiépítésével kapcsolatosan.

Rakovszky Iván a közmunkatanács új elnöke az Orczy-ház Rt. álláspontját erősítve jelentette ki 1928 decemberében, hogy:⁵²⁰

„Végül pedig valahára rendezni kell az Erzsébet-sugárút kérdését is, amellyel egyidejűleg meg akarjuk szüntetni azt a lehetetlen állapotot, hogy az Erzsébet-sugárút helyén az Erzsébetvárosnak a Király- és Dob-utcák közt lévő részén a Sugár-út folyton húzódó tervei miatt, közel két évtizede nem lehet építkezni”.

⁵¹⁶ Magyar Székesfőváros: „Az új Sugár-út. Mottó: Fiaim, csak spekuláljatok.” *Magyar Székesfőváros*. Budapest, (1902. november 2.). 5. évf. 33. sz., 6. o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FSZEK_HelyiLapok_MagyarSzekesfovaros_1902/?query=macz*&pg=409&layou=s [Utolsó elérés: 2023. október 30.]

⁵¹⁷ (Szerző nélkül): „A középítési bizottság ülése. (Az Erzsébet-út szabályozási terve.)” *Fővárosi Közlöny*. Budapest, (1929. április 26.). 40. évf. 30. sz., 791-807. o.

⁵¹⁸ 1928. október 27. 77.750/1928–111. sz. határozat.

⁵¹⁹ 1929. február 19. 2028/1929. sz. határozat

⁵²⁰ A cikk szerzője szerint: „A főváros magánépítési bizottsága már elutasított két olyan nagy bérházépítési tervet, amely csak használna ennek a városrésznek. De a főváros ügyosztályának romboló munkája tovább ment. A Károly-körútnak erre a részére eső területeket azon a címen akarja lekötve tartani, hogy a távol jövőben a Központi Városházát ide akarja felépíteni. Erre se pénze a városnak, se módja nem lesz és nincs. 40-50 millió pengőt nem szabad kidobni telkekért és építkezésért akkor, amikor a fővárosnak rendelkezésére áll ingyen a mostani városháza telke. Ezt a Károly-körúti fronton grandiózusan lehetne kivitelű, de nem is használhatja a főváros másra a mostani városháza telket, mert a Városház-utcai és Kammermayer Károly-utcai részek, mint történelmi műemlékek le nem bonthatók.” (Szerző nélkül): „Építkezés a belső Erzsébetvárosban” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1929. február 16.). 51. évf. 39. sz., 15. o.

A sajtó is és a közvélemény is értetlenül állt azelőtt, hogy miért köti a főváros a leendő városháza új helyen történő felépítéséhez az új sugárút kialakítását, hiszen tudható volt, hogy ilyen monumentális építkezésre a fővárosnak nincs pénze. A város a Tabán újjáépítésével is csak addig jutott, hogy lebontották a régi házakat. A közmunkatanács és a főváros koncepciója is elfogadható volt: ha már Erzsébetvárosban utat nyitnak a város közepén egy új építkezés előtt, az szolgálja a főváros fényének, monumentalitásának emelését, s a Károly körút váljék igazi boulevard-dá. Warg László építész (1878–1952) tervét a főváros elfogadta,⁵²¹ miszerint az új út nem lesz sugárút, mert nem egyenes vonalon halad a városrészben keresztül, és építését összekapcsolják a városháza telkén felépítendő új városházával, hogy az új út azzal szemközt fusson be a Károly körútra. A tervet több kiegészítéssel látták el, s az érintett kereskedők, telektulajdonosok Wälder Gyula egyszerűsítő, praktikus megoldásait támogatták.⁵²² A főváros urai is újabb ötletekkel álltak elő, ha éppen nem teret, akkor parkot akartak telepíteni a Károly körút közepére, s azonnal felvetődött egy újabb Nemzeti Színház építésének, a Bazilika környékének, a Dunapart rendezésének és az Andrássy út meghosszabbításának vágya is. A kereskedők és szöszlölők idegesen utasították el az újabb kezdeményezéseket, próbálván a valóság talajára visszarángatni a fantáziaképeikben gyönyörködő tervezőket, s ehhez támaszra is találtak a közmunkatanács elnökében. „A levegő nagy városrendezési problémákkal van tele” – írta az Ujság 1929 áprilisában.⁵²³ A fantáziadús elképzelések mi mást: egy új albizottságot és halasztást szültek.

Egy évvel később már a gazdasági válság kiváltotta társadalmi feszültségek is teret kaptak a városfejlesztők szempontjai között. A Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége az építőipari munkanélküliség enyhítésére sürgette Erzsébet sugárút ügyének végleges rendezését és a Tabán szabályozási tervének megoldását.⁵²⁴ 1930-ban a közmunkatanács kiadta az első építési engedélyt Erzsébetvárosban, amely a fejlesztési elképzelések megvalósításának kezdetét és az időhúzás befejezését jelezte az építetőknek. A Károly körút és a Dob utca sarkán épült ún. Erényi ház – tornyával a tetején – már új építészeti stílus jegyében született. A jövőbeli vitákat megelőzendő, Rakovszky Iván a közmunkatanács elnöke országos tervpályázatot hirdetett.⁵²⁵

⁵²¹ Aczél Gábor és Lukovich Tamás: „Warg László” *Urbanisták*. <https://urbanistak.hu/warga-laszlo/> [Utolsó elérés: 2023. november 1.]; (Szerző nélkül): „Az Erzsébet út és az új városháza építése aktuálissá válik” *Építő Ipar - Építő Művészet*. Budapest, (1928. október 15.). 52. évf. 37-38. sz., 151. o.

⁵²² A városrendezési megoldásokat és a terveket Kaffka Péter foglalja össze: Kaffka Péter: „Az Erzsébet út torkolata” 2. évf. 7. sz. *Tér és Forma*. (1929.), 255-261. o. Ennek előzménye: Lígeti Pál: „Belső-Erzsébetváros újjáépítése” 1. évf. 1. sz. *Tér és Forma*. (1928.), 19-31. o.

⁵²³ (Szerző nélkül): „Ahogy megnyílik az Erzsébet-sugárút, itt mindenki azonnal építkezni fog!” *Ujság*. Budapest, (1929. április 20.). 5. évf. 89. sz., 5. o.

⁵²⁴ (Szerző nélkül): „Az építőmunkások javaslatai” *Építő Ipar - Építő Művészet*. Budapest, (1930. március 1.). 54. évf. 9-10. sz., 38. o.

⁵²⁵ Fővárosi Közmunkák Tanácsa: „Tervpályázati hirdetmény (épületek homlokzati kiképzésére)” *Fővárosi Közlöny*. Budapest, (1930. április 25.). 44. évf. 33. sz., 989. o.

„az Erzsébetvárosban tervezett újonnan nyitandó útnak a Károly király-útba való betorkolásánál alakuló tér mentén emelendő, valamint az e térhez a Károly király-úton kétoldalt csatlakozó épületek homlokzati kiképzésére”.

Ez a pályázat immár érdemben befolyásolta az Orczy-ház sorsát. A sajtóban megjelent tervek és viták nyomán csak az volt biztos, hogy az Orczy-ház telkét keresztülvágnák az Anker-köz folytatásaképp, hogy az akkoriban is jelentős forgalom lecsökkenhessen a Király utcán és a Károly (király) körúton. Az építkezés kivitelezéséhez a főváros általi kisajátítás, illetve a telekvásárlás kérdése röppent fel a sajtóban. Sok érdekcsoport úgy vélte, a köz számára hasznosabb lenne, ha az Orczy-házi, illetve az Erzsébet (sugár)úti építkezéseket magántőke finanszírozná. A gazdasági válság előtt ez minden bizonnyal megvalósítható terv lehetett, de 1929 ősze után a helyzet alapvetően megváltozott. Az általános pénzügyi bizonytalanságban a pénzcseppek elzárultak, s csak a válság elűlte, 1933 után nyíltak meg ismét.

A rövid határidővel – június 15-én járt le – meghirdetett tervpályázat eredménye mindmáig lenyűgöző: miképp képzeltek el a korabeli építészek a jövő Budapestjét.⁵²⁶ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa e városrendezési pályázatára 46 pályamunka érkezett,⁵²⁷ s már a pályázatok rangsorolása is komoly munkát igényelt a zsűritől, hiszen összesen 10.000 pengős díjazású versenyen indultak a tervezők. Az első díjat Árkay Aladár (1868–1932) terve nyerte el,⁵²⁸ s mivel a pályázat erre lehetőséget adott, a zsűri megvásárolta Wälder Gyula (1884–1944) és Komor Marcell (1868–1944) és fia, János (1900–??) terveit is.⁵²⁹ Bár a kritikusok szerint a nyertes és a megvásárolt látványterveknél is akadt jobb terv, Árkay Aladár szerint⁵³⁰ a zsűri az ő tervét nem alkotása látványa, hanem annak üzenete miatt helyezte az első helyre. (Lásd Mell. M8, 12.)

*„Tervem az volt, hogy nagy **diadalív** emelkedjék a sugárút elejére, amely **diadalíven** keresztül mélyen bele lehessen látni a nyílegyenes, impozáns útba. Harminc méter magas lesz ez a **diadalív**, amelynek két oldalán két felhőkarcoló-szerű toronyépület fog épülni. Ezek a felhőkarcoló tornyok iroda- és üzlethelyiségek lesznek. (...) Mint a döntésből látszik, nagyon hatott a zsűri tagjaira az én **diadalíves** gondolatom. (...) Reméljük, hogy a legközelebbi jövőben a tervek már realizálódni fognak. A Károly körút és a Király ucca sarkán levő Orczy-házat egy érdekelttség vásárolta meg. Ez az érdekelttség az öreg Orczy-ház helyén építeni akar. A meginduló építkezéseknek ez lesz a nyitánya.”*

Az Orczy-ház Rt. úgy érezhette, eljött a következő lépés ideje: hiszen az új Városháza nem a telkükön valósul meg; az Erzsébet (sugár)út helye többé-kevésbé eldőlt, s az nem érinti súlyosan az Orczy-ház telkét, annál inkább a mellette álló, Károly király út 15-ös számú házat; s a régi ház helyén építendő új házak alapterülete csak annyival lesz kisebb, hogy az Anker köz folytatását át kell engedniük a

⁵²⁶ Jamrik Levente: „Betonból kizsaluzott flaskát építettek volna a Kiskörúton” *Index.hu*. Budapest, (2021. november 3.). <https://index.hu/kultur/jardasziget/2021/11/03/majdnem-egy-uvegce-hatalmasra-felnagyitott-masa-epult-meg-a-kiskoruton/> [Utolsó elérés: 2023. november 1.]

⁵²⁷ G. T.: „Az Erzsébet út torkolatának építési kiképzésére hirdetett tervpályázat” 3. évf.10. sz. *Tér és Forma*. (1930)., 434-440.o.

⁵²⁸ Második Friedrich Lóránt, harmadik Arvé Károly és Gerstenberger Ágost terve lett. A látványterveket lásd a Mellékletben.

⁵²⁹ A ma álló Madách házak Árkay és Wälder terveinek összehangolásából születtek.

⁵³⁰ (Szerző nélkül): „A diadalív diadala az Erzsébet sugárút pályázaton” *Az Est*. Budapest, (1930. augusztus 10.). 21. évf. 181. sz, 7. o.

telkükön. Ez a területáldozat bizonyos fokú nyereség is volt, hiszen így utcai lakások voltak tervezhetők az épületkomplexum három oldalára, míg korábban csak két utcára néztek az Orczy-ház ablakai. Ezért 1931 januárjának első napjaiban megjelent az Rt. felhívása, ami az új épületek belső alaprajzára írt ki pályadíjat 2500, 1500 és 1000 pengő értékben.⁵³¹ Felkértek független bírálókat a budapesti mérnöki kamara, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, a Közmunkatanács, a főváros középítési ügyosztálya részéről is, s elnökül Hüttl Dezső (1870–1945) építészmérnököt, műegyetemi tanárt és az egyetem aktuális rektorát –mellesleg Hauszmann Alajos tanítványát és vejét – nyerték meg.

A tervpályázatra 39 pályamunka érkezett, s a három 2000 pengővel jutalmazott első díjat júniusban Jónás Dávid (1871–1951) és Zsigmond (1879–1936), Hajós Alfréd (1878–1955) és – politikusan, tekintettel a közmunkatanácsi pályázat nyertesére – Árkay Aladár nyerte el.⁵³² (Lásd Mell. M8. 13.) A pályamunkákat az Orczy-ház I. emelet 2. számú üres lakásában – mert abból immár akadt az első emeleten is – kiállították⁵³³, hogy a nagyérdemű is megtekinthesse: mit hoz a jövő a ház életében (a nyertes terveket *Az Est* is leközölte).⁵³⁴ Miképp a korszak fontos közírója, a művészettörténész Elek Artúr (1876–1944)⁵³⁵ megjegyezte: a pályázat inkább eszmei volt: nem kész terveket, hanem ötleteket vártak a tervezőktől, hogyan lehetne minél gazdaságosabban beépíteni a ház 2200 négyszögöles telkét. Meglepetést kelthetett, hogy az Orczy-ház Rt. vezetésében korábban szerepet vállalt Münnich Aladár építész terve csak második helyezést érte el. A részletes pályázati kiírás nem maradt fenn, de Elek Artúr cikkéből rekonstruálható. Eszerint az Orczy-ház Rt. számára tervezőknek figyelembe kellett venniük a Közmunkatanács városfejlesztési és útvonalvezetési elveit (pl. az épület magassága 26 méternél nem lehet több), Árkay már nyertes tervét⁵³⁶; emellett az Rt. szempontjait:

„a telekre legalább hat egymástól független (vagyis külön-külön értékesíthető) objektumot kell építeni, továbbá, hogy mozgóképes színház, esetleg kávéház vagy vendéglő számára is hely szorítandó.”

A tervezők szállodát, színházat, mozit, mulatót is álmodtak a lakások mellé. Áruházról itt nem esett szó. Elek a Jónás-féle tervet dicsérte, s ennek megoldásai visszaköszöttek a Madách-házak kialakításában.

⁵³¹ (Szerző nélkül): „Kiírták a tervpályázatot a Károly-körúti Orczy-ház helyén létesítendő bérházcsoporthoz terveire” *A Munkaadó*. Budapest, (1931. január 5.). 18. évf. 1.sz., 8. o.

⁵³² (Szerző nélkül): „Eldőlt az Orczy-ház tervpályázata” *Az Est*. Budapest, (1931. június 11.). 22. évf. 129. sz., 11. o.

⁵³³ (Szerző nélkül): „Az új Orczy-ház pályaterveinek kiállítása” *Pesti Napló*. Budapest, (1931. június 12.). 82. évf. 130. sz., 2. o. ; Látogatható volt 10-14 és 15:30-18 óra között. (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház tervpályázata” *Nemzeti Újság*. Budapest, (1931. június 12.). 13. évf. 130. sz., 8. o.

⁵³⁴ (Szerző nélkül): „Milyen lesz az új Orczy-ház?” *Az Est*. Budapest, (1931. június 12.). 22. évf. 130. sz., 4. o.

⁵³⁵ Elek Artúr: „Mi lesz az Orczy-ház helyén? Bérháztömbök, színház, üzletek, árkádok” *Újság*. Budapest, (1931. június 12.). 7. évf. 130. sz., 10. o.

⁵³⁶ „az új épületet vagy épületsoporthoz Károly-körúti és Erzsébet-sugárúti homlokzatán árkádosan kell kiképezni, továbbá, hogy az épület egyik szárnyával át kell hidalni a készülő sugárutat”

A hírek szerint az Rt. a pályázat sikere után már 1932-ben megkezdte volna az építkezést, amit alátámaszt, hogy az Rt. 1932. július 28-i közgyűlésén komoly mennyiségű részvény (2-szer 192 darab részvény) tulajdonosként volt ismét jelen a kivitelezésekben érdekelt Fejér Lajos és Dános László építési vállalkozó. De az engedély egyre később a főváros és a Közmunkatanács közötti, a Károly körút 15-ös számú házhoz tartozó telekcsere ügye miatt, s a Rt. vezetése komoly dilemma elé került: hogyan akarja finanszírozni a ház által termelt hatalmas veszteséget úgy, hogy emellett milliós beruházást is tervez? Az 1932. május 20-i igazgatósági jelentés elismerte, hogy az Rt. „bérbevétele csökkenést mutat, ami az üresedésekben és a kényszerű bérengedményekben leli magyarázatait.” A cég 1931-ben és 1932-ben évente közel 300 ezer pengő veszteséget termelt, ami sokkoló lehetett tulajdonosainak. Bár a sajtó a ház elért bevételeit erősen keveselve arra gyanakodott, hogy ez a veszteség egy könyvelési trükk lehet.⁵³⁷ 1932 augusztusában kiderült, hogy a belügyminiszter⁵³⁸ nem tartja aktuálisnak az új sugárút megépítését, nem hagyja jóvá az Orczy-ház melletti ház lebontását, ezért az építkezés ügye újabb halasztást szenved. De e idővesztés miatt – akárcsak az Orczy család tagjai a századforduló után –, az Rt. is előremenekülni kényszerült. Az immár veszteséget termelő cég – legalább papíron – nagyobbra hízlalása mellett döntöttek, egyesülve egy „építőipari” vállalattal, s felkészülnek az építkezés megindítására.

Az Orczy-ház Rt. partnerválasztása a Helvétia Építő és Ingatlan Rt.-re esett. A Helvétia 1931-ben született az Otium Ingatlan Rt. jogutódaként. Az Otium valójában egy kis családi vállalkozás volt,⁵³⁹ elsősorban szerzői jogi, illetve ingatlanügyek ügyvédi bonyolítója. Az Otium és korábbi tulajdonosa, dr. Szalai Emil (1874–1944) műfordító, jogász⁵⁴⁰ – a korszakban a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének, a Budapesti Színigazgatók Szövetkezetének ügyésze – a korabeli sajtó hírei szerint szerepet játszott a Magyar Színház milliós ingatlanának olcsó elárverezésében, és csak feltételezhetően: a hitelezők előli fedezetelvonásban.⁵⁴¹ Ebbe a cégbe társult be az Orczy-ház Rt. néhány tulajdonosa 1931-ben: dr. Krausz Béla, dr. Hajdú Sándor, dr. Fuchs Ferdinand, akik 1931 február 25-én 1000 db 100 pengős új részvény kibocsátásával 150.000 pengőre emelték az alaptőkét, és a cég székhelyét a Lipótvárosból a Wesselényi utca 2. szám alá helyezték át, ahol hivatalosan Hajdú

⁵³⁷ „Miután a vállalat nem tesz közzé eredményszámát, nem állapítható meg, hogy milyen technikai elszámolások csökkentették le az Orczy-házjövödelmezőségét.” (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház kis nyeresége” *Esti Kurír*. Budapest, (1930. július 3.). 8. évf. 148. sz., 11. o.

⁵³⁸ (Szerző nélkül): „A közgyűlés egyhangú határozatának ellenére a belügyminiszter megtagadta a jóváhagyást az Erzsébet sugárút megnyitásához. A közgyűlés az első őszi ülésén állástfoglal a belügyminiszter elutasító határozata ellen” *Független Budapest*. Budapest, (1932. augusztus 3.), 5. o.

⁵³⁹ Szalai Emil, a felesége Grasner Piroška, és a sógora, Grasner Antal voltak a tulajdonosai.

⁵⁴⁰ Wikipédia: „Szalai Emil” *Wikipédia*, 2018. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_Emil [Utolsó elérés: 2023. november 1.]

⁵⁴¹ Szirmai Rezső: „Az Unió Színházak csődügyének drámai eseményei” *Az Est*. Budapest, (1932. november 25.). 23. évf. 265. sz., 3. o., (Szerző nélkül): „Árverés - Otium Ingatlan Rt.” *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*. Budapest, (1931. december 8.). 65. évf. 280. sz., 6. o. (Szerző nélkül): „Mi az az Otium Rt.? A cégbíróság előtt ismeretlen, csak az Unió ingatlanának teherlapján van nyoma” *Pesti Napló*. Budapest, (1925. május 23.). 76. évf. 115. sz., 19. o.

és a többiek posztókereskedelmi érdekeltségei is működtek.⁵⁴² Egy évre rá kirakván a régi tulajdonosokat, a Helvétia vezetői már az Orczy-ház Rt. vezetőiből álltak,⁵⁴³ és a cég vissza is költözött a lipótvárosi Falk Miksa utca 5. szám alá,⁵⁴⁴ oda, ahová az Otium volt korábban bejelentve. Felvetődhet a kérdés, hogy mi lehetett annak oka, hogy az Orczy-ház Rt. tulajdonosai megszerezték egy jelentéktelen részvénytársaságot, átnevezték, feltőkésítették, majd fuzionáltak vele, tehát tulajdonképp saját magukkal. (Lásd Mell. M8, 14.) Erre sem a cégpapírok, sem az újságok nem adnak pontos választ, így csak feltételezéseink lehetnek. Bár az Orczy-ház Rt. alapszabálya kimondta, hogy más építőipari tevékenységet is folytathat, lehetséges, hogy az új ingatlanpiaci akcióikat nem akarták az Orczy néven futtatni. Ennek egyik példája, hogy a Helvétia Építő és Ingatlan Rt. 1932–1933-ban egy fürdőtelep kiépítésébe kezdett a Lupa szigeten, ahol teljes közművel kiépített telkek, nyaralók értékesítésébe fogtak, s a hirdetések szerint a weekendezőket étterem, teniszpálya, hajóállomás, motorcsónakos átkelés szolgálta volna ki.⁵⁴⁵ Másik ok lehet, hogy a két cég egyesülése révén egy papíron sokkalta értékesebb, így hitelképesebb vállalkozás tulajdonosai lehettek.

Az Orczy-ház és a Helvétia egyesüléséről – részvéncsere lebonyolításával – 1933. június 16-án döntöttek. Az egyesülő részvénytársaságok – a pénzügyileg megalapozott döntés meghozatalához és a nyilvánosság számára – fővárosi értékbecslőt bíztak meg az Orczy-ház értékének meghatározására. (Lásd Mell. M8, 15.) Romlása ellenére az épületet a főváros legértékesebb házaként tartották számon, s ezt Jablonszky Ferenc értékbecslő is megerősítette 1933. szeptember 19-én. Eszerint a ház és a telek legalacsonyabb értéke 2,8 millió pengő, de maximum 3.688.000. Értékelő tényezőnek tekintette, hogy a tervezett új sugárút a ház melletti térről indulhat és a ház ablakai erre a térre néznek majd,⁵⁴⁶ és azt is, hogy az Anker közt meghosszabbítják a ház telkén keresztül.

Az értékbecslést követő, és az Orczy-ház Rt. a Helvétia Építő és Ingatlan Rt. összeolvadását kimondó közgyűlés 1933. november 5-én zajlott le. Az Orczy-ház Rt. tulajdonosai úgy látták, hogy a terhek és kiadások levonása után az Rt. tiszta vagyona 2,7 millió pengő, de „az óvatos becslés okából” – és talán adózási megfontolásokból – csak 1.920.000 pengőnyi vagyont apportáltak a Helvétiaiba, így hatalmas összeggel, 800.000 pengővel értékelték le a saját vagyonukat. Az apport részvéncserével valósult meg: Orczy-ház Rt. részvényesei 10 db 100 pengős Helvétia részvényt kaptak minden 400 pengős Orczy részvény után. Tehát 400 pengőnyi részvényért 1000 pengőnyt. De

⁵⁴² „Helvétia Építő és Ingatlan Rt. (1931)”: In: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1931-32. évre*. Szerk.: Kallós János. VII. évf. Budapest, (Pesti Tőzsde, 1931), III-4. KÖTET, 393. o.

⁵⁴³ dr. Krausz Béla, dr. Hajdú Sándor, Fejér Lajos, Dános László, dr. Fuchs Ferdinánd. Veszteség 1931 dec. 31-én 8.024 pengő.

⁵⁴⁴ Később a címük Falk Miksa 3. sz.; „Helvétia építő és ingatlan rt.”: In: *Nagy Magyar Compass 1932-1933*. Szerk.: della Vedella Mihály. 56. évf. Budapest, (Dr. Galánthai Nagy Sándor örökösei kiadása, 1932), 2. kötet, 164. o.

⁵⁴⁵ Helvétia Építő és Ingatlan r.-t.: „Lupa-sziget weekend fürdőtelep parcellázása (hirdetés)” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1933. április 16.). 55. évf. 86. sz., 33. o.

⁵⁴⁶ Ez tévedés volt. Az értékbecslő úgy vélhette, hogy az Orczy-ház mellől indul az új (sugár)út, noha az a Károly körút 15 sz. ház mellől indult volna. Ez a hajdani Kolb-ház pedig ekkor már a főváros tulajdona volt.

emellett végrehajtottak egy tőkeemelést is: 19.200 új 100 pengős részvény kibocsátásával az alaptőke 2.070.000 pengőre nőtt.⁵⁴⁷ Hogy az Orczy-ház valóban csak ily keveset érne, azt a sajtó is megkérdőjelezte.⁵⁴⁸ Ugyan az összeolvadásra az egyik gazdasági szaklap is felfigyelt,⁵⁴⁹ de arra nem, hogy mindkét cég tulajdonosai ugyanazok. A Közgazdasági és Közlekedési Tudósító úgy vélekedett, hogy a nagyobb cég előnyösebb feltételekkel tud külföldi tőkét szerezni; az összeolvadás után nem két cégnek kell adóznia, így jelentékeny összeget tud megtakarítani. Az alapkérdést, hogy minek kell az Orczy-ház Rt.-nek a Helvétia, senki sem tette fel.

Az 1934-es év jelentős izgalmakat hozott az építkezést várók életében. Harrer Ferenc (1874–1969) az általa vezetett fővárosi városrendezési és magánépítési szakbizottság ülése után kijelentette, hogy az Erzsébet (sugár)út építését harminc év várakozás után sem támogatják, inkább azt szeretnék, „ha közös kertes udvarokra nyitó bérházakat építenének, ahol egészséges és szép környezetben lakhatnak a kereskedők”. Az ötlet hatalmas botrányt kavart a háztulajdonosok, a kereskedők, az építkezésre váró beruházók és a közmunkatanács tagjai között, és a sajtó sem finomkodott:

*Képtelenség, hogy harminc esztendő után tovább is gáncsvetésekkel akadályozzanak meg milliós építkezéseket azért, mert egy álmodozó városrendezőnek eszébe jutott, hogy Budapest cityjében, a legsűrűbben lakott negyedben, az üzleti forgalom központjában kerteket nyisson.*⁵⁵⁰

Harrer elképzelését a közmunkatanács elnöke, Rakovszky Iván is keményen utasította el, jelentéktelen epizódnak minősítette a volt miniszter és volt polgármester megszólalását.⁵⁵¹ Hangsúlyozta, hogy egy hatalmas park szép lenne, de az erzsébetvárosi telekárakkal⁵⁵² számolva a főváros megszámlálhatatlan milliójába kerülne. Volt olyan érve Rakovszkynak, amivel nem lehetett vitába szállni: erős építkezési kedvet hozott az Erzsébet (sugár)út ötlete, s az akkori gazdasági helyzetben a munkaalkalmak és beruházási lehetőségek teremtése politikai kérdéssé vált.⁵⁵³ Ezt támasztotta alá Ugron Gábor politikus megszólalása is:⁵⁵⁴ ne támasszanak újabb akadályokat az erzsébetvárosi építkezések elé.⁵⁵⁵ A piac lelkesedését tolmácsolta a Pesti Tőzsde című lap,⁵⁵⁶ amikor

⁵⁴⁷ „Helvétia Építő és Ingatlan Rt. mérlege (1937)”: In: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz a 1937-1938. évre*. Szerk.: Kallós János. (Pesti Tőzsde, 1937)., XIII. évfolyam III-IV. kötet, 290. o.

⁵⁴⁸ (Szerző nélkül): „Mekkora az értéke az Orczy-háznak?” *A Pénzvilág*. Budapest, (1936. szeptember 12.), 4. o. http://misc.bibl.u-szeged.hu/69439/1/penzvilag_1936_036_037.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 1.]

⁵⁴⁹ (Szerző nélkül): „Fejér és Dánosék részvénytranzakciói az Orczy-háztelkeinek hasznosítása érdekében. Mi van a háttérben?” *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*. Budapest, (1933. november 2.). 6. évf. 21. sz., 4. o.

⁵⁵⁰ Nádor Jenő: „Példátlan megdöbbenést keltett az Erzsébet sugárút elgáncsolása” *Ujság*. Budapest, (1934. január 31.). 10. évf. 24. sz., 3. o.

⁵⁵¹ Magyarország: „Két felhőkarcolót terveznek a Károly körútra. Mégis megépítik az Erzsébet sugárutat” *Magyarország*. Budapest, (1934. február 3.). 41. évf. 26. sz., 11. o.

⁵⁵² A harmincas évek közepén 1000-3000 pengő volt egy négyszögöl terület ára a környéken és ekkor Budapest adóssága mintegy 10 millió pengőre rúgott. Ellenben a Fővárosi Közmunkák Tanácsa saját telkeinek cseréivel meg tudta volna oldani a feladatot, mint arra ebben az évtizedben több példa is volt.

⁵⁵³ (Szerző nélkül): „Az Erzsébet sugárútra feltétlenül szükség van mondja Rakovszky Iván, a Közmunkatanács elnöke” *Az Est*, 1934. február 1. 25. évf. 25. sz., 11. o.

⁵⁵⁴ Ő ifjabb Ugron Gábor (1880–1960). Az apja volt Ugron Gábor (1847–1911), a függetlenségi párt alapítója.

⁵⁵⁵ (Szerző nélkül): „Ugron: „Nem szabad újabb akadályokat kitalálni”” *Az Est*, 1934. február 1. 25. évf. 25. sz., 11. o.

⁵⁵⁶ (Szerző nélkül): „Aranyláz az Erzsébet sugárúton” *Pesti Tőzsde*. Budapest, (1934. február 1.). 17. évf. 5. sz., 3-4. o. https://mandadb.hu/tetel/756241/Aranylaz_az_Erzsebet_sugaruton [Utolsó elérés: 2025. február 15.]

közölte, hogy csak a Helvétia 4 millió pengőt fektetne be az építkezésbe, és egyenként és tulajdonosonként számba vette, hogy a készülő út milyen telkeken, házakon vágna át. Ennek öröme a Helvétia Építő és Ingatlan Rt. ismét benyújtotta építési terveit elfogadásra a közmunkatanácshoz, de annak megítélése még váratott magára. Pedig a közmunkatanács is felmondott már a tulajdonában lévő Károly körút 15. számú ház lakóinak, remélve, hogy az építkezések megindítására 2 millió pengőt és a beruházók számára adómentességet kaphat a kormánytól, de terve nem sikerült, s a lakók egyelőre maradhattak.⁵⁵⁷

A közmunkatanács 1935. január 9-én Erzsébetvárostól hivatalosan is elvette a sugárút nevét, már 1934 decemberében úgy döntve, hogy azt Madách Imre útnak nevezi el. A józsefvárosi Madách utca cserében megkapta a Dankó Pista nevet. Az Imrédy Bélát 1935 elején váltó Fabiny Tihamér (1890–1953) kereskedelemügyi- és megbízott pénzügyminiszter hatalmas lobbinyomás alá került az építkezések megindítása érdekében, s ennek nem is állt sokáig ellen: a költségvetés egyensúlya megteremtése érdekében a gazdaság felpörgetése volt fontos a számára. Politikai ejtőernyősként a közmunkatanács élére Bessenyei Zénó (1880–1953) országgyűlési képviselő került, aki havi 3000 pengőért látta el Rakovszky Iván korábban ingyen végzett munkáját. Júniusra sikerült ígéretet kicsikarnia az immár csupán pénzügyminiszter, de nagyhatalmú Fabinyból, hogy harmincéves adómentességet kapnak a Madách út környékének beruházói. Ennek öröme a közmunkatanács kiadta az elvi építési engedélyt a Helvétia-nak az Orczy-ház telkén tervezett építkezésekre.⁵⁵⁸

BONTÁSTÓL BONTÁSIG

A Madách Imre út kiépítéséhez több intézmény és kivitelező munkájának összehangolására volt szükség. A ma is álló Madách-házak helyén több épület is állt, különböző tulajdonosok birtokában. A fővárosnak az építkezéshez részint területeket kellett kisajátítania – mint például az Orczy-ház telkén az Anker köz folytatásában kialakított, és később Évának nevezett utca⁵⁵⁹ 207 négyszögölét⁵⁶⁰ –, másrészt a tulajdonosokkal elfogadtatni az épület bontásának körülményeit és új épületek felállítását. Az Orczy-ház és a mellette álló épület, a Kolb-féle ház esetében ez egyszerű volt, hiszen a Helvétia maga akarta a megújulást, a Károly körút 15 pedig a közmunkatanács tulajdona volt, amit a fővárostól telekcserével szerzett meg. A másik nagy telektulajdonos – különösen a Rombach utcai oldalon – a Horizont Rt. volt. 1935 folyamán Wälder Gyula, a közmunkatanács április 3-i megbízása⁵⁶¹ alapján elkészítette a korábbi – több építéstől származó – tervek alapján a Madách házak végső arculati

⁵⁵⁷ Weissburg Dénes: „Harminchétes harc a sugárúrtér amíg eljutott az első bokrétaünnepélyig” *Fővárosi Hírlap*. Budapest, (1937. december 22.). 26. évf. 51-52. sz., 24. o.

⁵⁵⁸ (Szerző nélkül): „Megindulhat a belső Erzsébetváros és a Madách Imre-sugárút kiépítése” *Építőmesterek Lapja - A munkaadó*. Budapest, (1935. június 13.). 22. évf. 24. sz., 1. o.

⁵⁵⁹ Ma Asbóth utca

⁵⁶⁰ A kisajátítási végzés szerepel az épület Birtoklapján

⁵⁶¹ (Szerző nélkül): „A közmunkatanács ülése” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1935. április 5.). 45. évf. 78. sz., 7. o.

tervét, amelyhez az összes építtetőnek alkalmazkodnia kellett. Ezen épületeket ugyanis a főváros arculati tervei és előírásai alapján, de saját belső elrendezést kialakítva húzták fel az építtetők. A korábbi nagy telkeket 17 házhelyre osztották⁵⁶² – például egyedül az Orczy-ház Király utcai oldalát öt házhelyre bontották –, s ezek nagy részét négyszögölenként 2000-2200 pengőért értékesítették,⁵⁶³ majd a telkeken az új tulajdonosok maguk emeltettek bérpalotákat. Többben éppen a Helvétia Építő és Ingatlan Rt.-t bízták meg ezzel, aminek így mind a telekeladásból,⁵⁶⁴ mind az építésből egyaránt bevétele származott,⁵⁶⁵ s a saját telkein épített házak értékesítése,⁵⁶⁶ illetve kiadása is a cégnek hozott jövedelmet. Az Anker köz folytatásában elsőként épült kisebb, négyemeletes bérház felépítését a Fejér és Dános cég végezte Münnich Aladár tervei nyomán, 200 ezer pengőért. Bár Dános 1935-ben elhunyt, de részvétele az Orczy-ház, majd a Helvétia Rt.-ben cége számára most fordult termőre.

A Madách Imre út építésének megkezdése lendületet adott a főváros többi kerületének is. Lebontották a Belváros és Terézváros még álló földszintes házai zömét, és felgyorsultak az újlipótvárosi építkezések⁵⁶⁷ annak ellenére, hogy a pénzügyminiszter által biztosított 30 és 25 évig tartó adókedvezmények⁵⁶⁸ csak a Madách Imre út környékére voltak érvényesek a Király utcában, a Károly körúton és a Rombach utcában, és csak akkor, ha az új épületek 1940. április 30-ig beköltözhető állapotba kerülnek.⁵⁶⁹ A telkeket vásárlóknak az építkezéssel igyekezniük kellett, hogy betartsák a határidőt vagy olcsón kellett eladni telkeiket.⁵⁷⁰ Lebontásra kerültek az Orczy-házon

⁵⁶² Napjainkban mintegy 20 épület áll ezen a területen, míg az eredeti tervek csak 10 új házzal számoltak. Egy-egy telekterület beépítése csak a második világháború után történt meg. (Szerző nélkül): „A Madách út megnyitása” Budapest, (1936. november 19.). 57. évf. 47. sz., 3. o.

⁵⁶³ (Szerző nélkül): „Ölenként állag 2000 pengős áron adták el az Orczy-házparcelláit” *Pesti Napló*. Budapest, (1937. február 28.). 88. évf. 48. sz., 47. o.

⁵⁶⁴ Az első három parcellát, egy 87 és egy 127 négyszögöles telket a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. nyugdíjintézete, egy 124 négyszögöles telket a Gazdák Biztosító Szövetkezete vásárolta meg. Az ebből befolyt jövedelem közel 700.000 pengő volt.

⁵⁶⁵ Első Magyar Általános Biztosító a Károly körút 23. számú bérházat 600.000 pengőért vásárolta meg a Helvétia Rt.-től. (Szerző nélkül): „Beszámoló az ingatlanpiacról” *Magyar Közgazdaság*. Budapest, (1938. december 8.). 8. évf. 49. sz., 8. o.

⁵⁶⁶ 1937 decemberi sajtóhírek szerint az egyik legértékesebb sarokházat a Habsburgok családi alapja vásárolta meg 1.050.000 pengőért, aminek lakásait azonnal ki is adták. A sarkon lévő üzlethelyiségbe – a mai OTP fiók helyére – Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bank új fiókja költözött. (Szerző nélkül): „Ottó királyfi megvásárolta a Károly-körút és Király-utca sarkán épülő új házat” *A Pénzvilág*. Budapest, (1937. december 4.). 27. évf. 49. sz., 3. o. E bevétel az 1937-es könyvelésben nem szerepel.

⁵⁶⁷ (Szerző nélkül): „Az építőipar nagy konjunktúráját hozta a belső városrészek újjáépítése” *Nemzeti Ujság*. Budapest, (1937. május 15.). 19. évf. 109. sz., 14. o.

⁵⁶⁸ 1936. november 9. 144.080. P. Ü. M. sz. rendelet „A Budapest székesfőváros területén a Madách-sugárút létesítésével kapcsolatban rendkívüli ideiglenes házadómentesség engedélyezéséről” Pénzügyminisztérium: *A Budapest székesfőváros területén a Madách-sugárút létesítésével kapcsolatban rendkívüli ideiglenes házadómentesség engedélyezéséről. Magyarországi Rendeletek Tára*, 1936., 1936. november 9., 1462. o. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_rendeletek_tara/ [Utolsó elérés: 2023. november 5.]

⁵⁶⁹ (Szerző nélkül): „A Madách út megnyitása” Budapest, (1936. november 19.). 57. évf. 47. sz., 3. o.

⁵⁷⁰ „Madách Imre sugárúton 110 négyszögöl telek tizenkilenc méter fronttal, olcsón eladó. Telefon 13-83-97.” (Szerző nélkül): „Madách Imre sugárúton 110 négyszögöl telek (hirdetés)” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1938. május 8.). 60. évf. 103. sz., 25. o.

és a Közmunkatanács házában kívül a Károly király út 13. és 11. számú, a Rombach utca 8., 10. és 12. számú és a Rombach és Király utca sarkán álló házak.⁵⁷¹

Hogy az akkori Budapest legmagasabb épületei felemelkedhessenek, a hatóságok sorra adták ki az építési engedélyeket, hogy utolérjék a kapkodó tempójú bontásokat,⁵⁷² amelyek jogvitákat is kiváltottak. Az Orczy-ház hatalmas épületén 1937. január 15-én pendült meg az első csákány, s vette kezdetét a munka. A bontás a Károly körút 17. számú házban indult, de már februárban rendőrt hívtak – és a mérnöki hivatalt is értesítették – a tűzfalszomszédos Király utca 3. szám lakói, miszerint⁵⁷³

„a Király utca 3. számú ház tetején szedik fel a cserepeket, annak ellenére, hogy a házban még laknak, abban még nyitva lévő üzletek vannak és a lakók kiköltözési határidejét április havában jelölték csak meg.”

Volt olyan bérlő, aki nem rendőri, hanem bírósági segítséget kért és kapott a bontás ellenében. Boros József sárgakereskedő arra hivatkozott, hogy bérleti szerződése 1938 májusáig érvényes, de a megindult bontási munkák miatt vevői nem tudják megközelíteni üzletét, így megszűntek a jövedelmei. S mert bentmaradt, szerinte nem lehetett volna megkezdeni a bontást sem. A bíróságon kiderült, hogy Helvétia bontási engedélye nem vonatkozik arra a szárnyra – a zsinagóga alatti földszinti részre –, ahol Boros és cégtársa üzlete meghúzódott, így a bíróság⁵⁷⁴

„elrendelte, hogy az épületet a háztulajdonosoknak vissza kell régi állapotába építeniük és fizetniük, mert a kereskedők üzleti boldogulását a bontással megrontották, a munkálataikra pedig nincs bontási engedélyük. A kereskedő tehát mindaddig a házban marad, amíg felsőfokon nem döntenek ügyében.”

A Boros és Kohn cég talán sohasem keresett egyszerre annyit, mint ezzel a perrel. Kohn Jakabnak februárban 1500, s kettejüknek márciusban 8000 pengőt, majd júniusban még 12.500-at fizetett a háztulajdonos, miközben az ügyvédi költség is 1400 pengő volt.⁵⁷⁵ Noha a Helvétianak jócskán lett volna rá ideje, az építkezés jogi előkészítése katasztrofális volt. A tervek szerint 1936. november 1-re az összes kereskedőnek ki kellett volna költöznie, de ez nem történt meg. Csak peren kívüli egyezsége és ügyvédi díjakra 1937 februárja és decembere között 51.247 pengőt és 78 fillért fizetett ki a cég, de ennek az Rt. egyik tulajdonosa, dr. Krausz Béla ügyvéd is örülhetett. (Lásd Mell. M8, 16.) Kérdéses, hogyan maradhatott ki mintegy tíz bérlő⁵⁷⁶ a szerződések módosításából, noha az épület fontos, több mint 150 éves⁵⁷⁷ intézményének, az Orczy Kávéháznak már 1936 májusi

⁵⁷¹ (Szerző nélkül): „Megkezdődik a Madách sugárút építése” *Friss Ujság*. Budapest, (1936. november 13.). 41. évf, 260. sz., 6. o.

⁵⁷² (Szerző nélkül): „Nagyobb építkezések” *Építőmesterek Lapja - A munkaadó*. Budapest, (1937. július 22.). 24. évf. 30. sz., 5. o.

⁵⁷³ (Szerző nélkül): „Riadalom az Orczy-házban” *Esti Kurír*. Budapest, (1937. február 18.). 15. évf. 39. sz., 5. o.

⁵⁷⁴ (Szerző nélkül): „Furcsa zavarok az Orczy-ház bontása körül” *Friss Ujság*. Budapest, (1937. március 23.). 42. évf. 66. sz., 8. o.

⁵⁷⁵ A Helvétia Építő és Ingatlan Rt. könyvelése, 3. kötet. 1937 március, 31. sor. Helvétia Építő és Ingatlan r.-t.: „Helvétia Építő és Ingatlan Rt. iratai” (Budapest Főváros Levéltára, 1937)., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XI. 815 1-3 kötet

⁵⁷⁶ Közöttük nagy összeggel, 10.000 pengővel vigasztalódhatott Schlesinger József könyvkiadó és -kereskedő is.

⁵⁷⁷ Egyes számítás szerint a ház bontásakor, 1937-ben volt 185 éves. d. i.: „Búcsúzik Pest legöregebb kávéháza” *Pesti Hírlap*. Budapest, (1937. február 7.). 59. évf. 30. sz., 6. o.

határidővel felmondtak.⁵⁷⁸ Így az 1937-es évet a Helvétia 211.924 pengő veszteséggel és 802.155 pengőnyi hitelállománnyal zárta, ami a sajtóban megjelent előzetes tervek szerint 4-8 milliós építkezésekkel számolva nem is tekinthető jelentős adósságnak.⁵⁷⁹

A bontás tempóját jelzi, hogy a házból még tartott a kiköltözés, amikor már megkezdődött a bontott – egyébként a szakértők által kiválónak ítélt – építőanyag értékesítése.⁵⁸⁰

Ritka alkalom! Orczy-ház épületcsoportjának VII., Károly király ut 15/17. (Király ucca sarok) lebontásából 2 millió prima falitégla, 1000 fuvar falikő, továbbá tetőcserepek. fűrészelt tetőfák, gerendák, deszkák, ajtó; ablakok, parketták, faszlerkövek, kerámitkockák, márványlapok. vasgerendák és egyéb építési anyagok rendkívül olcsón eladók. Közelebbit a bontásnál.

Az utolsó ima 1937. június 1-én hangzott fel a díszeitől és bútoraitól megfosztott, de híveivel zsúfolt Orczy-házi zsinagógában, miközben behallatszott a zsinagóga tetőzetét szétverő kalapácsok hangja. Az Orczy-ház elmúlásának szimbolikus dátuma lehet ez a nyári nap. A helyére épülő ház 21 nap múlva kapta meg az építési engedélyt.

AZ ORCZY-HÁZ UTÓIRATA: AZ ÜZLETHÁZ

De az Orczy-ház bontása után sem halt még meg teljesen. Kereskedői még egy ideig éltették szellemét a lebontott épület előtt – a mai villamosmegálló helyén – álló üzletházban.

Már az 1927-es tulajdonosváltáskor az Orczy-ház Rt. a sajtóban⁵⁸¹ megszellőztetett elképzelései egy hatemeletes bérház képét vetítették előre, amelynek első két szintjét egy áruház foglalja el. A textilszakmát képviselő tulajdonosok már akkor felvetették, hogy amíg az építkezés tart, az Orczy-házban bérlő, dolgozó vállalkozásokat és üzlethelyiségeiket – akkor 56-ot – egy ideiglenes üzletházban helyezik el:

„az Orczy-ház Károly körüti frontja előtti téren, ott, ahol most a sohasem használt villamos kitérővágányok vannak, az építkezés tartamára nagy áruházat emelnek, amelybe az Orczy-ház valamennyi boltbérlijét betelepítik.”

Az ötlet másoknak is megtetszett. Amikor 1927 májusában a Vilmos császár út 25. alatti házat tulajdonosai lebontották, akkor az ott dolgozó kereskedők kérelmezték a közmunkatanácsnál, hogy az Orczy-ház elé ideiglenes üzletházat építhessenek. A közmunkatanács nem engedélyezte az

⁵⁷⁸ (Szerző nélkül): „Felmondtak az Orczy kávéháznak. Üzletház épül a belső Erzsébetváros bérlői számára, akik nem tudnak másutt elhelyezkedni” *Pesti Napló*, 1936. május 17. 87. évf. 117. sz., 47. o.

⁵⁷⁹ (Szerző nélkül): „Megkezdik a Madách Imre-út kiépítését. Novemberben lebontják az Orczy-házat és a Károly király-út 15. számú házat. Kétezerkétszáz négyszögöles területen tizenhat hatalmas palota épül nyolcmillió költséggel” *Budapesti Hírlap*, Budapest, (1936. május 19.). 56. évf. 115. sz., 7. o.

⁵⁸⁰ (Szerző nélkül): „Ritka alkalom! (Tégla hirdetés)” *Friss Ujság*, Budapest, (1937. április 4.). 42. évf. 75. sz., 16. o.

⁵⁸¹ (Szerző nélkül): „Lebontják a gazdát cserélt Orczy-házat és hatemeletes üzlet -és lakóházat építenek helyére. Már augusztus elsején meg akarják kezdeni a lebontást. Az építés tartamára ideiglenes üzletbódékat emelnek a ház előtti térségen” *Magyarország - Reggeli Magyarország*, 1927. február 11. 34. évf. 33. sz., 13. o.

építkezést,⁵⁸² hiszen az károsíthatta volna más Károly körüti vállalkozás – elsősorban az Orczy-háziak – érdekeit. Tehát szinte patikamérlegesen mérték ki a környék életének gazdasági hatásait.

Amikor 1937 januárjában megkezdődött az Orczy-ház bontása, a ház vállalkozásaiból harmincan már a ház előtti, egyemeletes, lapostetős üzletházban voltak. Az Rt. tulajdonosai tartották szavukat, és a fővárosnál elérték azt, hogy a Károly király körúton, a ház előtt átmeneti áruház, üzletház létesüljön a ház textilkereskedői számára addig, amíg a környéken az új épületek a bérlők számára rendelkezésre nem állnak, illetve a textilesek nem találnak maguknak más üzlethelyiséget. De az építési engedély az üzletház fennmaradását csak 1940. május 1-ig biztosította, s ami nagy problémát jelentett: az üzletház építési engedélyét csak 1936 novemberében állították ki,⁵⁸³ nagyon jelentős küzdelmek után. Bár az építkezést az előírások szerint november 15-ig el kellett kezdeni és januárig befejezni, a november 4-i hírek szerint⁵⁸⁴ még kemény harcokat folytatott a Helvétia a fővárossal, ahol az üzletház ötletét – előtte és még épülése közben is – erősen támadták.⁵⁸⁵

„A főváros ugyanis a sínek eltávolításáért 20.000 pengőt, a közművek áthelyezéséért 12.000 pengőt, területfoglalási díjként pedig 15.000 pengőt, vagyis közel 50.000 pengőt követel a Helvétia részvénytársaságtól, amely ezeknek a követeléseknek a mérséklését kéri, arra való hivatkozással, hogy mindössze három esztendeig hasznosíthatja a felépítendő üzletházat.”

Ebben igaza lehetett a cégnek, ugyanis az októberben közzétett tervek szerint⁵⁸⁶ a kétszintes üzletház földszintjén 30 üzlet, az emeleten 30 iroda működött volna, s előreláthatóan 150 ezer pengő volt a tervezett építés költsége, s mivel a korabeli tervezők pontosan tudtak számolni és nem voltak „alkotmányos költségeik”, a beruházás összesen 141.466 pengőbe került a Helvétianak.⁵⁸⁷ Az üzletház bérleti díjai viszont biztosították, hogy a különleges kezdeményezés ne legyen végül ráfizetéses.

Az Orczy-házban a bontást megelőzően 27 textiles cég – közöttük Karinthy Frigyes felesége, Böhm Aranka szüleinek cége⁵⁸⁸ – és mintegy harminc önálló férfi- és női szabó kisiparos működött. Ahogy a Textil-ipar 1936-os cikke fogalmazott, ez volt „Budapest textildzsungelje”, akiknek képviselői még 1936 nyarán sem hitték el, hogy le fogják bontani az Orczy-házat. Később a kiköltöző textilesek az Orczy-ház helyén épült házakban – a szegényebbek távolabb – találtak maguknak

⁵⁸² (Szerző nélkül): „Nem engednek ideiglenes üzletházat építeni az Orczy-ház elé” *Magyar Hírlap*. Budapest, (1927. május 25.). 37. évf. 118. sz., 7. o.

⁵⁸³ (Szerző nélkül): „Építési engedély üzletház 1936” *Fővárosi Közlöny*. Budapest, (1936. november 13.). 44. évf. 64. sz., 1722. o.

⁵⁸⁴ (Szerző nélkül): „Eltolódott a Madách Imre-ut megnyitásának időpontja” *Esti Kurír*. Budapest, (1936. november 4.). 14. évf. 253. sz., 9. o.

⁵⁸⁵ (Szerző nélkül): „A közigazgatási bizottság ülése (1936.12. 29.)” *Fővárosi Közlöny*. Budapest, (1936. december 29.). 47. évf. 75. sz.

⁵⁸⁶ (Szerző nélkül): „Már bontják az Orczy-házat. Ideiglenes üzletház épül a ház előtti térségen — Megkezdik a Madách Imre út építését” *Független Budapest*. Budapest, (1936. október 28.). 31. évf. 43. sz., 7. o.

⁵⁸⁷ A Helvétia Építő és Ingatlan Rt. könyvelése, 3. kötet. 1937 december, 4. sor. (Helvétia Építő és Ingatlan r.-t. 1937)

⁵⁸⁸ Böhm Ignác kötél és fonalárú

modernebb üzlethelyiségeket.⁵⁸⁹ És nem csak ők, hiszen könyves, szűcs, öngyújtókészítő és pipametsző, kirakati babagyártó, sírköves, dohányáruda, vajkereskedő, fémcsiszoló és nikkelező, parókakészítő, üveg- és porcelánkereskedő, üveges, fogtechnikus, bádogos és vízvezetékszerelő is működött a bontandó épületben. És mindannyiuknak kevés lehetőségük maradt – az érkező zsidótörvények miatt – az új helyeken gyökeret eresztetni.

Bár az üzletházba áthurcolkodók tudták, hogy jelenlétük a hajdani Juden Platz vidékén, az utolsó megkapaszkodásuk az Orczy-ház régi gyökereibe csak ideiglenes lesz, mégis hideg zuhanyként érte őket a főváros 1938 márciusi döntése. Mivel az új házak építése előrehaladt, és elég lehetőség nyílt üzlethelyiségnek bérletére a kereskedők számára, ezért a polgármester Szendy Károly (1885–1953) elrendelte az üzletház lebontását⁵⁹⁰. A kiskereskedők kétségbeesve tiltakoztak, és a sorok között olvasva kiderül: többségük az Orczy-ház belső udvarán működő, tőkeszegény cég volt, és nem volt pénzüik a bérpalaták drága üzlethelyiségeinek bérlésére. Ezért kérték a sajtót, hogy tegyék közzé nyílt levelüket. (Lásd Mell. M8, 17.)

A Helvétia Rt. kísérletet tett arra, hogy haladékat nyerjen az épület és a kereskedők számára, de csak félsikert tudott elérni. Az üzletház rútsága és az a kontraszt, amit a frissen épült házakkal szemben kiváltott, sokakat fordított ellene, noha a Madách-házak komor színvilága és a Károly körútra ránehezedő tömbje sem aratott osztatlan sikert. A polgármester döntését szinte mindenki lelkesedéssel fogadta.⁵⁹¹ A Helvétia az időhúzással azt tudta csak elérni, hogy csak 1938 decemberében bontsák le az üzletház Dohány utcai zsinagóga felé néző felét, s utolsó csatájával mindössze féléves haladékat nyert az Orczy-ház kitartó kiskereskedőinek. Az épületet 1939 májusában végleg le kellett bontani.⁵⁹²

S az Orczy-háznak csak emlékei és legendái maradtak.

⁵⁸⁹ Például Deutsch Sándor posztó és béléskereskedő az Orczy-házból átköltözött az üzletházba, majd a Király utca és Éva utca sarkán nyitotta meg kereskedését a Helvétia Építő és Ingatlan Rt. bérházában.

⁵⁹⁰ (Szerző nélkül): „Lebontják a károly király úti ideiglenes üzletházat.” *Budapesti Hírlap*. Budapest, (1938. március 13.). 58. évf. 59. sz., 10. o.

⁵⁹¹ (Szerző nélkül): „Lebontják a Károly körüti üzletházat” *Ujság*. Budapest, (1938. március 15.). 14. évf., 60. sz., 10. o.

⁵⁹² (Szerző nélkül): „Újból rendezik a Madách út torkolatát” *Friss Ujság*. Budapest, (1938. 232). 43. évf. 293. sz., 3. o.

Befejezés

Az Orczy-ház történetének vizsgálatakor azt tapasztaltam, hogy a kutatható anyag egyszerre bőséges és hézagos. A különféle utalások, történészek lábjegyzetei, gazdasági feljegyzések látszólagos ellentmondásai, valamint újságírók félmondatai újabb és újabb mélységeket tártak fel. A ház története számos, mindeddig feldolgozatlan tényt rejt, amelyek a kutatás folytatására ösztönöznek. A feltárt forrásanyag bősége ellenére még nem elegendő ahhoz, hogy a történeti hiátusokat minden részletükben pótolni lehessen. Továbbra is feldolgozásra vár a Pesti Izraelita Hitközség története, a pesti zsidók gazdaságtörténete, az egyes lakók, családok teljes élettörténete, valamint a cégek és vállalkozások gazdasági működésének részletezése. Nehézséget jelent továbbá az Orczy-ház építészeti dokumentációjának hiánya, amely pedig elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy a mai kor elvárásainak megfelelően plasztikus, ugyanakkor tárgyilagos képet alkothassunk az épületről.

Minden korszak új szempontokat határoz meg arra nézve, mit jelent számára a múlt tanulmányozása, és milyen nézőpontokból kívánja vizsgálni örökségét. Úgy vélem, az új elemzésekhez újabb és nagyobb mennyiségű adatra lenne szükség. Ezért az alapkutatásokat – bármily fáradságos is – újra kell végezni. A korunkban egyre nagyobb szerepet kapó mesterséges intelligencia rendszerei is csak akkor képesek pontos válaszokat adni, ha nagy mennyiségű, hiteles háttéradat áll rendelkezésükre. A digitális rendszerek fejlesztői is gyakorta hangsúlyozzák: a rendelkezésre álló hatalmas szövegtömeg még nem mindig elegendő a megbízható eredményekhez. Ezért tartom elengedhetetlennek, hogy a zsidó múlt szellemi és tárgyi hagyatékát mind mélyebben feldolgozzuk és digitalizáljuk, hogy a 21. század embere számára is értelmezhető formában tudjuk bemutatni azt.

Ezt az igényt ismerték fel már a Magyar Zsidó Oklevéltár szerkesztői is, amikor 1903-ban kiadták az első kötetet – sajnálatos, hogy a sorozat 1971-ben megszakadt.

Bízom benne, hogy az Orczy-ház történetének jelen bemutatásával sikerült érzékeltetnem az épületben folyó élet dinamikáját és rétegzettségét, és lehetőséget kapok a kutatás folytatására. Ahhoz ugyanis, hogy az Orczy-ház történetét még tágabb perspektívába helyezzük, fontos lenne a lakók és vállalkozások történetének feltárása is, amely pontosabb társadalmi tablót nyújthatna a pesti zsidóság eme emblematisztikus közösségéről. Cél lehet az is, hogy feltérképezzük a zsidók társadalmi és gazdasági státuszának alakulását, a társadalmi mobilitás hajtóerőit, amelyek a magyarországi zsidóság emelkedését elősegítették.

Reményeim szerint sikerült kibontani az Orczy-ház statikus képét a ráakódott rétegek alól, és új ábrázolásában olyan helyként bemutatni, ahol lüktet az élet, a felszabadult és küzdelmes. Így talán előbukkanhat azon ház képe, ahol jó volt élni, de még jobb volt onnan elmenni, feljebb és tovább.

Felhasznált források és irodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- „A pesti hitközség (zsidók) összeírása, 1820”: (MILEV, 1820), Magyar Zsidó Levéltár / Hungaricana
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_I-1-01/
[Utolsó elérés: 2024. április 12.]
- „A pesti hitközség (zsidók) összeírása, 1833”: (MILEV, 1833), Magyar Zsidó Levéltár / Hungaricana
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_I-1-08/
[Utolsó elérés: 2024. április 12.]
- „Pesti telekkönyvi betétek: Orczy-ház”: 1841, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.37.c - 5299 - 34213/5
<https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]
- BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság Alapszabályai 1907”, 1907. november 13., Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933), 353. sz. kisdoboz
- BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 2656. sz. kisdoboz. Vizsgálati anyagok”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933)
- BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 352. sz. kisdoboz (1907-1934)”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1934), 352. sz. kisdoboz
- BFL Orczy-ház R. T.: „Az Orczy-ház Részvénytársaság iratai 353. sz. kisdoboz (1907-1933)”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 295 (1915) Orczy Ház Rt. (1907-1933)
- BFL telekkönyv: „Telekkönyvi betét - Orczy-ház”, 1841, Budapest Főváros Levéltára
<https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Telekkonyv/13823/>
- Budapest Főváros Levéltára: „Stamiady György, Buda és Pest polgárai 1686-1848” (Buda és Pest polgárai 1686-1848, 1847), Budapest Főváros Levéltára <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/14897/>
- Helvétia Építő és Ingatlan r.-t.: „Helvétia Építő és Ingatlan Rt. iratai” (Budapest Főváros Levéltára, 1937), Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XI. 815 1-3 kötet
- Hodossy Imre: „Közjegyzői okirat és meghatalmazás”, 1904, Budapest Főváros Levéltára, HU_BFL_VII_193_1904_0407
- Jablonszky Ferenc: „Becslevél”, 1933, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.2.e 25202
- Kunig József: „Építési engedélyezési irat: izraelita templom átalakítása. Tervező: Hauszmann Alajos, Hild Károly; Építtető: Terézvárosi Takarékpénztár Rt. (Hungaricana)”, 1869, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL - XV.17.b.312 - 454/1869
<https://maps.hungaricana.hu/en/BFLTervtar/10474/?list=eyJxdWVyeSI6ICJISUVSPShCRkxUZXXJ2dGFySGllcmFyY2h5LTcpIE9yY3p5In0>
- MI ABTK: „A-I-51/b Az Orczy család levéltára” *Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet*.
<https://mi.abtk.hu/hu/repertorium/38-regesza-a-i/480-a-i-51-b-az-orczy-csalad-leveltara> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 13.]
- MNL Orczy iratok és P-529.: „Rationes domus Pestiensis Orczyanae, cum documentis. Az Orczy család pesti háza dokumentumai”, Magyar Nemzeti Levéltár, P-529. 14. nagydb. Fasc. XIII.
- MNL Orczy iratok és P-529.: „Rationes domus Pestiensis Orczyanae, cum documentis. Az Orczy család pesti háza dokumentumai”, Magyar Nemzeti Levéltár, P-529. 14. nagydb. Fasc. XIII.
- MNL Orczy iratok és P-529.: „Szerződés az Orczy család és a zsidó község között, 1830” Pest (1830), Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 17. 592-593.
- MNL Orczy iratok: „Az iskola és a Trattner nyomda elhelyezkedése az Orczy-házban (1820-as adatsor)”, 1820, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház 1821. évi költségvetése”, 1821, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-529-B-XIII. Nro. 7.

- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház 1822. évi költségvetése”, 1822, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-529-B-XIII. Nro. 6.
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház 1841. évi városi adói”, 1841, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 17. 539-540.
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1820)”, 1820, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 701
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1825)”, 1825, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 10. 263.
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1826)”, 1826, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 11. 296.
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1827)”, 1827, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 18. 682
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1828)”, 1828, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 12. 320
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1829)”, 1829, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIV. Nro 14. 794-797. jelzetek
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei (1834-1841)”, 1841, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 16. 472
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház bevételei és kiadásai (1838)”, 1838, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 13. 322-326
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház értékecslése Lorenz Zopfal Lőrinc Peter Wieser Zimmermeister által”, 1842. február 15., Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 17. 562-563.
- MNL Orczy iratok: „Az Orczy-ház jövedelme 1837-ben”, 1837, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 534 V
- MNL Orczy iratok: „Kölcsönkérő levél Zichy Károly grófnak. 1838. február 24.”, 1838, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 430 V
- MNL Orczy iratok: „Lakójegyzék” Pest (1841), Magyar Nemzeti Levéltár
- MNL Orczy iratok: „Majer Ferenc elbocsátása”, 1833, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 566 R
- MNL Orczy iratok: „Orczy György adósságai - Föld-könyv-kivonata és az illető birtokot érdeklő terhek jegyzéke. 1842. február 3.”, 1842, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 17. 566.
- MNL Orczy iratok: „Orczy László adóslevele 1790. február 20.”, 1790, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII. Nro 14. 347
- MNL Orczy iratok: „Orczy-ház Stamiady György haszonbér tervezet”, 1841, Magyar Nemzeti Levéltár, P 529-B-XIII- Nro 16. 414-418.
- MNL Orczy iratok: „Problémák Majer Ferenc ügyvéd pesti elszámolásaival”, 1833, Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525. Nr. 19. 380 V
- Orczy Gyula: „Adatok az Orczy Család történetéhez. Gépelt kéziratok.”, é.n., Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-531, 8.
- Pest Város Szépitési Bizottmánya: „Pest Város Szépitési Bizottmányának iratai (1804-1861)”, Budapest Főváros Levéltára, HU BFL IV.1207
- Pest városa: „Az Angol Királyhoz címzett fogadó adásvételi szerződését tartalmazó telekkönyvi bejegyzés. 1795. október 14.” (Pest városa, 1795), Budapest Főváros Levéltára, HU_BFL_IV_1215_d_08_0143. 294-295. o.
- Röth Ignátz: „Gyöngyösön Július 7-én 1834 tartatott Familia gyülekezet Jegyző Könyve (Orczy család)” Gyöngyös (1834), Magyar Nemzeti Levéltár, MNL P-525 Nr. 20. 11-14.
- Röth Ignátz: „Levél a városi tanácshoz a ház előtt csoportosulók ellen. (Tervezet)”, 1839. május 17., Magyar Nemzeti Levéltár
- Varga Zsolt és Szabó Jolán: *Szakmai beszámoló - Az Orczy család Nagybányán őrzött iratainak előkészítő feltárása.* Eger (MNL Heves Megyei Levéltára, 2017. augusztus 21.) https://static-cdn.hungaricana.hu/media/uploads/reports/2015/mnl_heves_megyei_lev%C3%A9lt%C3%A1ra_204150_00084.pdf [Utolsó elérés: 2023. július 24.]

SAJTÓFORRÁSOK

- (Szerző nélkül): „(Az Orczy-ház)” Pesti Hírlap. Budapest (1907. június 16.), 12. o.
- (Szerző nélkül): „(Az orsz. izr. tanítóegylet)” Pesti Napló. Pest (1872. október 23.), 23. évf. 245., 2. o.
- (Szerző nélkül): „100 kalábrász-parti” Színházi Élet. Budapest (1937. október 24.), 27. évf. 44. sz., sz., 44. o.
- (Szerző nélkül): „A »Marokkói udvar«” Magyarság. Budapest (1934. november 11.), 35. o.
- (Szerző nélkül): „A börze közgyűlése” Budapesti Hírlap. Budapest (1893. május 17.), 13. évf. 135. sz., sz., 13. o.

- (Szerző nélkül): „A diadalív diadala az Erzsébet sugárút pályázaton” Az Est. Budapest (1930. augusztus 10.), 21. évf. 181. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „A Károly körúton épül a közmunkatanács új székháza – A Károly körút 15. számú ház lebontására pályázatot írtak ki” Az Est. Budapest (1936. november 7.), 27. évf. 255. sz., 15. o.
- (Szerző nélkül): „A Kiadó bolt” Borsszem Jankó. Budapest (1900. október 14.), 33. évf. 41. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „A közegészségügy s a városi hatóság” Egyetértés. Budapest (1879. szeptember 5.), 13. évf. 245. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „A közgyűlés egyhangú határozatának ellenére a belügyminiszter megtagadta a jóváhagyást az Erzsébet sugárút megnyitásához. A közgyűlés az első őszi ülésén állástfoglal a belügyminiszter elutasító határozata ellen” Független Budapest. Budapest (1932. augusztus 3.), 5. o.
- (Szerző nélkül): „A közmunkatanács ülése” Magyar Hírlap. Budapest (1935. április 5.), 45. évf. 78. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „A köztársaság barátjai” Pesti Napló. Budapest (1895. május 29.), 46. évf. 146. sz., 2. o. és 10. o.
- (Szerző nélkül): „A krízistől a krimicsauig” Pesti Napló. Budapest (1904. szeptember 11.), 55. évf. 251. sz., 15-16. o.
- (Szerző nélkül): „A lengyel zsidó rabbinus — mint képviselő.” Pesti Hírlap. Budapest (1880. december 25.), 2. évf. 356. sz., 13. o.
- (Szerző nélkül): „A Madách út megnyitása” Budapest (1936. november 19.), 57. évf. 47. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „A magyar nyelv oktatása” Magyar Kurír. Pesth (1823. november 14.), 37. évf. 40. sz., 320. o.
- (Szerző nélkül): „A Magyar Telepítő és Parcellázó Bank Részvénytársaság” Budapesti Hírlap. Budapest (1911. január 1.), 31. évf. 1. sz., 41. o.
- (Szerző nélkül): „A Marokkói ház” Délmagyarország. Szeged (1910. október 14.), 1. évf. 121. sz., 12. o.
- (Szerző nélkül): „A mögen Doved” Alkotmány. Budapest (1900. november 19.), 5. évf. 284. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „A pesti orthodox hitközség” Ellenőr. Budapest (1879. március 26.), 11. évf. 154. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „A rajxrat megnyitása” Egyetértés. Budapest (1879. október 8.), 13. évf. 277. sz. kiadás, 2. o.
- (Szerző nélkül): „A Schreiber nevű csoda rabbi mutogatja magát jelenleg az Orczy-házban.” A Hon. Budapest (1880. augusztus 9.), 18. évf. 205. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „A százötvenéves Orczy kávéház” Pesti Napló. Budapest (1936. május 26.), 87. évf. 120. sz., 13. o.
- (Szerző nélkül): „A tőzsde közgyűlése” Pesti Hírlap. Budapest (1893. május 17.), 14. évf. 137. sz. kiadás, 11. o.
- (Szerző nélkül): „A zsidó világszövetség veszedelme” Az Est. Budapest (1929. február 2.), 20. évf. 28. sz., 10. o.
- (Szerző nélkül): „Ahogy megnyílik az Erzsébet-sugárút, itt mindenki azonnal építkezni fog!” Ujság. Budapest (1929. április 20.), 5. évf. 89. sz. kiadás, 5. o.
- (Szerző nélkül): „Aranyláz az Erzsébet sugárúton” Pesti Tőzsde. Budapest (1934. február 1.), 17. évf. 5. sz., 3-4. o.
https://mandadb.hu/tetel/756241/Aranylaz_az_Erzsebet_sugaruton [Utolsó elérés: 2025. február 15.]
- (Szerző nélkül): „Az aradi vértanuk képe” Uj Idők. Budapest (1896. július 5.), 2. évf. 28. sz., 17. o.
- (Szerző nélkül): „Az aradi vértanuk kivégzése.” Magyar Hírlap. Budapest (1896. június 28.), 6. évf. 178. sz., 9. o.
- (Szerző nélkül): „Az elégett tórák” Egyenlőség. Budapest (1920. december 11.), 39. évf. 50. sz., 11. o.
- (Szerző nélkül): „Az építőipar nagy konjunktúráját hozta a belső városrészek újjáépítése” Nemzeti Ujság. Budapest (1937. május 15.), 19. évf. 109. sz., 14. o.
- (Szerző nélkül): „Az építőmunkások javaslatai” Építő Ipar - Építő Művészet. Budapest (1930. március 1.), 54. évf. 9-10. sz., 38. o.
- (Szerző nélkül): „Az értéktőzsdékről” Egyetértés., 1879. szeptember 21., 13. évf. 260. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Az Erzsébet sugárútra feltétlenül szükség van mondja Rakovszky Iván, a Közmunkatanács elnöke” Az Est., 1934. február 1., 25. évf. 25. sz., 11. o.
- (Szerző nélkül): „Az Erzsébet út és az új városháza építése aktuálissá válik” Építő Ipar - Építő Művészet. Budapest (1928. október 15.), 52. évf. 37-38. sz., 151. o.
- (Szerző nélkül): „Az M. E. Löwy fia” Pesti Hírlap. Budapest (1897. október 22.), 19. évf. 293. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház beomlott” Budapesti Napló. Budapest (1903. november 10.), 8. évf. 308. sz., 12-13. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház egy része beszakadt” Független Magyarország. Budapest (1903. november 10.), 2. évf. 593. sz., 10-12. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház kis nyeresége” Esti Kurír. Budapest (1930. július 3.), 8. évf. 148. sz., 11. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház részvénytársaság” Pesti Napló. Budapest (1908. április 24.), 59. évf. 100. sz., 17. o.

- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház tervpályázata” Nemzeti Újság. Budapest (1931. június 12.), 13. évf. 130. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház titkai. Falbontás közben öt csontvázra bukkantak — Megindult a rendőri nyomozás” Nemzeti Újság. Budapest (1937. március 10.), 19. évf. 56. sz., 5. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház új kezekben” Pesti Napló. Budapest (1910. augusztus 31.), 61. évf. 206. sz., 17. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház vége” Pesti Hírlap. Budapest (1894. május 29.), 16. évf. 149. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház veszedelme” Budapest. Budapest (1896. február 18.), 20. évf. 48. sz. kiadás, 5. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-házat újból árverezik” Az Újság. Budapest (1913. február 22.), 11. évf. 46. sz., 18.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-házban levő izraelita orthodox imaházban” Pesti Napló. Budapest (1884. március 7.), 35. évf. 66. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-házban levő izraelita vendéglős” Pesti Napló. Pest (1852. augusztus 21.), 3. évf. 735. sz., 1. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-házgazdát cserél” Pesti Napló. Budapest (1912. november 26.), 63. évf. 279. sz., 22
- (Szerző nélkül): „Az országos magyar izr. tanítóegylet közgyűlése.” A Hon. Pest (1872. október 22.), 10. évf. 244. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Az országúton levő Orczy-házban” Nővilág., 1862. november 10., 6. évf. 34. sz., 543. o.
- (Szerző nélkül): „Az új Orczy-ház pályaterveinek kiállítása” Pesti Napló. Budapest (1931. június 12.), 82. évf. 130. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Az új Sugár-ut. Mottó: Fiaim, csak spekulálatok.” Magyar Székesfőváros. Budapest (1902. november 2.), 5. évf. 33. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Az új sugár-ut” Magyar Székesfőváros. Budapest (1901. május 13.), 4. évf. 19. sz., 6-9. o.
- (Szerző nélkül): „Az új sugárut” Magyar Székesfőváros. Budapest (1901. május 6.), 4. évf. 18. sz. kiadás, 6. o.
- (Szerző nélkül): „Beszámoló az ingatlanpiacról” Magyar Közgazdaság. Budapest (1938. december 8.), 8. évf. 49. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Biróilag árvereztetnek” Pesti Napló. Pest (1859. szeptember 3.), 10. évf. 200. sz., 1. o.
- (Szerző nélkül): „Búcsú az Orczy-háztól” Pesti Hírlap., 1936. november 6., LVIII. évf. 254. sz., 16. o.
- (Szerző nélkül): „Drága óra.” Pesti Hírlap. Budapest (1897. január 3.), 19. évf. 3. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „Egy elhagyott menyasszony” Magyar Polgár. Kolozsvár (1872. június 1.), 6. évf. 123. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Egy rendőrt téglával megdobtak és revolverből rálőttek. Antiszemita tüntetés vasárnap délbén. Zavargások a Király-, a Rombach- és Wesselényi-utcában – Inzultáltak a járőkeket – Hét tüntetőt előállítottak – Ma egész délelőtt folyt a kihallgatásuk” Magyarország. Budapest (1922. február 26.), 29. évf. 48. sz., 4.
- (Szerző nélkül): „Eladták az Orczy-házat, mely óránként egy aranyat hozott” Friss Újság. Budapest (1927. február 8.), 32. évf. 30. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Eldőlt az Orczy-ház tervpályázata” Az Est. Budapest (1931. június 11.), 22. évf. 129. sz., 11. o.
- (Szerző nélkül): „Életmentő rendőr” Nemzet (esti kiadás). Budapest (1887. július 26.), 6. évf. 204. sz., 1. o.
- (Szerző nélkül): „Eltolódott a Madách Imre-ut megnyitásának időpontja” Esti Kurír. Budapest (1936. november 4.), 14. évf. 253. sz., 9. o.
- (Szerző nélkül): „Építkezés a belső Erzsébetvárosban” Pesti Hírlap. Budapest (1929. február 16.), 51. évf. 39. sz., 15. o.
- (Szerző nélkül): „Erélyes intézkedések az éjszakai rendzavarások ellen.” Az Újság. Budapest (1921. március 25.), 19. évf. 65. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Fejér és Dánosék részvénytranzakciói az Orczy-háztelkeinek hasznosítása érdekében. Mi van a háttérben?” Közgazdasági és Közlekedési Tudósító. Budapest (1933. november 2.), 6. évf. 21. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Felmondtak az Orczy kávéháznak. Üzletház épül a belső Erzsébetváros bérlői számára, akik nem tudnak másutt elhelyezkedni” Pesti Napló., 1936. május 17., 87. évf. 117. sz., 47. o.
- (Szerző nélkül): „Folyó hó 22-én az Orczy-házban levő” A Hon. Budapest (1876. január 25.), 14. évf. 19. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Fővárosi újdonságok” Pesti Hírlap. Pest (1841. augusztus 11.), 1841/64. sz., 534. o.
- (Szerző nélkül): „Furcsa zavarok az Orczy-ház bontása körül” Friss Újság. Budapest (1937. március 23.), 42. évf. 66. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Gyász a fővárosban” Pesti Hírlap. Budapest (1889. február 6.), 11. évf. 37. sz., 4-5. o.
- (Szerző nélkül): „Halálozás” Nyomda- és Rokonipar. Budapest (1937. február 1.), 27. évf. 3. sz., 8. o.

- (Szerző nélkül): „Helyiségváltás” Nyomda- és Rokonipar. Budapest (1934. március 15.), 24. évf. 6. sz., 9. o.
- (Szerző nélkül): „Holttá nyilvánítják báró Orczy Józsefet” Pesti Napló. Budapest (1919. február 19.), 70. évf. 43. sz., 5
- (Szerző nélkül): „Két felhőkarcolót terveznek a Károly körútra. Mégis megépítik az Erzsébet sugárutat” Magyarország. Budapest (1934. február 3.), 41. évf. 26. sz., 11. o.
- (Szerző nélkül): „Kiírták a tervpályázatot a Károly-körúti Orczy-ház helyén létesítendő bérházcsoporthoz” A Munkaadó. Budapest (1931. január 5.), 18. évf. 1.sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Közvacsora” Izraelita Tanügyi Értesítő. Az országos magyar izr. tanító-egyesület közlönye. Budapest (1889. augusztus 2.), 14. évf. 10. sz., 196. o.
- (Szerző nélkül): „Kút és egészség (rövid hír)” A Hon., 1879. március 5., 17. évf. 55. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Lángh Ignác (1812-1864)” Vasárnapi Ujság. Pest (1864. április 24.), 11. év. 17. sz., 1-2. o.
- (Szerző nélkül): „Lebontják a gazdát cserélt Orczy-házat és hatemeletes üzlet- és lakóházat építenek helyére. Már augusztus elsején meg akarják kezdeni a lebontást. Az építés tartamára ideiglenes üzletházakat emelnek a ház előtti térségen” Magyarország - Reggeli Magyarország., 1927. február 11., 34. évf. 33. sz., 13. o.
- (Szerző nélkül): „Lebontják a károly király úti ideiglenes üzletházat.” Budapesti Hírlap. Budapest (1938. március 13.), 58. évf. 59. sz., 10. o.
- (Szerző nélkül): „Lebontják a Károly körúti üzletházat” Ujság. Budapest (1938. március 15.), 14. évf., 60. sz., 10. o.
- (Szerző nélkül): „Leégett zsidó templom” Uj Kelet. Kolozsvár (1920. december 7.), 3. évf. 119. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Lengyel rabbinus a járásbíró előtt” Fővárosi Lapok. Budapest (1880. március 5.), 17. évf. 53. sz., 259. o.
- (Szerző nélkül): „Letartóztatott gyapjúüzérek” Az Est. Budapest (1916. február 13.), 10. o.
- (Szerző nélkül): „Magyarország gazdasági szerepe az olasz-abesszin háborúban” Kis Ujság. Budapest (1935. július 11.), 48. évf. 155. sz., 1-2. o.
- (Szerző nélkül): „Már bontják az Orczy-házat. Ideiglenes üzletház épül a ház előtti térségen — Megkezdik a Madách Imre út építését” Független Budapest. Budapest (1936. október 28.), 31. évf. 43. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „Meghalt egy kötelességtudó rendőr” Az Est. Budapest (1922. április 27.), 13. évf. 95. sz., 5. o.
- (Szerző nélkül): „Megindulhat a belső Erzsébetváros és a Madách Imre-sugárút kiépítése” Építőmesterek Lapja - A munkaadó. Budapest (1935. június 13.), 22. évf. 24. sz., 1. o.
- (Szerző nélkül): „Megkezdik a Madách Imre-út kiépítését. Novemberben lebontják az Orczy-házat és a Károly király-út 15. számú házat. Kétezerkétszáz négyszögöles területen tizenhat hatalmas palota épül nyolcmillió költséggel” Budapesti Hírlap. Budapest (1936. május 19.), 56. évf. 115. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „Megkezdődik a Madách sugárút építése” Friss Ujság. Budapest (1936. november 13.), 41. évf. 260. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Mekkora az értéke az Orczy-háznak?” A Pénzvilág. Budapest (1936. szeptember 12.), 4. o.
http://misc.bibl.u-szeged.hu/69439/1/penzvilag_1936_036_037.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 1.]
- (Szerző nélkül): „Mellinger Leopoldné” Fővárosi Lapok. Budapest (1874. március 31.), 11. évf. 73. sz., 322. o.
- (Szerző nélkül): „Mi az az Otium rt.? A cégbíróság előtt ismeretlen, csak az Unió ingatlanának teherlapján van nyoma” Pesti Napló. Budapest (1925. május 23.), 76. évf. 115. sz., 19. o.
- (Szerző nélkül): „Milyen lesz az új Orczy-ház?” Az Est. Budapest (1931. június 12.), 22. évf. 130. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Nagy népcsődület” Nemzet. Budapest (1886. május 28.), 5. évf. 147. sz., 3.o.
- (Szerző nélkül): „Nagy razzia az Orczy-féle kávéházban” Tolnai Világlapja. Budapest (1902. március 1.), 2. évf. 9. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „Nagy telekvásárlási kampányra készül a főváros” Független Budapest. Budapest (1928. november 14.), 23. évf. 46. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Nagyobb építkezések” Építőmesterek Lapja - A munkaadó. Budapest (1937. július 22.), 24. évf. 30. sz., 5. o.
- (Szerző nélkül): „Nem engednek ideiglenes üzletházat építeni az Orczy-ház elé” Magyar Hírlap. Budapest (1927. május 25.), 37. évf. 118. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „Nyomdász-bál” A Hon. Pest (1863. február 10.), 1. évf. 32. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Orczyház-Részevnytársaság.” Pesti Napló. Budapest (1907. május 18.), 58. évf. 118. sz., 17.

- (Szerző nélkül): „Ottó királyfi megvásárolta a Károly-körút és Király-utca sarkán épülő új házat” A Pénzvilág. Budapest (1937. december 4.), 27. évf. 49. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Ölenként állag 2000 pengős áron adták el az Orczy-házparcelláit” Pesti Napló. Budapest (1937. február 28.), 88. évf. 48. sz., 47. o.
- (Szerző nélkül): „Öngyilkosság az Orczy-házban” 8 Órai Ujság. Budapest (1932. szeptember 24.), 18. évf. 214. kiadás, 5. o.
- (Szerző nélkül): „Ötvenéves a pesti orthodox hitközség” Egyenlőség. Budapest (1922. április 29.), 41. évf. 17. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Pest választási mozgalmi” Vasárnapi Ujság. Pest (1869. február 7.), 82. o.
- (Szerző nélkül): „Razzia egy kávéházban” Budapesti Hírlap. Budapest (1902. február 15.), 8. o.
- (Szerző nélkül): „Rendőri hírek.” A Hon. Budapest (1881. április 27.), 19. évf. 115. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Restaurálják a Dobler-udvart” Világ. Budapest (1925. augusztus 18.), XVI. évf. 184. szám kiadás, 5. o.
- (Szerző nélkül): „Riadalom az Orczy-házban” Esti Kurír. Budapest (1937. február 18.), 15. évf. 39. sz., 5. o.
- (Szerző nélkül): „Rohamléptekkel kell behozni Budapest elmaradottságát” Budapesti Hírlap. Budapest (1928. április 18.), 48. évf. 88. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Sonnenenthal Adolf meghalt.” Az Ujság. Budapest (1909. április 6.), 7. évf. 81. sz., 13. o.
- (Szerző nélkül): „Sonnenenthal temetése” Az Ujság. Budapest (1909. április 9.), 7. évf. 84. sz., 7. o.
- (Szerző nélkül): „Szakmai hírek. Helyiségváltozás” Nyomda- és Rokonipar. Budapest (1937. június 1.), 27. évf. 11. sz., 9. o.
- (Szerző nélkül): „Százharminczkét esztendő üzlet” Grafikai Szemle. Budapest (1897. november 20.), 7. év. 11. sz., 189. o.
- (Szerző nélkül): „Szegény gyermekek az izraelita községében” Pesti Napló. Pest (1853. június 11.), 4. évf. 975. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Szerencsétlenségek” Fővárosi Lapok. Budapest (1877. július 19.), 14. évf. 163. sz., 790. o.
- (Szerző nélkül): „Tegnapelőtt az Orczy-ház” Nemzeti Ujság. Pest (1846. november 12.), 41. évf. 384. sz., 715. o.
- (Szerző nélkül): „Teljes héber-magyar machzór” Pesti Hírlap. Budapest (1891. szeptember 19.), 13. évf. 257. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Templomok a nagy ünnepekre (1898)” Egyenlőség. Budapest (1898. szeptember 11.), 17. évf. 35. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Templomok a nagy ünnepekre (1901)” Egyenlőség. Budapest (1901. szeptember 15.), 20. évf. 37-38. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Thorma János” A Hét. Budapest (1896. május 3.), 7. évf. 18. sz., 288-289. o.
- (Szerző nélkül): „Tolvaj péklegények” Nemzet. Budapest (1882. szeptember 29.), 1. évf. 29. sz., 5. o.
- (Szerző nélkül): „Több mint fél évszázad küzdelmes harcai után, még mindig a szocializmusért küzdők élén halad az élmunkás-jelvényvel kitüntetett Stern Lipmann szaktársunk” Betű (Nyomdaipari dolgozók lapja). Budapest (1948. május 21.), 80. évf. 21. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Törvénykezés (Orczy-ház)” Pesti Hírlap. Budapest (1912. szeptember 11.), 34. évf. 215. sz., 21. o.
- (Szerző nélkül): „Törvénykezési Heti Szemle.” Borsszem Jankó. Budapest (1897. október 10.), 30. évf. 41. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Ugron: „Nem szabad újabb akadályokat kitalálni”” Az Est., 1934. február 1., 25. évf. 25. sz., 11. o.
- (Szerző nélkül): „Új sugárút Budapesten” Budapesti Napló. Budapest (1900. szeptember 20.), 5. évf. 258. sz., 8. o.
- (Szerző nélkül): „Újból rendezik a Madách út torkolatát” Friss Ujság. Budapest (1938. 232), 43. évf. 293. sz., 3. o.
- (Szerző nélkül): „Zsebmetszés a templomban” Pesti Hírlap. Budapest (1889. szeptember 23.), 40. évf. 262. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Zsidó imaházak” Fővárosi Lapok. Budapest (1896. szeptember 5.), 33. évf. 244. sz., 7.
- Balassa József: „Somossytól az Operett-színházig” Világ. Budapest (1921. 02), 5-6. o.
- Balázs Ignác: „Törvényszék. A fölbérelt tanúk. Munkapártiak bűnpöre.” Pesti Napló. Budapest (1913. május 14.), 64. évf. 113. sz. kiadás
- Balázs Ignác: „Törvényszéki csarnok. Fuchs és Fuchsl.” Budapesti Hírlap. Budapest (1886. szeptember 19.), 6. évf. 260. sz., 9-10. o.
- Balázs Ignác: „Törvényszéki napló. Pofozkodás az imaházban” Budapesti Hírlap. Budapest (1892. július 3.), 18. o.
- Balla Vilmos: „Régi pesti kávéházak” Pesti Hírlap. Budapest (1925. március 15.), 47. évf. 61. sz., 9. o.

- Bányai Elemér (Zuboly): „Az Orczy-ház. A gettó pusztulása” Uj Idők. Budapest (1907. január 6.), 13. évf. 2. sz., 46-47. o.
- Barát Endre: „Az Orczy-kávéház és vendégei” Egyenlőség. Budapest (1935. július 6.), 11. o.
- Barát Endre: „Nagy ház – kis zsidók. Képek a lebontásra ítélt Orczy-házból” Egyenlőség. Budapest (1935. június 22.), 55. évf. kiadás, 14. o.
- Barkoczi Péter: „Az Orczy háztól a Madách térig” Budapest. Budapest (1973), 11. évf. 4. sz., 33-35. o.
- Barkoczi Péter: „Elfelejtett fürdők” Budapest. Budapest (1972), 10. évf. 2. sz. 1972/2. kiadás, 36-38. o.
- Bendtnér József: „Budapesti levél. Július 20.” Szegedi Híradó. Szeged (1876. július 30.), 18. évf. 91. sz., 2-3. o.
- Benedek István Gábor: „Mesék a régi gettóról” 168 óra. Budapest (2004. július 29.), 16. évf. 30. sz., 34-36. o.
- Bereg: „Hamis eskü, hamis tanúzás, hamis vád.” Bereg. Beregszász (1897. április 4.), 24. évf. 14. sz., 4. o.
- Bloch Mózes: „Ki van jogosítva esketni?” Magyar Zsidó Szemle. Budapest (1891), 8. évf. 5. sz., 384. o.
- Bodó Béla és Szabó Vladimír: „Café Orczy” Pesti Napló. Budapest (1936. május 24.), 87. évf. 119. sz., 8. o.
- Bródy Sándor: „Az aradi vértanúk” Magyar Hírlap. Budapest (1896. április 29.), 6. évf. 118. sz., 1. o.
- Büchler Sándor: „A pesti rabbik (VI.)” Egyenlőség. Budapest (1898. február 13.), 17. évf. 7. sz., 21. o.
- Büchler Sándor: „Schwab Löw pesti rabbi I.” Egyenlőség. Budapest (1897. április 30.), 16. évf. 18. sz., 18-20. o.
- d. i.: „Búcsúzik Pest legöregebb kávéháza” Pesti Hírlap. Budapest (1937. február 7.), 59. évf. 30. sz., 6. o.
- Diószeghy Miklós: „A ház, amelyet harminc éve bontanak” Budapesti Hírlap., 1935. június 29., 55. évf. 146. sz., 10. o.
- Diószeghy Miklós: „A százestendős Orczy-kávéház vendégei az Orczy-házról, melyet le akarnak bontani” Magyar Hírlap. Budapest (1927. február 11.), 37. évf. 33. sz., 7. o.
- Diószeghy Miklós: „Lebontják az Orczy-házat. A régi Pest színei a vén házban, amelyben elpusztíthatatlan a humor” Budapesti Hírlap. Budapest (1929. február 2.), 49. évf. 28. sz., 11. o.
- Dombi Gábor: „Rituális fürdők nyomában a régi Pesten 1. rész – Az Orczy-háztól a Kazinczy utcáig” Egység. Budapest (2021. február 1.), 31. évf. 139. sz., 16-18. o.
- Dombi Gábor: „Rituális fürdők nyomában a régi Pesten 2. rész – Az Orczy-háztól a Kazinczy utcáig” Egység. Budapest (2021. március 1.), 31. évf. 140. sz., 12-14. o.
- dr. b. d.: „Még sok víz fog lefolyni a Dunán, mire lebontásra kerül az Orczy-ház (fotóval)” Friss Ujság. Budapest (1931. 28), 9.
- Elek Artúr: „Az Orczy-ház regénye” A pesti városháza. Budapest (1934. október 15.), 2. évf. 10. sz., 8-9. o.
- Elek Artúr: „Mi lesz az Orczy-ház helyén? Bérházöbölök, színház, üzletek, árkádok” Ujság. Budapest (1931. június 12.), 7. évf. 130. sz., 10. o.
- Elek Artúr: „Thorma János meghalt (1870-1937)” Ujság. Budapest (1937. december 7.), 13. évf. 278. sz., 8. o.
- Erki Edit: „Egy pesti bérkaszánya, az Orczy-ház” Népszabadság. Budapest (1998. december 3.), 56. évf. 283. sz. Budapest melléklet, 50. o.
- Faragó Jenő: „Régi szép idők ... régi boldog emberek... - Az Orczy-ház rejtelsei” 8 Órai Ujság. Budapest (1932. május 11.), 18. évf. 103. sz., 4. o.
- G.: „Az Orczy-ház” Pesti Napló. Budapest (1903. november 10.), 54. évf. 308. sz., 8-9. o.
- Gábor Gyula: „A 70 éves dohányutcai zsidótemplom” Egyenlőség., 1929. szeptember 7., 49. évf. 51. sz., 18. o.
- Gadácsy Márton: „A pesti izraeliták elemi tanodája” Életképek. Pest (1846. augusztus 1.), 4. évf. 5. sz., 155-159. o.
- Gadácsy Márton: „Felelet Őszintesnek” Életképek. Pest (1846. szeptember 26.), 4. évf. 13. sz., 409-412. o.
- György Aladár: „A budapesti ghetto pusztulása.” A Hon. Budapest (1881. január 1.), 19. évf., 1. sz., 5. o.
- Hajehudi Mardochai: „Az egyiptomi chachambasinak...” Egyenlőség. Budapest (1903. augusztus 16.), 22. évf. 33. sz., 9-10. o.
- Hatvany Lajos: „Petőfi Pestje” Budapest., 1947. július 1., 3. évf. 7. sz., 244-246. o.
- Hevesi Lajos: „Ez is egy régi ház” Fővárosi Lapok. Budapest (1874. április 23.), 10. évf. 92. sz., 402-403. o.
- Hevesi Sándor: „Képek, szobrok, rajzok” Magyar Szalon. Budapest (1896), 13. évf. 25. köt. június, 554-557. o.
- Kelemen Csilla: „Séta a felújított gyöngyösi Mátra Múzeumban” 2010. évf. 34. sz. Élet és Tudomány. (2010. augusztus 20.), 1060. o.
- Kertész K. Róbert: „Budapest barokkori műemlékei” 8 Órai Ujság. Budapest (1924. január 22.), 10. évf. 18. sz., 10. o.
- Koroda Miklós: „Az Orczy-ház halálára” Új Idők. (1943. június 26.), 49. évf. 26. sz., 766-767. o.
- Könyves Miksa: „A zsidók ramazánja.” Pesti Hírlap. Budapest (1879. szeptember 24.), 1. évf. 263. sz., 1-2. o.

- Löffler Henrik: „Az Orczy templom idejéből V.” Zsidó Újság. Budapest (1937. július 2.), 13. évf. 26. sz., 6. o.
- Löffler Henrik: „Búcsúszom az Orczy-háztól II.” Zsidó Újság. Budapest (1937. június 11.), 13. évf. 23. sz., 6. o.
- M. F.: „Szemle” Magyar Zsidó Szemle. Budapest (1888), 5. évf. 8. sz., 491. o.
- Magyar Elek: „Tizenhét milliárdért vette meg az Orczy-házat Fejér és Dános építési vállalkozó és Magyar Bertalan textilkereskedő” Magyarország. Budapest (1927. február 8.), 34. évf. 30. sz., 7. o.
- Matlekovits Sándor: „Az iparpangás okai” Magyar Ipar., 1902. december 28., 23. évf. 52. sz., 1309-1313. o.
- Móricz Zsigmond: „Egy százötven éves kávéház” Az Est. Budapest (1935. június 5.), 26. évf. 127. sz., 4. o.
- Nádas Sándor: „Nádas Sándor: A pesti ház, amelyben a legtöbb vice született, ma csákány alá kerül. Az Azische élete és halála. Orczy-ház.” Lantos Magazin. Budapest (1930. február 1.), 2. évf. 3. sz., 237-239. o.
- Nádas Sándor: „Orczy-ház” Pesti Futár. Budapest (1929. február 15.), 22. évf. 4. sz., 5-11. o.
- Nádor Jenő: „Példátlan megdöbbenést keltett az Erzsébet sugárút elgáncsolása” Ujság. Budapest (1934. január 31.), 10. évf. 24. sz., 3. o.
- Őszintesy: „Néhány védszó a pesti izraeliták elemi tanodája ügyében” Életképek. Pest (1846. szeptember 5.), 4. évf. 10. sz., 313-316. o.
- Pálóczi Edgár: „Pest anno 1812” Pesti Hírlap. Budapest (1912. július 28.), 67-68. o.
- Pánczél Lajos: „A halálraítélt Orczy-házban” Ujság. Budapest (1935. június 16.), 25-26. o.
- Pápaszem: „Bontják a Szegedi kávéházat” Magyar Hírlap. Budapest (1929. március 24.), 39. évf. 69. sz., 6. o.
- Papszász József: „Haszonbér” Pesti Hírlap. Pest (1848. február 24.), 1041. sz. kiadás
- Pásztor Mihály: „Az Orczy-ház” Magyar Hírlap. Budapest (1931. június 14.), 41. évf. 132. sz., 8. o.
- Pásztor Mihály: „Lakók és háziurak” Magyar Hírlap. Budapest (1936. január 5.), 46. évf. 4. sz., 4. o.
- Raab Andor: „A legrégibb pesti zsidó templom, amelynek engedélyokirata még Mária Teréziától származik” Egyenlőség. Budapest (1929. január 26.), 48. évf. 4. sz., 15. o.
- Rác Géz: „»Bölcsőüzlet az egyik oldalon – sirkőüzlet a másikon«. Beszélgetés a halálraítélt Orczy-ház legöregebb lakójával” Esti Kurír. Budapest (1936. november 13.), 14. évf. 261. sz., 6. o.
- Rónay Mária: „Város a városban” Magyar Hírlap Vasárnap Melléklet. Budapest (1934. november 25.), 44. évf. 266. sz., 25-26. o.
- Senex: „Lebontják az Orczy-házat” Egyenlőség. Budapest (1931. július 2.), 7. o.
- Senior: „Romok felett. Elégia” Borsszem Jankó. Budapest (1903. november 15.), 10. o.
- Syrion (Lovik Károly): „Az Orczy-ház” A Hét. Budapest (1912. szeptember 22.), XXIII. évf. 38/1176. szám. kiadás, 605-606. o.
- Szabó László: „Az Orczy-kávéháztól Indiáig” Pesti Napló. Budapest (1925. 22), 76. évf., 289. sz., 7. o.
- Szabó titkár: „Természettudományi Társulat” Pesti Napló. Pest (1856. április 15.), 7. évf. 1838. sz., 1. o.
- Szántó László és Göbel József: „Budapest fürdői I. A fürdőkultúra fejlődése 1945-ig.” Budapest. Budapest (1975), 1975/11. sz., 14-17. o.
- Szirmai Rezső: „Az Unió Színházak csődügyének drámai eseményei” Az Est. Budapest (1932. november 25.), 23. évf. 265. sz., 3. o.
- Tharaud János és Tharaud Jeromos: „Ha Izrael a király (A sorozat első része). III. fejezet. Az Orczy-ház.” Napkelet. Budapest (1924. május 1.), 2. évf. 5. szám kiadás, 448-454. o.
- Trattner János Tamás: „Magyar Országai Könyvnyomtató Műhelyek’ 1817-dikbeli állapotjuk.” Tudományos Gyűjtemény. Pest (1817), 1. évf. 12. sz., 78-86. o.
- Trattner Mátyás: „Trattner Mátyás nyomdájának címe” Magyar Hirmondó. Bécs (1794. június 6.), 5. évf. 44. sz., 853. o.
- V.: „A Szent István-bazilika alapítása és a régi Pest templomai” Vasárnapi Újság. Budapest (1906), 53. évf. 50. szám kiadás, 815-816. o.
- Váradi Antal: „Büntetésből” Ország-Világ. Budapest (1921. június 26.), 42. évf. 26. sz., 1. o.
- Vay Sándor gr.: „Az Orczy-ház” Magyar Szó. Budapest (1903. december 13.), 4. évf. 295. sz., 1-3. o.
- W. G.: „Az Orczy-ház. Elmúlik a régi pesti gettó” Egyenlőség. Budapest (1927. február 19.), 46. évf. 8. sz., 6. o.
- Weissburg Dénes: „Harminchétes harc a sugárútért amíg eljutott az első bokrétaünnepélyig” Fővárosi Hírlap. Budapest (1937. december 22.), XXVI. évf. 51-52. sz., 24. o.

HIRDETÉSEK

- (Szerző nélkül): „Madách Imre sugárúton 110 négyszögöl telek (hirdetés)” Pesti Hírlap. Budapest (1938. május 8.), 60. évf. 103. sz., 25. o.
- (Szerző nélkül): „Ritka alkalom! (Tégla hirdetés)” Friss Ujság. Budapest (1937. április 4.), 42. évf. 75. sz., 16. o.
- (Szerző nélkül): „Ügynököt keresek (hirdetés)” Pesti Hírlap. Budapest (1900. augusztus 3.), 22. évf. 212. sz., 20. o.
- Frankl Isidor: „Gyermekorvos hirdetés” Pesti Napló. Pest (1869. december 12.), 20. évf. 285. sz., 5. o.
- Helvétia Építő és Ingatlan r.-t.: „Lupa-sziget weekend fürdőtelep parcellázása (hirdetés)” Pesti Hírlap. Budapest (1933. április 16.), 55. évf. 86. sz., 33. o.
- Lapidesz József: „Nevelőnőket... (hirdetés)” Ország-Világ. Budapest (1903. december 20.), 24. évf. 51. sz., 1021. o.
- Lukácsfürdő igazgatósága: „A Lukácsfürdő hévize (hirdetés)” Fővárosi Lapok. Budapest (1885. január 9.), 22. évf. 6. sz., 42. o.
- Pest-Terézvárosi takarékpénztár: „Pest-Terézvárosi takarékpénztár (hirdetés)” Pesti Napló. Pest (1869. július 9.), 20. évf. 155. sz., 4. o.
- Schubert János: „Nyílt posta. Mindenkinék. Ajánlkozás. (hirdetés)” Hölgfutár. Pest (1861. április 9.), 12.évf. 43. sz., 344. o.
- Landau Lénárd: „Figura-rajzolás, és Kép-faragás’ Oskolája. (Hirdetés)” Hazai, ’s Külföldi Tudósítások. Pest (1828. november 5.), szakasz Hírdetések a’ Hazai, ’s Külföldi Tudósításokhoz (37), 1. o.

EGYÉB ADATFORRÁSOK

- (Szerző nélkül): „A középítési bizottság ülése. (Az Erzsébet-út szabályozási terve.)” 40. évf. 30. sz. Fővárosi Közlöny. (1929. április 26.), 791-807. o.
- (Szerző nélkül): „A közigazgatási bizottság ülése (1936.12. 29.)” 47. évf. 75. sz. Fővárosi Közlöny. (1936. december 29.)
- (Szerző nélkül): „Árverés - Otium Ingatlan Rt.” Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője. Budapest (1931. december 8.), 65. évf. 280. sz., 6. o.
- (Szerző nélkül): „Árverési hirdetmény 10288.” Budapesti Közlöny. Budapest (1871. március 2.), 5. évf. 50. sz., 1199. o.
- (Szerző nélkül): „Az Orczy-ház első árverése (3275)” Budapesti Hírlap Hivatalos Értesítő. Pest (1857. december 15.), 8. évf. 286. sz., 1. o.
- (Szerző nélkül): „Az országos kiállítás kitüntetései.” Budapesti Közlöny. Budapest (1885. október 1.), 19. évf. 223. sz., 2. o.
- (Szerző nélkül): „Báró Orczy-család Ludovika alapítványa (1901)” Budapesti Közlöny. Budapest (1901. március 5.), 53. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Báró Orczy-család Ludovika alapítványa (1907)” Budapesti Közlöny. Budapest (1907. március 15.), 41. évf. 62. sz., 4. o.
- (Szerző nélkül): „Báró Orczy-család Ludovika alapítványa (1918)” Budapesti Közlöny. Budapest (1918. április 5.), 42. évf. 79. sz., 18. o.
- (Szerző nélkül): „Csödmegszüntetés” Budapesti Közlöny. Budapest (1868. március 25.), 2. évf. 71. sz., 887. o.
- (Szerző nélkül): „Csödök – Wassermann Jónás” Budapesti Közlöny. Budapest (1879. február 13.), 13. évf. 36. sz., 1181. o.
- (Szerző nélkül): „Építési engedély üzletház 1936” Fővárosi Közlöny. (1936. november 13.), 47. évf. 64. sz., 1722. o.
- (Szerző nélkül): „Felhívás (Orczy Lajos csőd)” Budapesti Közlöny. Budapest (1868. február 15.), 2. évf. 28. sz., 453. o.
- (Szerző nélkül): „Sonnenenthal Herman elleni csődper.” Budapesti Híradó. Pest (1846. november 15.), 2. évf. 491. sz., 324. o.
- (Szerző nélkül): „Szevera Ferencz, kávéházi üzlettulajdonos Budapesten” Központi Értesítő. Budapest (1879. február 2.), 4. évf. 8. sz., 1. o.
- Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1900-1901.: Budapest (Franklin Társulat, 1900), 12. évf.
- Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1922-1923.: Budapest (Franklin Társulat, 1922), 28. évf.
- Fővárosi Közmunkák Tanácsa: „Tervpályázati hirdetmény (épületek homlokzati kiképzésére)” Fővárosi Közlöny. (1930. április 25.), 44. évf. 33. sz., 989. o.

- Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1880-1928. Budapest (Arcanum Adatbázis Kft., 1928), 29. évf. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_budapesti_czim_es_lakasjegyzek/ [Utolsó elérés: 2021. január 20.]
- Helvétia Építő és Ingatlan Rt. (1931): In: Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1931-32. évre. Szerk.: Kallós János. VII. évf. Budapest (Pesti Tőzsde, 1931), III-4. KÖTET, 393. o.
- Helvétia Építő és Ingatlan Rt. mérlege (1937): In: Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz a 1937-1938. évre. Szerk.: Kallós János. (Pesti Tőzsde, 1937), XIII. évfolyam III-IV. kötet, 290. o.
- Helvétia építő és ingatlan rt.: In: Nagy Magyar Compass 1932-1933. Szerk.: della Vedella Mihály. 56. évf. Budapest (Dr. Galánthai Nagy Sándor örökösei kiadása, 1932), 2. kötet, 164. o.
- Korein Dezső: Szombat-Almanach az 5688. évre. Budapest (Somré Sabosz Bizottság, 1927)
- Magyar Zsidó Oklevéltár XVI. 1412-1770.: Szerk.: Scheiber Sándor és Házi Jenő. Budapest (Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1974), 16. kötet.
- Orczy-Ház R.T.: „Az Orczy Ház Részvénytársaság igazgatósága” Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője. Budapest (1924. január 23.), 58. évf. 19. sz., 4. o.
- Orsz. Magy Kir. Statisztikai Hivatal: Magyarország tiszti cím- és névtára. Budapest (Orsz. Magy Kir. Statisztikai Hivatal, 1887)
- Pénzügyminisztérium: A Budapest székesfőváros területén a Madách-sugárút létesítésével kapcsolatban rendkívüli ideiglenes házaadómentesség engedélyezéséről. Magyarországi Rendeletk Tára, 1936., 1936. november 9., 1462. o. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_rendeletek_tara/ [Utolsó elérés: 2023. november 5.]
- Pest szab. kir. város házjegyzéke.: Szerk.: Magyar Mihály. Pest (1818)
- Széchenyi István és Döbrentei Gábor: Pesti Casino Könyv. A' Casino részeseinek névsora A. B. C rendben 's annak alapjai 1829. Pesth (Trattner J. M. És Károlyi István Könyvnyomtató Intézetében, 1829)
- Tasner Antal: A' Nemzeti Casino' részeseinek névsora betűrenddel; annak szabályai és egyéb tudnivalói. Pest (Petrózi Trattner J. M. és Károlyi, 1835)

IDEGENNYELVŰ FORRÁSOK

- (Szerző nélkül): „Beleuchtung in Ofen und Pest, am 26. Oct. (Beschluß)” Vereinigte Ofner und Pester Zeitung. Ofen (Buda) (1814. november 13.), 91. sz., 1–4
- (Szerző nélkül): „Keresztények és zsidók közötti verekedés.” Die freie Gemeinde. Wien (1867. június 30.), 3. évf. 26. sz., 6. o.
- Addressbuch der Königlich Frey-Stadt Pesth 1815.: Pesth (Lehrer, Eggenberger und Müller, 1815)
- Adressen-kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1871-1872.: Pest (Gebrüder Légrády, 1871)
- Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth 1827.: (Mathias Trattner, 1827)
- Der Vorstand der israelitischen Religionsgemeinde und die Synagogencommission: „Die neue (orthodoxe) Synagoge in Pest” Die Wahrheit. Prága (1872. november 1.), 2. évf. 4. sz., 360-362. o.
- Deutsch Gotthard: „Oppenheim, Simon ben David” JewishEncyclopedia.com. Philadelphia, USA (JewishEncyclopedia.com) <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/11737-oppenheim-simon-ben-david> [Utolsó elérés: 2025. február 14.]
- Dorffinger Jos. And.: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königlichen Freystadt Pesth. Pest (Math Trattner, 1827)
- Gemälde Pest und Ofen mit ihren Umgebungen. Ein Wegweiser für Einheimische und Fremde. Mit 3 Stahlstichen und einem Plane beider Städte.: Szerk.: ifj. Kilian György. Pest (Verlag von Georg Kilian junior, 1837)
- Graf von der Schulenburg Johann-Friedrich Albert: „Sakralbauten unter dem Toleranzpatent in der Wiener Innenstadt (Diplomarbeit)” Wien (Universität Wien, Diplomstudium Kunstgeschichte, 2009) <https://core.ac.uk/download/pdf/11586513.pdf> [Utolsó elérés: 2024. április 24.]
- Haeufler Joseph Vincenz: „Donaubäder und Schwimmschulen” In: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest (Verlag von Gustav Emich, 1854), 231-233. o. különösen: 233. o.
- Hartmann Gerhard: „Heinrich Hierhammer, Lebenslauf (bécsi alpolgármester)” Österreichische Cartellverband., 2017 <https://oecv.at/biolex/Detail/13209448> [Utolsó elérés: 2024. június 4.]

- Hodossy Imre: Motivierung zum Gründungs-Prospecte der „Budapester Orczy-Haus Actien-Gesellschaft“. Gyöngyös (Druck von E. H. Herzog, 1906)
- Korabinsky Johann Matthias: „Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn“ Pressburg (Weber und Korabinsky Verlag, 1786)
- Levin Vladimir: „The Architecture of Gender: Women in the Eastern European Synagogue“ 35. kötet Jewish History. (2021. augusztus 23.), 89-134. o., doi:<https://doi.org/10.1007/s10835-021-09412-4>
- Meyer Michael A.: „European Diffusion“ In: Response to modernity: a History of the Reform Movement in Judaism. Detroit, USA (Wayne State University Press, 1995), 143-181. o.
- Patisz Carl: Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth. Ungarischen des Herrn Joseph v. Patachich übersetzt und vermehrt mit neuen Daten und Bemerkungen, nebst einem Assange übe Sie Trauerperiode der Cholera in Pesth. Pesth (Landerer, 1833)
- Pester Lloyd Gesellschaft: Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859. Pest (Pester Lloyd Gesellschaft, 1859)
- Ráth Paul: Wegweiser durch Pesth, oder Nachweisung aller Gassen, Märkte, Plätze, Kirchen, öffentlicher Gebäude, und anderer Denkwürdigkeiten in Pesth, wie solche nach dem besonders dazu eingerichteten Grundrisse dieser Stadt bequem aufzufinden sind: ein Anhang zu dem Addressbuche von Pesth. (Franz Joseph Patzko, 1804)
- Ráth Paul: Adreß-Kalender der königlichen Freystadt Pesth, auf das Jahr 1805. Waitzen (Vác) (Anton Gottlieb, 1805) https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_02_002_02/?pg=4&layout=s [Utolsó elérés: 2025. február 15.]
- Rösler János Kristóf: Kalender von Ofen und Pesth für 1809. Pesth (R. A. Hartleben, 1809)
- Sárközy Ferenc: „Heute Abends Reunoin“ Pesth-Ofner Localblatt und Landbote. Pest (1854. október 14.), 5. évf. 237. sz., 4. o.
- Schams Franz: Vollständige Beschreibung der königliche Freystadt Pest in Ungern. Hartlebens Verlag Pest (1821)
- Tekusch August: Der Fremde in Pest und die Pester in der Vaterstadt. Pesth (Joseph Eggenberger's Buchhandlung, 1833)
- Vojdisek Joseph: Addressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth 1822. Pesth (Joseph Vojdisek, Johann Thomas Trattnef Edlen v. Petróza., 1822)
- Wikipédia: „Max Löwenstamm“ Max Georg Löwenstamm - ein deutscher Kantor und Komponist. https://de.wikipedia.org/wiki/Max_L%C3%B6wenstamm [Utolsó elérés: 2024. június 2.]
- (Szerző nélkül): „(Straßenskandal.) Botrány és verekedés az Orczy-ház udvarán“ *Pester Lloyd*. Budapest (1886. május 28.), 33. évf. 122 sz. esti k. kiadás, 1. o.

TANULMÁNYOK, EMLÉKEZÉSEK

- B. Gál Edit: „A debrő-parádi uradalom működési vázlata az 1820-as számadáskönyv alapján“ In: Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. AGRIA XXVII-XXVIII. Eger (Az egri Dobó István Vármúzeum, 1992), 223-233. o.
- B. Gál Edit: „Adatok Orczy Lőrinc életéhez a források tükrében“ In: AGRIA XLV. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Eger (Dobó István Vármúzeum, 2008), 44. kötet, 177-204. o.
- B. Gál Edit: „Az Orczy család vagyoni helyzete és javai a XIX. században“ A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám - Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum., 1993, 69-86. https://library.hungaricana.hu/hu/view/HEVM_Arc_Sup/?pg=70&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.]
- B. Gál Edit: „Az Orczy-bárók. Család- és birtoklástörténeti vázlat“ XXXVI Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Az Egri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis (2000), 63-99. o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HEVE_agria36/?pg=64&layout=s [Utolsó elérés: 2023. április 1.]
- B. Gál Edit: „Az Orczy-család társadalmi és gazdasági felemelkedése a 18. században és a 19. század első felében“ In: Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös (Mátra Múzeum, 1993), 9-26. o.
- B. Gál Edit: „Orczy István : Az egri püspöki provizorságtól a királyi tanácsosi címig : Egy köznemesi karrier állomásai a 18. század első felében (Doktori értekezés)“ (Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2015) <http://dx.doi.org/10.15773/EKF.2015.002>
- B. Gál Edit: „Orczy István társadalmi felemelkedésének előzményei“ In: Az Egri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis. AGRIA 47 Eger (Az egri Dobó István Vármúzeum, 2011), 177-189. o.

- Bácskai Vera: „A pesti zsidóság a 19. század első felében” 3. évf.2. (8) sz. Budapesti Negyed. (1995)
<https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/bacsikai.htm> [Utolsó elérés: 2025. február 7.]
- Bácskai Vera: „A várostörténet” In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor és Ö. Kovács József. (Osiris Kiadó, 2006), 245-259. o.
- Ballagi Aladár: „A budapesti könyvkereskedés 1790-ben” III. Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny. (1878), 39-47. o.
- Bartha Ákos: „»Az autoritás mankói« – Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára” In: Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből. Studia Litteraria 47. Debrecen (Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 36-64. o.
- Ben-David Joseph: „A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. sz. elején” 38. évf.8. sz. Világosság. (1997), 3-32. o.
- Biczó Zsolt: „Dr. Zorn Vilmos Győr jeles értelmiségije” 14. évf.54. sz. Széchenyi. Alumni Magazin. (2020), 48-54. o.
<https://szechenyialumnimagazin.hu/uploads/issues/2021/f221a6ade8f2b385d7719184d7f1ed32.pdf> [Utolsó elérés: 2023. augusztus 23.]
- Bierbauer Virgil: „Pesti építőmesterek munkássága 1809-1847” In: Tanulmányok Budapest Múltjából. I. Budapest (Budapest Székesfőváros, 1932), 76-98. o.
- Büchler Sándor: „A pesti hitközség első rabbija. Boskovitz Farkas” 11. évf.5. szám Magyar Zsidó Szemle. (1894), 270-274. o.
- Büchler Sándor: „A pesti zsidó hitközség múltjából” 8. évf.2. sz. Magyar Zsidó Szemle. (1891), 109-118. o.
- Csorba László: „Jákob háza, Izrael sátra. Kultikus terek a Dohány utcában és környékén” 3. évf.2. sz. (8.) Budapesti Negyed – Zsidók Budapesten. (1995), 41-56. o. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/csorba.htm> [Utolsó elérés: 2025. február 7.]
- Emed Alexander: „Az első pesti zsidó kórházak történetéhez” Orvostörténeti Közlemények. Budapest (2001), 46. köt. 1-4. sz., 179-181. o.
- Farkasfalvi Imre: „György Aladár emlékezete” Földrajzi Közlemények., 1907, 35. köt. 4. füzet kiadás, 129-137. o.
- Fenyves Katalin: „A történelem haszna” Múlt és Jövő. Budapest (2004), 2004/4. kiadás, 104-109. o.
- Fenyves Katalin: „Jákob háza Magyarországon: a zsidó női vallásosság alakulása 19. században” In: Hagyományláncolat és modernitás. Szeged (Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014), 259-274. o.
<https://acta.bibl.u-szeged.hu/67211/> [Utolsó elérés: 2023. december 16.]
- G. T.: „Az Erzsébet út torkolatának építési kiképzésére hirdetett tervpályázat” 3. évf.10. sz. Tér és Forma. (1930), 434-440.o.
- Groszmann Zsigmond: „A Pesti Izraelita Hitközség története (1925)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 109-120. o.
- Groszmann Zsigmond: „A pesti kultusztemplom (1923)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 101-108. o.
- Groszmann Zsigmond: „A pesti kultusztemplom kántorai (1940)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 294-296. o.
- Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története (1934)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai. A zsidó XIX. Század. 1 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), I, 203-246. o.
- Groszmann Zsigmond: „A pesti zsidóság második nemzedéke (1936)” 2. köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai. A zsidó XIX. Század. I. Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), I., 39-49. o.
- Groszmann Zsigmond: „A pesti zsinagóga (1915)” In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti tanulmányai. A zsidó XIX. század. I. Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), I., 31-38. o.
- Groszmann Zsigmond: „Az eltűnő Orczy-templom (1937)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 242-244. o.
- Groszmann Zsigmond: „Az Orczy-ház tanácsterméből (1937)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 268-270. o.
- Groszmann Zsigmond: „Az Orczy-ház történetéből: a modernnek temploma (1937)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 245-47
- Groszmann Zsigmond: „Milyen volt 100 éve a pesti zsidóság (1934)” 2 köt. In: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 2. A zsidó XIX. század 2 Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021), 2. kötet, 222-224. o.

- Gyáni Gábor: „Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok” Századvég. Budapest (1997), 2. évf. 4. sz., 55-67. o.
- H. Kakucska Mária: „Orczy I. Lőrinc levele idősebb fiához, Orczy I. Józsefhez (1784)” Limbus., 2018, 453-458. o.
- Haraszti György: „A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában” In: Két világ határán. Budapest (Múlt és Jövő, 1999), 282-310. o.
- Haraszti György: „Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei” Múlt és Jövő., 1993, 1993/2. kiadás, 15–27 https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/3/93_02-7haraszti.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 28.]
- Hrotkó Larissza: „A női munka formája és értéke a 19. század eleji pesti zsidó társadalomban” 2013/6 Kaleidoscope - Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Kiadványok. (2013), doi:DOI:10.17107/KH.2013.6.112-127
- Illéssy János: „A Nádor huszárezred a hétéves háborúban” Hadtörténelmi Közlemények. Budapest (1897), 10. évf. kiadás, 589-614. o.
- Jacoby Péter: „Buda és Pest 1809-ben” 5. évf.1-4. sz. História. (1932), 95-117. o.
- Kaffka Péter: „Az Erzsébet út torkolata” 2. évf.7. sz. Tér és Forma. (1929), 255-261. o.
- Karinthy Ferenc: „Béla bátyám” In: „A Csömöri úttól egészen a Filatori-gátig”. A Karinthyak Budapestje. Budapesti Negyed 66. Budapest (2009), 17. évf. 4. sz., 680-698. o.
http://epa.oszk.hu/00000/00003/00050/pdf/bpn_66_680-698.pdf [Utolsó elérés: 2024. május 13.]
- Komoróczy Géza: „Városterkép, héber betűkből” In: Ami látható, és ami láthatatlan. Budapest (Erzsébetváros Polgármesteri Hivatala, 2013), 11-36. o.
- Konrád Miklós: „A magyarországi zsidó helytörténetírás” Múlt és Jövő. Budapest (2023), 34. évf. 3. sz., 85-97. o.
- Kövér György: „Seiffensteiner Salamon lidérces álmai” 2000 folyóirat. Budapest (2006), 2006/6-7. sz. kiadás
<http://ketezer.hu/2006/07/seiffensteiner-salamon-liderces-almal/> [Utolsó elérés: 2024. január 5.]
- Ligeti Pál: „Belső-Erzsébetváros újjáépítése” 1. évf.1. sz. Tér és Forma. (1928), 19-31. o.
- Markó Árpád: „Hadik András altábornagy berlini vállalkozása 1757 október 10–23-ig.” Hadtörténelmi Közlemények. Budapest (1941), 42. évf. 1. sz., 38-92. o.
- Molnár Gál Péter: „A kalábríasz parti. Pesti mulatságok és malacságok” 1995/2. 3. évf.2. (8.) sz. Budapesti Negyed. (1995) <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/molnar.htm> [Utolsó elérés: 2023. december 16.]
- MTA Történettudományi Bizottsága: „A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai” Századok. Budapest (1966), 100. évf. 4-5. sz., 1098-1107.o.
- Nagy Lajos: „A Terézváros kialakulása” In: Tanulmányok Budapest múltjából XI. Budapest várostörténeti monográfiái Budapest (Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1956), XI, 97-126. o.
http://epa.niif.hu/02100/02120/00011/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_11_097.pdf [Utolsó elérés: 2023. február 25.]
- Oberlander Baruch: „A tanháznak álcázott zsinagóga” In: Zsidó jog és etika. Tanulmányok modern társadalmi kérdésekben. Budapest (Budapesti Orthodox Rabbínatus, Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség, 2022), 2., 189-199. o.
- Perényi Roland: „Béla bátyámtól Böhm Tiborig, avagy egy Karinthy rokon bűnözői karrierje” 65. sz. Budapesti Negyed., 2009, 271-296. o.
- Peterdi Andor: „Orczy-kávéház” Múlt és Jövő. Budapest (1934. december 1.), 24. évf. 12. sz., 333-334. o.
- Petrovay György: „A báró és nemes Orczy család eredete, leszármazása és története (Első közlemény)” 5. Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye). (1887), 21–28 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1887-33C5/1887-1-33C6/a-baro-es-nemes-orczy-csalad-eredete-leszarmazasa-es-tortenete-elso-kozlemenye-34A7/>
- Petrovay György: „A báró és nemes Orczy család eredete, leszármazása és története (Második közlemény)” 5 Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye). (1887), 60–65 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1887-33C5/1887-2-35CD/a-baro-es-nemes-orczy-csalad-eredete-leszarmazasa-es-tortenete-masodik-kozlemenye-3617/>
- Rakovszky Iván: „nagyarakói és kelemenfalvi Rakovszky Iván” elektronikus In: Széchényi tölgyfái. Szerk.: Rakovszky István. A nagyarakói Rakovszky család szépirodalmi munkái, 2007, 12-13. o.
- Revel Jacques: „Történelem földközépből” In: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Ford.: Fenyves Katalin. Budapest (Osiris Kiadó, 2001), 5-35. o.

- Richtmann Mózes: „A régi Magyarország zsidósága (1711-1825)” Magyar Zsidó Szemle., 1912, 29. évf. 1. sz., 9-40. o.
- Romhányi István: „Pest város első báltermei” História. Budapest (1928), 1. évf. 5. sz., 74-79. o.
- Sárközi Mátyás: „A Király utcán végestelen-végig” Holmi. Budapest (2005. szeptember), 17. évf. 9. sz., 1071-1083. o.
https://epa.oszk.hu/01000/01050/00021/pdf/holmi_18_09_2005_1069-1083.pdf [Utolsó elérés: 2021. január 20.]
- Schweitzer Gábor: „A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt” In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Budapest (Universitas Kiadó - Judaica Alapítvány, 2005), 60-92. o.
- Sennowitz Adolf: „A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig.” 20. évf. 18. sz. Corvina. (1897), 98-99. o.
- Silber Michael K.: „A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra” 17. évf. 4. sz. Múlt és Jövő. (2006), 14-44. o.
- Somorjai Szabolcs: „Közvetítők a 19. század első felének pesti hitelpiacán” In: Piacok a társadalomban és a történelemben: A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Debrecen 2012. Szerk.: Halmos Károly, Kiss Zsuzsanna és Klement Judit. Debrecen (Hajnal István Kör, 2014)
- Soós Imre és Szőkefalvi-Nagy Zoltán: „Az első magyarországi »timsógyár«” In: Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat Eger (Egri Tanárképző Főiskola, 1967), 5. köt., 371-403.
http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/1059/1/371-403_Soos.pdf
- Sümegei György: „Thorma János: Aradi vértanúk, 1892-1896” Kortárs. Budapest (2010), 64. évf. 10. sz., 37-56. o.
http://epa.niif.hu/00300/00381/00262/pdf/EPA00381_kortars_2020_10_037-056.pdf [Utolsó elérés: 2024. május 11.]
- Szabó János: „A budapesti Orczy-ház egy részének beomlása és a „Párisi nagy áruház” égése” Építő Ipar. Budapest (1904. január 3.), 28. évf. 1. sz., 3-5. o.
- Szijártó M. István: „Mi a mikrotörténelem?” 11. évf. 4. sz. (1996), 157-182. o.
https://epa.oszk.hu/00800/00861/00130/pdf/EPA00861_aetas_1996_04_157-182.pdf [Utolsó elérés: 2024. március 15.]
- Szijártó M. István: „A mikrotörténelem” In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor és Ö. Kovács József. (Osiris Kiadó, 2006), 500-520. o.
- Szomory Dezső: „Levelek egy barátnőmhöz (12)” Nyugat. Budapest (1924. július 1.), 19. évf. 13. sz. kiadás
<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00398/12320.htm> [Utolsó elérés: 2024. április 16.]
- Szomory Dezső: „Levelek egy barátnőmhöz (2.) Emlékek és vallomások” Nyugat. Budapest (1924. szeptember 16.), 17. évf. 7. sz. kiadás
<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00363/11041.htm> [Utolsó elérés: 2024. április 16.]
- Szumrák Pál: „Az artézi kutakról, különös tekintettel a hazai ilynemű kutakra” Athenaeum Rt. In: A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye. Szerk.: Ambrozovics Béla és Ney Béla. Budapest (Magyar Mérnök és Építész-Egylet, 1876), X. kötet, 296. o.
- Zoboki Gábor, Turi Zoltán, Oláh Éva, Csiszér András, Kulinyi Dániel, Szabó Gábor, Győre Viola, Zámbo Nóra, Fatsar Kristóf és Klagyivik Mária: „Kerttörténeti tudományos dokumentáció és örökségvédelmi helyszíni feltárás, szakvélemény, I. kötet” (POLLEO Tájépítészeti és Műemlék-helyreállítási Betéti Társaság. & Zoboki - Demeter és Társai Építész Iroda KFT, 2013) https://ludovika-campus.uni-nke.hu/document/ludovika-campus-hu/kert-torteneti-tudomanyos-dokumentacio-i_-kotet.original.pdf [Utolsó elérés: 2023. október 1.]
- Ungár László: „A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt” 69. évf. 1-3. sz. Századok. (1935), 39-60. o. Papp Károly: „A Fővárosi Tanácsház udvarán tervezett artézi kútúrás földtani lehetőségei” 1962/2. augusztus Hidrológiai tájékoztató., 1962, 26. o.
- Vízkeletyné Ecsédy Judit: „A Trattnerék Magyarországon” 135. évf. 2. Magyar Könyvszemle. (2019. december 19.), 173–89, doi:10.17167/mksz.2019.2.173-189
- Vörös Károly: „A budapesti zsidóság két forradalom között (1848-1918)” XXX. évf. 12. Kortárs. (1986), 100-117. o.

KÖNYVEK

- 1848-1849 a magyar zsidóság életében.: Szerk.: Zsoldos Jenő. Budapest (Múlt és Jövő, 1998)
- Ágai Adolf: Utazás Pestről Budapestre 1843-1907. Budapest (Feketre Sas Kiadó, 2004)

- Bányai Viktória: Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780-1850. Budapest (Gondolat Kiadó, 2005)
- Barna Jónás, Csukási Fülöp és Mandl Bernát: „A pesti izr. hitközségi fiú-iskola monográfiája (Mandl Bernát)” In: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. Budapest (Corvina Irodalmi és nyomdai Részvénytársaság, 1896), 1., 1-112. o.
- Bergl József: A magyarországi zsidók története. Kaposvár (Jeiteles Hermann, 1879)
- Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla: Pest-Budai kávéházak I-II. 2. köt. Budapest (Athenaeum, 1935)
- Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Budapest (Magyar Szemle Társaság, 1937)
- Buza Péter: A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig. Pozsony (Kalligram Kiadó, 2012), II.
- Buza Péter: Herminamező. Fejezetek egy városrész történetéből. Budapest (Herminamező Polgári Köre, 1992)
- Buza Péter: Pest-budai történetek. Budapest (Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, é.n.)
- Buzinkay Gáza: Borsszem Jankó és társai. Budapest (Corvina Könyvkiadó, 1983)
- Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig. 1901. kiad. Budapest (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1901)
- Davis Natalie Zemon: Martin Guerre visszatérése. Budapest (Osiris Kiadó, 1999)
- Fekete Nagy Antal: „Az Orczy család levéltára” In: Levéltári leltárak. Budapest (Levéltárak Országos Központja, 1959), 9.
- Fényes Elek: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 2. Pest (1837), 2. kötet
- Fenyves Katalin: A holokauszt és a családom. Budapest (Park Kiadó, 2015)
- Földi Viktória: Erdőkövesd arisztokratái. Miskolc (Bíbor Kiadó, 2009)
- Frojimovics Kinga, Pusztai Viktória, Strbik Andrea és Komoróczy Géza: A zsidó Budapest: emlékek, szertartások, történelem. Budapest (Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)
- Frojimovics Kinga: Szétszakadt történelem: zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868-1950. Budapest (Balassi Kiadó, 2008)
- Ginsburg Carlo: A sajt és a kukacok. Budapest (Európa Könyvkiadó, 1991)
- Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526-1945. (Századvég, 1992)
- Groszmann Zsigmond: Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai 1-2. 2. köt. Szerk.: Dombi Gábor. A zsidó XIX. század I-II. Budapest (Infopoly Alapítvány, 2021)
- Hegedüs Géza: Előjáték egy önéletrajzhoz. Budapest (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982)
- Hübner János, Sperl Xavér Ferenc és Fejér György: „Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékeztet a méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, 's t. e. f. esmértető lexikon mellyet szerzett Hübner János jobbitott, alkalmaztatott Sperl Xav. Ferencz, a' Magyar és Erdély országi geographiaval tökéletesített; a' régi esmértetésével bővített; a' tartományoknak bécsi gyűlés, és párisi békülés szerént elhatároztatásával teljesített Fejér György, a' pesti k. universitásnál oktató”. Pest (Trattner János Tamás, 1816), 4. kötet
- Kaczér Illés: Három a csillag. Tel-Aviv, Izrael (Új Kelet Nyomdája, 1956)
- Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Budapest (Cserépfalvi Kiadó, 1997)
- Katz Jakov: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Budapest (Múlt és Jövő, 1999)
- Katzburg Nathaniel: A magyar-zsidó történetírás problémája. Értesítő 12 (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)
- Katzburg Nathaniel: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. Hungária Judaica 14 Budapest (MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Osiris Kiadó, 1999)
- Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. Budapest (Athenaeum Társulat, 1884)
- Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig. Pozsony (Kalligram Kiadó, 2012), I.
- Kövér György: A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest (Osiris Kiadó, 2011)
- Le Roy Ladurie Emmanuel: Montailou, egy okszitán falu életrajza 1294-1324. Budapest (Osiris Kiadó, 1997)
- Levi Giovanni: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Budapest (Osiris Kiadó, 2001)
- Miskolczy Ambrus: Horn Ede (1825-1875). A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén. Máriabesnyő - Gödöllő (Attraktor, 2007)

- Moess Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749-1846. Budapest (MIOK, 1968)
- Molnár Jenő és Bér Dezső: Seiffensteiner Solomon adomái. Borsszem Jankó könyvtára 1. Budapest (Borsszem Jankó kiadása, 1920)
- Novák László: A nyomdászat története. elektronikus kiadás (MEK) Budapest (Világosság Nyomda, 1929), MEK-01645
- Orczy Emma: Életem láncszemei. Pozsony (Phoenix Polgári Társulás – Phoenix Library / Womanpress, 2023)
- Orczy Lőrinc: „Költeményes holmi egy nagyságos elmétől” (Révai Miklós, 1787)
- P. Brestyánszky Ilona: Budapest zsinagógái. Budapest (Cicero Könyvkiadó, 1999)
- Palugyay Imre: Buda-Pest szabad Királyi Városok Leírása. Pest (Landerer és Heckenast, 1852)
- Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros. Budapesti Statisztikai Közlemények 93/4 Budapest (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1940)
- Pásztor Mihály: Buda és Pest a török uralom után. Statisztikai Közlemények 73.1. Budapest (Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1935)
- Patacsich Josef: Szabad Királyi Pest Városának Leírása. Magánkiadás Pest (Patacsich Josef Sz. K. Pest Városa Irnoki Hivatal Expeditora által, 1831)
- Payr Sándor: A magyar protestáns papi öltöny története. Sopron (Székely és Társa, 1935)
- Schams Franz: A magyarországi Pest szabad királyi városának teljes leírása. Budapest (Kárpátia Stúdió Kft, 2022)
- Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest (Enciklopédia Kiadó, 1998)
- Széchenyi István: Buda-pesti por és sár (1834). Budapest (MEK, 2010)
- Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Budapest (L'Harmattan Kiadó, 2014)
- Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Budapest (L'Harmattan, 2005)
- Ujvári Péter: „Pest” Magyar Zsidó Lexikon. Budapest (1929)
- Vályi András: Magyar Országának Leírása. Buda (Királyi Universitas, 1799), 3.
- Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Budapest (Fővárosi Nyomda Rt., 1922)
- Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői. Budapest (Akadémiai Kiadó, 1979)
- Vörös Károly: Egy világváros születése. (Kossuth Kiadó, 1973)
- Vörös Károly: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Budapest (MTA Történettudományi Intézet, 1997)

DIGITÁLIS FORRÁSOK

- Ábrahámson család: „Családi fénykép, 1936 október” (MILEV, 2021), MILEV <https://sites.google.com/view/milev-orczyhaz-tortenelem/forr%C3%A1sok/f%C3%A9nyk%C3%A9pek?authuser=0> [Utolsó elérés: 2025. február 9.]
- Aczél Gábor és Lukovich Tamás: „Warga László” Urbanisták. <https://urbanistak.hu/warga-laszlo/> [Utolsó elérés: 2023. november 1.]
- Bányai Viktória: „Tóratekercsek sírköve a Csörsz utcai temetőben” online Szombat. (2018. július 6.) <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/toratekercsek-sirkove-a-csorsz-utcai-temetoben> [Utolsó elérés: 2021. augusztus 14.]
- Dombi Gábor: „Barnay Lajos, aki 1721-szer nősült” Forum Hungaricum., 2020. június 15. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/barnay-lajos-aki-1721-szer-nosult/> [Utolsó elérés: 2024. június 2.]
- Dombi Gábor: „Király utcai lovag a bécsi Burgban – Adolf von Sonnenthal élete I.” Forum Hungaricum., 2020. október 19. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/kiraly-utcai-lovag-a-becsi-burgban-adolf-von-sonnenthal-elete-i/> [Utolsó elérés: 2024. június 2.]
- Dombi Gábor: „Király utcai lovag a bécsi Burgban – Adolf von Sonnenthal élete II.” Forum Hungaricum., 2020. november 2. <http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/kiraly-utcai-lovag-a-becsi-burgban-adolf-von-sonnenthal-elete-ii/> [Utolsó elérés: 2024. június 2.]
- Dombi Gábor: „Miért fontos a magyar zsidók számára a bécsi Seitenstettengasse zsinagógája?” Múlt és Jövő Online., 2020. november 5. https://multesjovo.hu/kultur_cikk/dombi-gabor-miert-fontos-a-magyar-zsidok-szamara-a-becsi-seitenstettengasse-zsinagogaja/ [Utolsó elérés: 2023. december 13.]

- Dombi Gábor: „No de mi az a műevő?” Forum Hungaricum., 2020. november 30.
<http://forumhungaricum.hu/kulturkincs/no-de-mi-az-a-muevo/> [Utolsó elérés: 2024. május 7.]
- Gyertyánfy András: „A Gyertyánffy család története” A Gyertyánfy család története., 2017. augusztus 16.
<https://gyertyanffy.blogger.hu/> [Utolsó elérés: 2025. január 31.]
- Heltai Jenő: „Apám” Verslap., 2002 https://verslap.hu/versek/heltai_jeno/apam.html [Utolsó elérés: 2024. május 4.]
- Hrotkó Larissza: „Pesti zsidók (3)” Or-zse.hu. https://or-zse.hu/kutat/tanulmanyok/hrotko_pestizsidok3.htm [Utolsó elérés: 2023. augusztus 25.]
- Jamrik Levente: „Betonból kiszaluzott flaskát építettek volna a Kiskörúton” Index.hu. Budapest (2021. november 3.)
<https://index.hu/kultur/jardasziget/2021/11/03/majdnem-egy-uvegcs-hatalmasra-felnagyított-masa-épült-meg-a-kiskoruton/> [Utolsó elérés: 2023. november 1.]
- Kiss József: „Budapest VIII. kerület Orczy- kert - Kerttörténeti feldolgozás” <https://docplayer.hu/1256452-Budapest-viii-kerulet-orczy-kert-kerttorteneti-feldolgozas.html>
- Komoróczy Géza: „Zsidó helytörténet, zsidó néptörténet” Élet és irodalom. Budapest (2022. október 28.), 66. évf. 43. sz. kiadás <https://hszanto.com/hercegszanto/publicisztika/komoroczy-geza/2022-10-28-zido-helytortenet-zsido-neptortenet/> [Utolsó elérés: 2024. április 9.]
- Komoróczy Szonja Ráhel és Miller L. Michael: „A Rumbach Sebestyén utcai »konzervatívabb« neológ zsinagóga” Szombat (online)., 2019. február 23. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/a-rumbach-sebestyen-utcai-konzervativabb-neolog-zsinagoga> [Utolsó elérés: 2023. december 17.]
- N. Kósa Judit: „Kutyák és lovak” Népszava. Budapest (2021. november 27.) https://nepszava.hu/3139098_kutyak-es-lovak [Utolsó elérés: 2024. június 4.]
- Németh Ferenc: „Bittermann Károly és az első bácskai magyar nyomda (1844)” Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka., 2018. december 19. <https://magister.uns.ac.rs/Bittermann-karoly-es-az-elso-bacskai-magyar-nyomda-1844/tartalom/1626/> [Utolsó elérés: 2024. május 21.]
- Radvánszki Péter: „Rási a 21. században” Szombat (online). Budapest (2016. december 5.)
<https://www.szombat.org/politika/rasi-a-21-szazadban> [Utolsó elérés: 2025. február 14.]
- Réti István, Nemeskürty István, Murádin Jenő és Dévényi Iván: „Thorma János: Aradi vértanúk (elemzés)” Száz szép kép. <https://mek.oszk.hu/03100/03185/html/elemzes.htm> [Utolsó elérés: 2024. május 11.] „Releváns információk gyűjtése - Számla”: Az Orczy ház - Források a zsidó történelemről., 2021
<https://sites.google.com/view/milev-orczyhaz-tortenelem/elemz%C3%A9s/relev%C3%A1ns-inform%C3%A1ci%C3%B3k?authuser=0> [Utolsó elérés: 2024. február 11.]
- Szalai Anna: „Egy könyvkereskedés története: Bécs, Budapest, Tel-Aviv” A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma.
<http://baderech.hjm.org.il/Mechkarim/Hu/SchlesingerKonyvkereskedes%E2%80%93SinaiKiado.pdf> [Utolsó elérés: 2024. április 11.]
- Szibler Gábor: „Telekessy István (képpel)” Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárovar., 2013
<https://nadasdymuzeum.hu/telekessy-istvan-2013-04-15> [Utolsó elérés: 2024. június 8.]
- TÉ: „Volt egyszer egy EMKE” Mandadb.hu. https://mandadb.hu/cikk/1250616/Volt_egyszer_egy_EMKE [Utolsó elérés: 2024. május 7.]
- Vásárismeretese: Budapest: In: Magyar Néprajz. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. III. Budapest (Akadémiai Kiadó, 1988), Anyagi kultúra <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/215.html> [Utolsó elérés: 2023. november 6.]
- Vizler Imre: „Oppenheim Simon rabbi (síremlék)” Budapesti sírkertek. Vizler Imre fényképei a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében.,
- Wikipédia: „Die Klabriaspirtie” Wikipédia., 2024. április 6. https://de.wikipedia.org/wiki/Die_Klabriaspirtie [Utolsó elérés: 2024. május 6.]
- Wikipédia: „Leitner Gottlieb Vilmos” Wikipédia., 2023. december 31.
https://hu.wikipedia.org/wiki/Leitner_Gottlieb_Vilmos
- Wikipédia: „Szalai Emil” Wikipédia., 2018 https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_Emil [Utolsó elérés: 2023. november 1.]

DOKTORI DOLGOZATOK

Glässer Norbert: „Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891-1944” Budapest (PhD Disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2012), 10.13146/OR-ZSE.2012.001 https://real-phd.mtak.hu/30/1/Glasser_dissz_12_05_17_doi.pdf [Utolsó elérés: 2024. március 26.]

Haraszti György: „A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az orthodoxia és neológia szétválásáig (PhD Disszertáció)” Budapest (OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2004) <https://www.or-zse.hu/phd/haraszti-doktori.pdf> [Utolsó elérés: 2023. november 25.]

Hrotkó Larissa: „A zsidó nők és férfiak 18. századvégi–19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére” Budapest (Doktori disszertáció, OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2012) http://real-phd.mtak.hu/29/1/Hrotko_Disszertacio_DOI.pdf [Utolsó elérés: 2023. november 20.]

Mislovics Erzsébet: „A magyarországi zsidóság gazdaság- és demográfiatörténete 1700-1830.” Izrael (Disszertáció, Hebrew University Jerusalem, 2008. Július) http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/7511/1/2008_mislovics_erszebet.pdf [Utolsó elérés: 2020. március 12.]

VIDEÓ

Dombi Gábor: „Lázadó zsidók kolera idején 1831” OR-ZSE Szabadegyetemi előadások <https://www.youtube.com/watch?v=W179Ii3vj7E> [Utolsó elérés: 2025. február 15.]